

В. БАРАГУРА
КАЛИНОВИЙ
МІСТ

VOLODYMYR BARAHURA

THE CRANBERRY TREE BRIDGE

REMINISCENCES FROM CHILDHOOD AND YOUTH
1914-1928

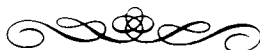

"SVOBODA" PRESS
New York — Jersey City
1982

ВОЛОДИМИР БАРАГУРА

КАЛИНОВИЙ МІСТ

ЗБІРКА СПОМИНІВ-РОЗПОВІДОК З ДИТЯЧИХ РОКІВ
У НЕМИРОВІ І З ЖИТТЯ УЧНІВ ЯВОРІВСЬКОЇ
ГІМНАЗІЇ В 1914-1928 РР.

ВИДАВНИЦТВО „СВОБОДА”
Нью Йорк — Джерзі Сіті
1982

*Мовна консультація: Д-Р НАТАЛІЯ ПАЗУНЯК
Ілюстрації й обкладинка: ЗЕНОВІЙ ОНИШКЕВИЧ*

Printed in U.S.A.

"Svoboda" — 30 Montgomery Street, Jersey City, N.J. 07302

Володимир Барагура

*Літа, ви піта
Не петіть,
А свій пет заверніть
І вчиніть
Мене знову дитиною,
Хоч на цю одну мить...*

Елізабет Кейс Ейкерс

Товаришам гімназійної лавки в Яворові в 1922-1928 рр.
присвячую —

АВТОР

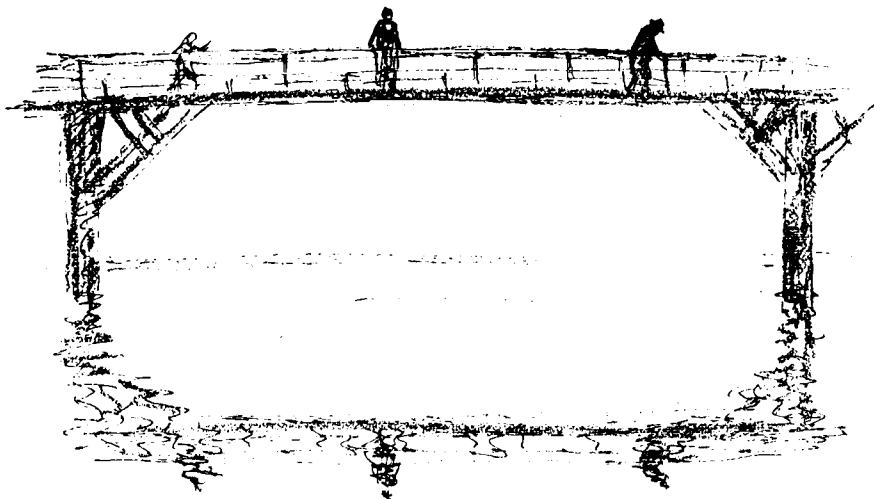
З М І С Т

	Ст.
Калиновий міст — вступне	9
I ЧАСТИНА: НЕМИРІВ — МІСТЕЧКО МОГО ДИТИНСТВА:	
Немирів — містечко мого дитинства	15
Мое знайомство з „батьком Тарасом”	24
„Воля або смерть”!	30
Легендарний майор Клее	34
В полоні „Лиса Микити”	38
Святий Миколай — легенда чи дійсність?	43
Мама завжди дізнається	47
Мій маціональний гріх	52
Шляхетна помста	57
Аркасова „Історія”	61
II ЧАСТИНА: „ОЙ, НІХТО ТАМ НЕ БУВАВ, ДЕ Я ЯВІР ВИРУБАВ”:	
„Ой, ніхто там не бував, де я явір вирубав”	67
Мої перші довгі штани	79
Бурсацька братія	83
Бузько-пан	89
Врятований „потопельник”	96
Пастуше свято	101
Рум'яні яблука	106
Практична геометрія	111
Як щука навчила мене плавати	114
Ярмаркова інтермедія — дійство п. з. „Бабо, піднесіться”!	117
З вертепом і звіздою	124
Чому мала Настя плакала на Великдень?	131
Співак королівської опери	136
Жест театрального адміністратора	138
Зустріч і розстання з Мельпоменою	143
Зламана „Стріла”	148
III ЧАСТИНА: „ГЕЙ, ПЛАСТУНИ, ГЕЙ, ЮНАКИ”!	
Пластове добре діло і пластовий заробіток	157
Чар пластової ватри	162
Лекція національної свідомости	164

	Ст.
Пісня на мості	167
Вареники з афинами	170
Невдала риболовля	174
Маківка	177
Пластові „маневри”	179
Авгієва стайня	181
Пригоди з молоком і вовками	184
Слідами Гамалії	187

IV ЧАСТИНА: ПЕРШЕ КОХАННЯ:

Цвинтарне страховище	193
Несподіванка в бурсацькому ліжку	197
Моє перше кохання	201
Скляна гора	206
Капелюх, палиця й вітерець (епілог)	213
Про автора і його книжку	217

КАЛИНОВИЙ МІСТ

З мого життя — вигадка і дійсність.

Н. В. Гете

Мої пісні над рікою часу — калиновий міст.

Б. І. Антонич, „Автобіографія”

Заки зитаз погне лектуру моїх споминів-розквідок, хогу познайомити його з генезою цієї збірки і розкрити символіку її заголовку.

Після прибуття до Америки в мене зродилася думка написати збірку оповідань-споминів з дитягиз і юнацьких років, призначену не для молоді, а для дорослих про дітей і молодь. Але заробіткова праця, громадська діяльність, журналістизні зацікавлення, редагування „Веселки” забирали в мене весь час і творгу наснагу, так що ніколи було взятися за опрацювання тем. Цілий творгий задум, хог і не пішов повністю в забуття, застряг у глибині свідомости, пригадуючи себе інколи тихенько й несміливо. Однаге реальне життя кожен раз втискало його під поріг свідомости й заставляло мовзати.

Врешті цей приспаний і притоложений задум став настирливо домагатися словесного вияву. Давно забуті події, переживання і сцени з дитягиз та юнацьких часів погали виринати з надр

моєї підсвідомості в повній виразистості й стали набирати конкретних форм літературного твору.

Описані мною події й переживання мають реальну основу, вони перепущені однак крізь призму авторової уяви. Хоз, переповідаючи їх, вживаю першою особою „Я”, то це не знажить, що це все — мої власні переживання. „Я”, це тільки літературно-мистецький засіб, бо тоді легше перевтілитися в дієвих осіб і транспонувати себе в їхню психіку. Героєм моїх споминів не є авторова особа. Герой — збірний. Це мої товариші забав з найменших років перебування в Немирові і з часів навчання в яворівській гімназії. Центральною постаттю є Зердик, хоз і він не є „зистим”, конкретним психологічним типом, а злітком різних угнівських індивідів. Він теж не конкретна, а літературна постать, у яку я старався вдихнути життя.

Деякі події та переживання відносяться до інших людей, деякі взяті з мого дозрілого віку із спостереження угнів, яких я вжив і виховував; вони перенесені і втілені в часи моєї юности. Тому не слід дошукуватися в моїх розповідках хронологічної тяглости чи фактичної вірности. Проте, я намагався наświetлити і зобразити їх з точки базення дитини чи юнака.

З того часу пройшло поверх пів сотні років, а метою моїх спогадів є визарувати перед зитагами ті часи, що покрилися вже серпанком забуття і поволокою давнини. Не знаю, наскільки це мені, літній людині, вдалося.

Я свідомо вживаю провінціалізмів, льокалізмів і жаргону угнів яворівської гімназії, щоб віддати духа часу і місцевий кольорит.

* * *

Скажу ще про заголовок моєї збірки. Чому „Калиновий міст”? Загально відомою є народна пісня „З тої гори кам’яної”... У другій і третій строфах цієї пісні є пояснення заголовку моєї збірки:

Запрягайте коні в вози,
Коні вороній
Та поїдем доганяти
Літа молодій.

Ой, дізнав я літа мої
На калині-мості,
Літа мої молодій
Йдіть до мене в гості...

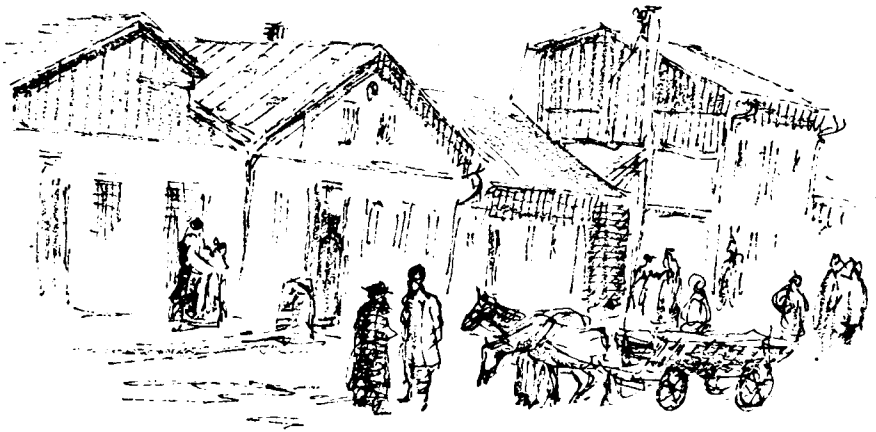
Калиновий міст — оцей незримий, уявний містизний міст в українському фолкльорі й у народній мітології та поетизний творчості, поєднує догасне з візним, Боже з людським, реальне з

вигаданим. Народ вірить, що прокладеним над буринною тегією життєвої різки калиновим мостом, який єднає небо з землею, сходять з небесних висот на землю маленькі діти, а потім, втомлені життєвою мандрівкою, людські душі вертаються ним у вігність. Раніше чи пізніше кожна людина знайдегься потойбіг калинового мосту. І кожна людина на схилі свого віку з тугою поверне свій погляд у минуле, думкою злине в дитягї й юнацькі роки і в уяві дожене свої літа молодїї на калиновому мості та запросить їх бодай на гасок погостювати в літнього мандрівника, який докінгує верстати свій життєвий шлях.

Думаю, що ці мої спомини-оповідання заспокоять не тільки мою тугу за юністю, але й тоскність багатьох гитагів, що так, як автор цих розповідок, знайшлися на потойбігному краєгку калинового мосту.

ЧАСТИНА ПЕРША:

НЕМИРІВ —
МІСТЕЧКО
МОГО
ДИТИНСТВА

НЕМИРІВ — МІСТЕЧКО МОГО ДИТИНСТВА

Місцем мого народження й раннього дитинства був Немирів. Це однак не той славний Немирів у Східній Україні, а відстале, провінційне містечко в Галичині, в равському повіті. Єдиними історичними залишками були високі, колись оборонні вали, які в моїх дитячих роках були засаджені садами, городами, барвистими квітниками, кущами ягід, що рясно оточували розкинені чепурні міщанські садиби. Узбіччя валів у теплу пору року служили нам похилою площею, по якій ми „катулялися”, тобто скочувалися згори. Взимку доморобними санками спускалися ми стрімкими узбіччями вниз.

Коли дивитися з валів прямо в напрямі села Вороблячина, звідки походила моя няня і де церкву розмалював проф. Дам'ян Горняткевич, видно було битий шлях-„гостинець” або „цісарську дорогу”, яка через Потелич бігла до Рави Руської. Там уже для нас, дітей, кінчався світ. За який кілометр від останньої хати на окраїні містечка стояв великий, збудований з каменя й цегли, вкритий муравою „склеп” з залізними дверима, „гайсерня”, де раніше був склад нафти для роздрібних немирівських купців. За мого дитинства ця будова стояла пустою і тільки деколи нам,

хлопчакам, вдавалося відкрити залізні двері й гукати ззовні у її темне, сповнене цвілі й стужлини нутро, щоб почути відлуння власного голосу.

На право тягнулися лагідним луком пагорби „Бліху” з вінком чатинного лісу на верхів'ях. На ліво — „Папірня”, простора, вкрита муравником рівнина, на якій колись стояла вирібня паперу, а тепер залишилися тільки рештки підвалин.

Поміж битим шляхом, вороблячинським лісом і підніжжям „Бліху” простягалася широка, вкрита жовтогарячими „яскрами” (жовтцями) соковитозелена долина, пам'ятна з великого бою з татарською ордою. На згадку переможної битви поставлено тут муровану біленьку капличку з критим сіросиньою бляхою дахом і статуєю Матері Божої за невеличким віттарем. Під віттарем було джерельце погожої води, яке давало початок невеличкому потічкові, що ліниво плив розлогою долиною. Рік-річно в день посвячення полів ішла туди величава процесія, в якій брали участь не тільки наші пожильці, але й римо-католики. Попереду ішов священик, церковні брати несли хоругви, „образові панни” двигали на дрючках ікони. Народ співав побожних пісень, а священик кропив свяченою водою поля й сіножаті, щоб вдався гарний урожай і щоб Всевишній захоронив його перед градобоем.

У звичайні дні ми, хлопчаки, бігли туди, щоб у літню спеку напиться погожої, студеної води з джерельця, простягнутися на зеленому килимі трав у тіні крислатих дерев, лякати жаб, полошити бузьків і іншу водяну птицю, ловити п'явки, сіткою вибрати жабуриння й пуголовків.

Ген, далеко на ліво в сторону Грушева-Любачева тягнулися мішані ліси з перевагою листових дерев—грабів, буків, дубів і ліщинових кущів. Ліси пребагаті на гриби, горіхи, „букви”, жолуді і всякі ягоди — суниці, чорниці, журавлини, „дряпаки”—ожини, малини, кваснички, „пияки”, що мали в собі дурман і оп'янювали після спожиття жмені великих овальних синьочервоних ягідок, які в більшій кількості викликали шлункові корчі, блювоту, а навіть могли спричинити смерть. Було й безліч неістивних ягідних кущів, в тому „вовча ягода”, калина, рябина. Ліс звеселяли вивірки, „ліскульки”—бурундуки, в травах і в листі шаруділи ящірки, нешкідливі, лагідні, зелені з білими вушками й білим підживоттям вужі, веретільниці, мідянки й отруйні змії-поганки, що зловісно шипіли й висолоплювали роздвоєний язик. У повітряній висі кружляли або бриніли нерухомою цяткою хижі шуліки, яструби, кіршаки, соколи, скигліли кані, ждучи дощу.

У буйних житніх і пшеничних ланах, перетиканих червоними маками, синіми волюшками й фіолетним куколем, що колихалися на окраїнах лісу або на поміжлісових польових полосах підпілдькали перепели, дзвеніли жайворонки, цвірінькали горобці, крякали ворони, галки, кавки і круки, зграйками літали ластівки, а з їх лету ми вгадували чи буде дощ чи погода.

На третьому кілометрі від Немирова в сторону Любачева при битому шляху в теплу пору працював паровий тартак. Ми часто забігали туди табунцем дивитися як теслі й рубачі обсмикували з гілляк зрубані дерева, як білували їх з кори, а потім обтесували „під шнурок” топорами на прямокутні бруси й бальки, або на підвоззі підставляли їх під автоматичні пили, що перерізували їх на дошки, дранки і лати різної товщини. Їх потім складали в клітки, щоб просохли на сонці й вітрі.

Запах живиці виповнював повітря не лише на терені тартаку, але ніс його в довкілля. Як розкішно було босими ногами вгрузати по кістки в просохлу кору старих сосон, ялиць чи смерек! Тут же смолярі топили смолу, а з деревного лика жінки плели коші, кобелі, плетені, лапті. Ми інколи просиджували цілий день біля тартаку, живлячись принесеною з дому скибкою хліба, ягодами, горіхами, „буквами”, печеними на вугіллі грибами-рижиками, голубінками, печерицями та попиваючи джерельною водою. Увечорі після праці горіли тут ватри, робітники сідали на бервенах гуртами, пахкали люльки, варили страву, гуторили, співали пісень, розказували билиці, баяли казки, жартували, сміялися. Правда казка ночі! Тартак у теплу пору року — це був окремий світ...

Від тартака просто вела „цісарка” через Грушів до Любачева, але туди ми не запускалися. Зате часто бігли добре утриманою відногою битого шляху до купелевої оселі „Немирів-курорт”. Вона славилася сірчано-боровиновими купелями. У сльотні дні сірчаний запах, що нагадував гниле яйце, розходився в повітрі. Тут були лазні, готель, ресторан з залями для харчування, розваги й забави, з бальконами й верандами, мешкальні вілли — „Під дубом”, „Під соснами”, будинки адміністрації, прислуги, побережників, лісничого, городника, кількох рукодільників, жидівська крамниця з споживчими товарами, пивом, ласощами, предмети щоденного вжитку, як казали — „шварц, мидло, повідло і всякі делікатеси”. У час мого дитинства заклад був знищений воєнними діями, і тільки частинно урухомив його власник граф Крузенштерн, відбудувавши руками російських воєннопонених.

Інший перехресний шлях, що пробігав через Немирів, вів по-через Магерів до Львова. Ми знали його найменше, бо обабіч шляху були численні людські оселі — села, присілки й окремі садиби, а вони нас не приманювали. Зате Магерів пам'ятаю добре, бо ця місцевість вславилася „підполомиками”, великими плоскими пшеничними паляницями в формі кружечків, що їх пекли господині на жарі перед челюстями хлібної печі, коли хліб „сидів” уже всередині. Звідси їх назва „підполомики”. Скільки разів мій батько, що був судовим „офіціалом” (писарем чи секретарем), виїздив з судом на „льокальну візію” й вирішування спорів за межу, вбиту курку, „займлену корову”, яку спіймали, як робила шкоду на чужому полі чи сіножаті, „образу гонору”, побиття, родинні спори, стільки разів привозив підполомики для нас і для знайомих. „Піца” хай сховається перед підполомиком, хоч магерівська паляниця не мала ані сиру, ані помідорової підливи, ані грибів, шматків ковбаси чи інших додатків!

Шлях на Магерів не мав нас через брак романтики. Він залишив у моїй пам'яті спомини кулінарно-смакового порядку. Зате дорога, що вела до Яворова, майбутнього міста моєї юности в гімназійних часах, була ще більш романтична від шляхів на Раву Руську чи Любачів. Ця дорога вела через немирівський ринок і цю частину містечка, де зосереджувалося офіційне життя Немирова — попри будинок магістрату, станицю ц-к жандармерії на невеличкому островці, семиклясову школу, а далі попри дерев'яний старовинний млин з велетенським колесом, що оберталося на лотоках. За млином простягалися поля, ниви, левади, сіножаті, пасовища, а далі темна стіна дрімучого, тасмного, сповненого страхіть Завадівського лісу, попід який пропливала річка з не дуже милозвучною назвою — Смердех. Таке неприманливе ім'я отримала вона, мабуть, від сусіднього Немирова-курорту з його сірчаними купелями, хоч вода в річці була кристально чиста й прозора, хіба на вирах і „ямах” колір її був брунатний або чорний. У плесі річки відбивався Завадівський ліс, що темною стіною завис над протилежним берегом. При березі росли вільхи, осики-трепети, верби, що запускали корені в струм, а в їх печерах виводилися раки й шукали пристановища водні вужі. Ми купалися поцейбіч Смердеху, але без старших ніколи не важилися заходити в ліс, хіба з самого краю, щоб вирізати ліщинові прuti на вудлища. В лісі росли старезні, вкриті вогким зеленим мохом листові дерева — розлогі дуплаві дуби, буки, граби, білі берези з чорною порепаною корою в долішній частині стовбура. Поміж ними височенні смереки з гіллям при самій

землі. Віття було таке густе, що в найбільшу зливу не пропускало дощових краплин. Дерева були пов'язані мережею витких рослин, кущів, підшиті чагарниками, папоротями й вибуялими лісовими зелями та квітами. Де-не-де проглядали галявини, вкриті купинами моху, високими травами, верссом, пахучою материнкою. Ліс славився різними породами грибів: боровиків, чи як їх називали „правдивих грибів” з брунатними шапочками на біленьких ніжках, козарів, підосичників, „синяків”, багнюків, різнокольорових голубінок, маслюків, рижиків, підпеньок, „лисичок”, білих з брунатними крапками, або червоних з білими цятками мухоморів (їх називали в Немирові „моримухи”), білих лійкуватих грибів, з яких у восний час робили перець. І безліч лісових овочів та ягід — диких яблук, грушок, вишень, черешень, ожин, малин, журавлин. Крім дрібних звірків — вивірок, бурундуків і зайців, подибувалися тут борсуки, лиси, сарни, олені, яким взимку ставили криті солом'яними дашками жолобки на сіно. Дехто подекував, що зустрічав вовків або бодай чув їх протягне, тужливе виття. Казали, що в глибині лісу водяться дикі коти, рисі. Про Завадівський ліс ходили вісті, що тут живуть лісові духи — лісовики, мавки, водяники й болотяники та блуд, якому помагали сови й пугачі, що гніздилися в дуплах, пугукали й миготіли зрадливо очима-вогниками, заманюючи людей у безвісті. Пам'ятаю, що на свят-Миколаївській виставі під час українсько-польської війни один з персонажів, розповідаючи про чортика Антипка, сказав: „І вилами тиче у ліс Завадівський”. . . , а нам дрижаки перебігали за шкурою.

Завадівський ліс перетинали дороги, „лінії” проруби, стежки. Хоч у лісі подибувалися мисливські курені, хати побережників і лісничих, а навіть людські оселі, то заблудити в ньому було легко, бо „блуд” не дармував і зводив людей на манівці. В лісі можна було зустріти „гайових”-побережників з сукатими, окутими на кінці грубими палицями, з „дубельтівками” через плече, з мисливськими ножами з різьбленою кістяною рукояткою і з мисливським рогом, що сурмив протяжно, хрипло. Подибувалися й лісничі в зеленій уніформі, в такому ж капелюсі з заткнутою „щіткою” з кабанячої шерsti, обов'язково з „дубельтівкою” і з палицею, держак якої розкладався у кріселко, та з мосяжевою мисливською трубою. Коли ці лісові сторожі й опікуни застукали вас, що без дозволу вештаєтеся лісом, могли вас „оштрафувати”. Через те побережників дражнили прозвищем „злісний”.

В ліс ходили ми тільки більшою групою під опікою старших. Щоб не згубитися, треба було триматися гурту або мати

голосово-слуховий контакт з провідником, бо гущавина не давала змоги бачити. Щохвилини розлягався вигук „гоп, гоп!”, який сигналізував, де знаходиться ведучий, або означав, що хтось відбився від гурту й шукає зв'язку. Інколи трудно було встановити звідкіля „гопкання” несеться, бо відлуння відбивалося скрізь по лісі.

З такої виправи в ліс ми верталися з багатою добиччю — повними жбанями, козубами, а то й відрами ягід, з кошами й кобелями грибів. Бо коли пощастило натрапити на грибовище, можна було набрати й півкопи грибів-боровиків на одному місці. Попавши на грибовище, ми раз-у-раз вигукували: „А я маю гриба!”

Центром Немирова був ринок — викладена гладкими каменюками простора, квадратова площа в середмісті, обведена з чотирьох боків вулицями і провулками. На ринку були „страгани”, ятки, прилавки. Крамарі й перекупки продавали тут усячину. На ринку і при сумежних вулицях зосереджувалося все купецьке життя. Крамниці були в руках жидів. Це споживчі „корінні” крамниці — „грайслерні”, „блаватні” з матеріялами на одяг і з полотном, залізні склепи, корчми-„шинки”.

По середині ринку стояв мурований будинок міської управи — магістрат, що був осідком „бурмістра”. Тут приміщувався суд і „кримінал” з в'язничним ключником — велетнем Баторим. Коло судового будинку юрилися довколишні селяни, які приходили на „термін” добиватись своїх прав. У найгарячіші дні вони прибували в довгих баранячих гаптованих кожухах з велетенськими комірами, що спадали на спину, в солом'яних капелюхах, босоніж, а чоботи несли завішені за „вуха” на палиці через плече і взували їх щойно перед судовою „розправою”. Цей будинок згорів від гарматніх куль під час Першої світової війни.

Інші будівлі містечка, це семиклясна школа, податковий уряд, станиця жандармерії, аптека, поштовий уряд. На горбку при вулиці Равській красувалася мурована церква, розмальована проф. Дам'яном Горняткевичем. Були всі познаки, що колись це була церква-фортеця. Вхід від вулиці на церковний „двиптар” провадив кам'яними сходами через браму в дзвіниці, а вздовж вулиці були побудовані муровані мешкальні приміщення, що нагадували житлові прибудови кругом церкви св. Юра у Львові. Поруч стояла теж мурована плебанія з квітником і високими смереками спереду, з великим садом і господарськими забудованнями позаду. Парохом був о. Іван Киприян. За церквою через вулицю стояв великий мурований будинок „Просвіти” з теат-

ральною залею і кількома меншими кімнатами з приміщеннями „Бесіди”, буфету, гардероби. Тут відбувалися проби хору і драматичного гуртка, який раз навіть поставив оперетку. Назви оперетки і її автора-композитора не пам'ятаю, але до сьогодні бринить мені в вухах рефрен:

*То були Едвард і Кунегунда,
Кунегунда і Едвард...*

Актори співали в супроводі оркестри, яка складалася зі скрипки, цимбалів і бубна...

Поляки мали свій костюл недалеко млина при шляху на Яворів, бо тут скупчувалося польське населення міста. Центр містечка заселявали здебільша жиди, трохи поляків, кілька урядовців австрійців, чехів і мадярів. Українці жили на передмістях. Це здебільша господарі-хлібороби, ремісники, „згінники” худоби, кілька підприємців, кілька купців та „майстрів на всі руки”. Дехто поєднував хліборобство з ремісництвом. Були це теслі, столярі, меблярі, бондарі, римарі, шевці, кравці, будівничі, мулярі, бляхарі, гарбарі. Найбільше вславилися тут різники-м'ясарі, а печена немирівська ковбаса була відома не лише в околиці, але навіть у Львові.

Українське населення — це нащадки мішанини прадавніх русичів з татарвою, яку поселив тут король Ян Собеський. Найчастіші прізвища — Осьмаки, Кулиничі, Писарівські, Поташники, Березяки, Дідухи, Котовичі, Яргимці. Кожний міщанин мав якесь порекло — „Шабля”, „Вулан”, „Бирка”, „Папа-римський” і тільки так можна було довідатися, де хто живе і про кого мова.

З „інтелігентів” пам'ятаю д-ра Павлюка, який був не лише нашим домашнім лікарем, але й частим гостем. Я любив, як він записував мені солодку „мікстуру” на кашель, казав лежати в ліжку, а мамі наказував „брати мене на дісту” й годувати „клеїком” (відвар манної каші), жовтками з цукром, бісквітами, цвібаком та поїти лімонадою. Але я кричав під небо, коли лікар „пензлював” мені горло, мигдалики чи полоскав вуха.

Раз я дмухнув у відкриту сільничку і мікроскопійні солинки та перчинки влетіли мені до очей. Треба було промити очі. Мене завели до д-ра Павлюка. Побачивши „шприцу” (стрикавку), я почав репетувати, закрив очі і не давав приступити до себе. Вговорювання, мольби, погрози мамині і пана „консильяра” нічого не помагали. Тоді не стосували знечулюючих засобів. Добрий д-р Павлюк взявся за „психологію” — дав мені величезне

рум'яне яблуко! Я відразу перестав ревти і дозволив прополоскати мені очі.

Запам'ятав я також суддю Охримовича, бо він був у мамі „на вікті” (харчувався). Я подивляв його, як він може щоденно на снідання пити пів літри молока, коли я так його не любив. Нашими сусідами була родина П'юрків, син яких став потім музикою-диригентом і композитором.

Інтелігентські фахи і професії були здебільша в руках поляків, жидів і напливного елементу різнонаціональної австрійської імперії. Було кілька лікарів-„консилярів”, адвокатів-„меценасів”, суддів-„радників” і урядовців, один нотар-„коморник” або „рент”.

Українська немирівська громада була національно свідома, патріотична, активна і жертвенна. Діяла тут читальня „Просвіти”, аматорський драматичний гурток, хор, руханкові товариства „Сокіл” і „Січ”, відбувалися концерти, вистави, фестини, забави. Національна свідомість виявилася найкраще в час Визвольних Змагань, коли багато немирівців пішли до УСС і УГА, інші терпіли знущання польської адміністрації в тюрмах і таборах інтернованих.

З раннього дитинства пам'ятаю, а може знаю з оповідань старших, мою пригоду з маминим капелюхом. Тоді була жіноча мода носити високі солом'яні капелюхи — „дзвони”. Я якось дістав такий капелюх і надягнув собі на голову, а що я був малий, капелюх зсунувся на цілий мій корпус і тільки ноги було видно. Я нічого не бачив, налякався і став плакати. Сталося це на вулиці здала від нашого дому. Привів мене і віддав мамі власник „грайслерні” Померанц, у якого мама купувала і який у час різдв'яних і великодніх свят обдаровував нас, — троє дітей, андрutowo-чоколядовими тортками.

Оповідали мені, що дитиною я любив зелену „тримбульку” і ходив рвати її в городі.

Але у вузькій борозні я падав і батьки боялися, що поламаю собі руки і ноги, бо вони в мене були дуже тоненькі, а я сам був тендітний. Час змінив мій вигляд і тепер ледве чи я змістився б у борозні...

В ранньому дитинстві переконався я на практиці про слушність психоаналітичної теорії Фрейда, хоч тоді не знав нічого про цього славного віденського психолога. Мого батька й мене приходив стригти фризієр у нашій хаті. Раз, нехотячи, відтяв мені на карку шматочок шкури. Бувши дуже маленьким, я не пам'ятав цього випадку, але він приховався глибоко під порогом моєї

свідомости. З того часу я панічно боявся стригти волосся. Аж у другій гімназійній батько розповів мені про цю пригоду зі стрижієм. Видобута наверх, усвідомлена й вияснена психічна травма перестала надалі бути причиною мого страху перед стриженням волосся.

Пригоди з мого раннього дитинства немирівського періоду, які я сам запам'ятав, розкажую в окремих оповідках цієї моєї збірки споминів. Хоч юнацькі роки довелося мені провести в яворівській гімназії, проте я не поривав зв'язків з місцем свого народження і відвідував його кожних вакацій, пробігаючи 18-кілометровий шлях з обручем-покотилом. Тут відвідував я товаришів ранніх забав, „ходив до дівчат”, брав участь у фестинах, а добра їмость Киприянова, яка тоді вже повдовіла, завжди гостила мене на фестині смаженими курятами, які привозила з собою в кобелі в ім'я засади: „Маєш у торбі — сядеш на горбі”.

МОЄ ЗНАЙОМСТВО З „БАТЬКОМ ТАРАСОМ”

Моє початкове знайомство з „батьком Тарасом” було поверхове і незначне. Я був 5-літнім збиточним малюком, одинаком-мазієм, „очком у голові” моєї мами — він був зображений на портреті, обведеному широкою дерев’яною рамою за склом. Портрет висів на чоловічій стіні вітальної кімнати-„сальону”. „Батько Тарас” був одягнений у кожух і кожушану шапку, мав звисаючі вуса, його добрячі очі споглядали з-під густих брів. Здавалося, що ці очі живі, і з котрого боку ви не дивилися б на портрет, вони завжди були звернені на вас. Він видавався мені загад-

ковою, тасмною постаттю, бо в родині мені про нього багато не говорили, тільки наминали, щоб я не пустував, бо „батько Тарас буде гніватися” на мене. А цього я боявся не менше, ніж провинитися перед св. Миколаєм, хоч я і не з’ясовував собі, чому мені боятися пана на портреті. Св. Миколай не принесе дарунків, але „батько Тарас”? . .

Незабаром зайшла обставина, що я ближче познайомився з „батьком Тарасом”. Перша світова війна була в повному розгарі. Через Немирів маршували безконечні колони австрійської піхоти, перекочувалися важенні гармати й гавбиці, „грубі Берти” і мортирі, що їх тягнуло кілька пар меклембурзьких коней. Ці гармати розорювали битий шлях-„цісарку”, а на потічку, що пропливав на кінці містечка, сапери мусіли скріплювати хисткий місток, щоб не провалився під їх тягарем. За інфантерією й артилерією пишними лавами їхала кавалерія — улани в синіх блюзах і червоних штанах та червоних шапках без дашків, опатні гусари в голубих уніформах, гаптованих золотими нитками і в узористих чаках, грізні драгуни в чорних блискучих гребенястих шоломах, з довгими шаблями та списами. За ними тягнули валки обозу.

Усе те маршувало на російський фронт, бо москалі почали велику офензиву. За кілька днів ми побачили жалюгідну картину. Безладно верталися виснажені піхотинці і кавалеристи, деякі без шоломів і зброї, деякі вели за поводи коня без вершника. Їхали санітарні вози з пораненими вояками та вантажні підводи з безладно накладеними рештками зброї, обладнання й уніформи.

Розійшлася тривожна вістка, що царські армії розгромили австрійські з’єднання. Ось-ось москалі будуть в Немирові. Австрійська військова влада почала евакувати містечко. Виїздили нашвидку урядові установи, жандармерія, виїхав і мій батько. Він був судовим „офіціалом” і в святкові дні носив парадну уніформу — чорний, довгий „шлюзрок” з золотими гудзиками, шпагу з золотою рукояткою й кутасом з жовтими і чорними френдзлями (австрійські державні кольори). Піхви шпаги були чорні з золотим окуттям внизу. На голову батько надівав чорний капелюх-„пиріг” з чорним струсином пером. Батько боявся, що москалі інтернують його, посадять за дроти, або вивезуть на Сибір, а то й розстріляють. Бо про них ходили жажливі вісті: що деякі з них мають тільки одне око по середині лоба, що їдять людське м’ясо, що відрізують жінкам перса, що насилують їх, що б’ють людей канчуками і нагаями, що грабують і підпалюють, а дітей вивозять в Росію.

Ми, тобто мама, дві сестри й я, залишилися на нашому помешканні дождити долі. Майже без бою вмаршували до Немирова російські війська. Попереду їхали кінні козачі частини, здебільшого косоокі степовики й сибіряки — калмики, черкеси, чолдони, остяки, киргизи, казаки. В баранячих кучмах, в уніформах крою своєї народної ноші, з кинджалами за поясом або в зубах, з стрічками набоїв через плече, з нагаями в руках, вони з диким співом і музикою на пищалях, сопілках і барабанах з брязкальцями, зі свистом на пальці, в'їхали в містечко. Перед їхніми колонами, по боках і позаду їхали на конях регулярні російські кавалеристи з рушницями напоготові. Боялися, щоб ці азіяти не нарobili бешкету.

Не всі „татарські вісті”, що попереджували прихід царської армії, виявилися правдивими. Одного ока по середині лоба ніхто з них не мав. Не чути було про насилування жінок, чи відрізування їм персів. Зате доценту солдати пограбували крамниці, пиячили, бешкетували і знущалися з жидів: обтинали їм багнетами пейси, заставляли до тяжких робіт, побивали на ринку прилюдно канчуками і нагаями. Як казали — „всипували їм двадцять п'ять”, офіційну порцію ударів нагаєм.

Бували й комічні ситуації: на немирівській плебанії солдати вкрали свиню. Їмость поскаржилася офіцерові-українцеві:

— Бійтеся Бога, пане поручнику, ваші солдати зарізали мого пацюка!

— На чорта їм різати пацюка?! — здивувався офіцер. — Солдати пацюків не їдять!

— Та як не їдять, коли зарізали і спекли мого?!

Виявилось, що причиною непорозуміння були мовні різниці, бо східні українці пацюком називають щура. Щойно, коли їмость описала офіцерові, що йдеться про домашню тварину з рилом, з закрученим хвостиком, яка видає звук „куві, куві”, він зрозумів, що йдеться про кабана чи свиню. Вилаяв солдатів скільки влізло соковитими словами, на які така багата російська мова, але свиня пропала...

Після трьох днів „гуляння” бешкети й сваволя припинилися, зате жандармерія почала розшукувати, виловлювати й вивозити запідозрених „австріяків”, а навіть розстрілювати „шпiонів”.

Наше помешкання частинно зареквізували на квартиру для старшин. Забрали дві найбільші кімнати, нам залишили меншу і

кухню. Двері заставили шафою й матрацами, щоб ми не підслухували. Мама швидко перенесла портрет „батька Тараса” до малої кімнати.

Була п'ятниця вечір. Пора, якої я найбільше не любив. Тоді мама нагрівала воду, вливала її до величезної мидниці зі синьою поливою — „глязурою” наверху і з білою всередині й купала мене. Я намагався уникнути цієї немилої операції і викручувався різними вимівками, вигадками, хитрощами, мовляв, болить мене голова, шлунок, зуб, або що я дуже втомлений і хочу спати. Купання можна було ще витримати. Найбільше я боявся останнього акту щотижневого „кошерування” — миття голови. А ще в вогоньний час доморобним милом з лою і соди, липким, густим, вонючим. Цим милом мама ретельно натирала мені голову й волосся, а мило заливало мені очі, вуха, спливало за карк, вливалось в уста. Потім мама зливала мені голову водою з чайника, або жбана, змішаною з оцтом. Я виривався мамі з рук і верещав під небо: „Вже, вже, вже!” Не обійшлося без ляпасів, а інколи, коли я занадто пручався, мама стискала мене колінами, однією рукою схиляла мою голову до плеса води в мидниці, а другою виконувала обряд очищення. Процедура миття голови з моїм опором тривала довше, тому я врешті здавав і так втрачену позицію.

Цієї п'ятниці історія повторилася. Я стояв уже щасливий, бо миття голови скінчилося і мама обтирала мені волосся. Воно було неслухняне, стирчало мов шерсть або іжачі голки. Ніякий гребінь ні щітка не могли причесати його гладко.

Раптом хтось застукав до дверей і чоловічий голос відізвався:
— Добрий вечір! Чи дозволите ввійти?

Мама відчинила двері. За порогом стояв царський офіцер.

Я впізнав його. Це той самий, що заговорював до мене на подвір'ї, брав мене на руки, садив „на горгоші”, частував сухарями, цукерками, помадками, чаєм із бісквітами, деколи давав мені додому різні лакітки. Казав, що залишив вдома, у Києві, такого малюка, як я.

— Вибачте, що турбую вас у вечірню пору, але в мене прохання. Чи не дозволили б мені написати листа до дружини й синка. На нашій квартирі гамірно, а мені треба хвилини спокою.

— Будь ласка, сідайте за стіл і пишіть, тільки що наша лампа світить слабо, нема нафти, ні гнотів.

— Нічого, хазяйко, вистане й ця, а завтра мій „денщик” принесе вам більшу, ще й банку керосину.

Довго не думаючи, офіцер сів на крісло. Раптом зірвався, мов опарений. На всі боки розприснули бризки миляної води, а мидниця із дзенькотом покотилася по підлозі.

Ми всі здеревіли від страху. Офіцер може нас усіх перестріляти з пересердя! Але він розкотисто засміявся, а ми разом із ним.

— Гаразд, я сяду на іншому кріслі — заспокоююче промовив офіцер і став писати листа. Скінчивши писання, він випадково спрямував погляд до покою, в якому на стіні висів портрет „батька Тараса”. Офіцер кілька хвилин дивився на нього, потім встав, подякував мамі за прислугу, перепросив за розливу воду, погладив мене по голові і, вклонившись по військовому, вийшов.

Офіцер дотримав слова: на другий день „денщик” приніс велику столову лампу з умброю, з круглим гнотом, великим скельцем „дванадцяткою” і бляшанку нафти.

До нас офіцер більше не показувався, але зі мною втримував дружні взаємини, раз навіть передав мамі пакет правдивого російського чаю.

**
*

Був березень. Одного вечора знову хтось постукав у двері і цей самий голос промовив:

— Добрий вечір у хату!

Мама відчинила двері. За порогом стояв знайомий офіцер, а за ним ще кілька старшин.

— Дозвольте ввійти — якось трохи нервово промовив офіцер, оглядаючися навколо.

Не чекаючи маминої згоди, пропустив своїх товаришів у кухню. Вони швидко ввійшли й офіцер закрив негайно двері.

— Хазяйко, це мої товариші по зброї. Всі українці, кияни.

Вони відрекомендувалися і почали гуторити. Їхня мова трішки інша, краща за нашу, така дзвінка, милозвучна, така близька й рідна, так мило лоскоче вухо і прилягає до душі.

— Я бачив у вас портрет „батька Тараса” — продовжував офіцер. — Сьогодні річниця з дня його народження. Ми хочемо його вшанувати. Дозвольте зняти портрет зі стіни.

Офіцер поставив портрет на столі, видобув з кишені вишиваний рушник і заклав його на раму.

Старшини стали півколом при столі, один сказав коротку промову, якої я не розумів. Потім інший деклямував вірші „батька Тараса”, врешті гуртом відспівали неголосно „Заповіт”.

Коротка святкова церемонія закінчилася. Офіцери подякували за дозвіл вшанувати „батька Тараса” і швиденько, наче крадькома, висунулися із помешкання.

**
*

За кілька днів знову з'явився знайомий офіцер. Він був затурбований і схвилюваний.

— Австрійці з німцями повели контрофензиву. Буде великий бій за Немирів. Не знаю, чи доведеться мені побачити свою дружину і сина. Тут тобі, хлопче, пам'ятка від мене. Як підростеш, прочитай її.

Офіцер втиснув мені в руку книжку, оправлену в тверду обкладинку. Погладив мене по неслухняному волоссі, поздоровив нас по-військовому і вийшов.

Мама глянула на книжечку. Це був „Кобзар” Тараса Шевченка...

**
*

За кілька днів розшаліла страшенна баталія за Немирів. Австрійська армія, скріплена німецькою артилерією і пруськими пробоевими з'єднаннями, почала гураганний гарматній обстріл містечка. Ми скрилися в костьолі, де весь час битви відправлялися благальні молебні. Середмістя Немирова згоріло дощенту. Під вечір гул битви улягся, переможні австрійсько-німецькі частини ввійшли до містечка.

Згоріла й наша хата, а з нею спопеліла й дарована мені офіцером російської армії, київським українцем, книжка „Кобзар”.

Але ні поетів портрет, ні його „Кобзар” не спопеліли в моїй душі. Добрячий погляд „батька Тараса” в кожусі й баранячій шапці і незнана мені книжка жевріли далі в дитячій пам'яті й уяві. Коли я підріс і війна скінчилася, в нашій хаті появилася новий портрет „батька Тараса”. Тільки тепер він сидів на кріслі в ясних панталюнах і темному сюртуку з чорною биндою, зав'язаною на білій сорочці. Був без шапки. Мав ці самі добрячі очі, що дивилися з-під густих брів, і ці самі звисаючі вуса. Появилася у нас теж книжка, що заступила спопелілий у згарищах дому „Кобзар”, дарований мені царським офіцером. І я знав уже, хто цей таємний „батько Тарас”. Я пильно читав і вивчав напам'ять деякі поетові вірші, хоч і не завжди все розумів. Але дитячою душею я відчував кожне словечко і кожен рядок написаного. Так я станув на шлях національного усвідомлення...

„ВОЛЯ АБО СМЕРТЬ”!

Наш дім, що стояв на горбочку при Равській вулиці на тлі історичних оборонних немирівських валів і мав фронтіві вікна звернені до вороблячинського лісу, через який біг битий шлях на Потелич до Рави Руської, був свідком багатьох картин з українсько-польської війни.

Немирів лежить на перехресті шляхів Рава-Яворів, Магерів-Львів і Грушів-Любачів. Через те за наше містечко відбувалися кількакратно важкі бої австрійсько-німецьких армій проти російських, а потім криваві сутички українських і польських з'єднань. Поляки укріпилися в Раві Руській і всякі зусилля українських частин здобути місто кінчалися неуспіхом. Через бої за Раву до Немирова привозили валки поранених у боях вояків УГА, а що наш дім стояв на окраїні містечка і був просторий, зробили з нього станицю першої допомоги. Санітари метушилися, приносячи спішно з підвод поранених бійців. Лікарі і медсестри старалися фахово перев'язати рани, на які санітари наклали на полі бою нашвидкоруч тимчасові пов'язки. Важче по-

шкоджених перевозили негайно до шпиталів у більших осередках. Лунали вигуки, розлягався крик, стогін, зойки, прокльони, плач, благання, шепіт молитов. Місцевий священик допомагав військовому духовникові-„куратові” сповідати і причащати вмираючих. Ми вислухували й записували їх останню волю, щоб передати родині.

Мама поспішала кип'ятити воду, варити каву, парити молоко, готувати лемонаду для санітарно-медичної обслуги і для поранених стрільців, які благали пити. А потім треба було виносити соломку, закривавлені пов'язки, вату й газу, порожні пляшечки й коробки з ліків, мити підлогу і провітрювати помешкання від млюного запаху хльороформу, карболіу, формаліну, йоду і надмангану калія.

Під час польських наступів з Рави під прикриттям вороблячинського лісу наша хата була під сильним обстрілом рушничного і кулеметного вогню. Інколи польові гавбиці окопувалися попри наш дім, чи позаду нього на валах і били в ліс. Від вибухів стрілен затикало нам вуха, стіни дрижали, тинк осипався, посуд на полицях підстрибував, склянки дзеленчали, а шибки в вікнах з брязкотом розсипалися.

Але й без боїв та прикрих сцен станиці першої санітарної помочі, наше помешкання було свідком подій, про які ми, діти, не мали ясного уявлення. Мама вечорами щільно закривала вікна заслонуами, прикручувала гноти в нафтових лямпах і клала нас спати. Я нераз запримітив, що пізно вночі батько відкривав двері якимсь людям, що входили до помешкання з сбрізами, схованими під полою плащів. Вони замикалися в одній із кімнат, куди не заходила навіть мама. Після довшого часу вони навшпиньках виходили і зчезали в темряві.

Пізніше я довідався, що батько через астму і бронхіт не міг піти до армії, зате виконував інші доручення для потреб української влади і за те потім поляки його інтернували, вивезли до Домб'я під Краковом, а після звільнення позбавили праці.

**
*

Одного пам'ятного вечора незнайомі таємні люди знову зайшли на розмову з батьком. Раптом нас збудив тупіт кінських копит, різкий свист „на пальці” й оклики „Слава! Слава!” Ми почули окремі постріли і побачили блиск вистрілюваних світляних ракет. Найбільше здивувало нас, що вершники вигукували по-

українськи, хоч гналися від вороблячинського лісу, тобто з напрямку Рави, звідки завжди наступали на Немирів поляки...

Вершники гналися чвалом і раптом осадили коней проти нашої хати. Було їх не більше як чверть сотні, але кожний мав двох коней, — на одному сидів, на хребті другого був прикріплений кулемет або бойове чи постачальне спорядження. Кілька вершників зіскочили з коней і загримали в двері: „Відчиняйте! Свої!” Не знаючи в чому діло, батько випровадив своїх таємних нічних відвідувачів задніми дверима з хати, а тоді відкрив входові двері.

У хату ввійшло десятеро козарлюг. Всі високі, стрункі, широкоплечі, в широких шараварах, в різнокольорових жупанах, у високих смушевих шапках з суконним денцем, з якого звисав трикутний шлик з золотом гаптованим написом: „Воля або смерть!” Кожний козак був озброєний „до зубів” — пістолями, рушницями, шаблями, кинджалами, списами з прапорцями. Через плече мали вони перевішені ленти набоїв. У руках — нагайки. Від справжніх козаків, про яких ми знаємо з підручників історії чи з історичних оповідань, відрізнялися вони хіба тим, що за поясом мали заткнуті ручні гранати.

— Добрий вечір в хату! — гукнули, мов на команду з самопалу випалили. Старший поміж ними попросив:

— Хозяйко, зваріть чаю і дайте хліба. Харчі в нас свої.

Упевнившись, що в містечку „своя” залага, складена з українських міліціантів, старшина велів решті козаків розташуватися в сусідніх хатах.

Поки мама кип'ятила чай, різала хліб і заставляла стіл, козаки весело гомоніли, розкотисто реготали, а старшина розповідав:

— Ми малоцьо не здобули від ляхів Раву. Була б нас сотня, Рава невідмінно попала б у наші руки. Ми під'їхали під місто непомітно, а коли стемніло чвалом наскочили зі свистом і криком „Слава! Урра!”. Палили наосліп з рушниць і пістолів, строчили з кулеметів, кидали ручні гранати. На ляхів напад страх. Вони не сподівалися наскоку, не змогли влаштувати оборони і стали безладно втікати, думаючи, що більше українське з'єднання поведе на них наступ. Але за деякий час очуняли, побачили, що нас жменька й дали нам відсіч. Переїхавши Раву шаленим чвалом, ми опинилися у вас.

Попоївши, наговорившись і відпочивши, старшина дав наказ козарлюгам бути готовими до дороги. Від'їжджаючи, залишили вони нам трохи цукру, чаю, а батькові дали капшук „махорки”.

На прощання старшина сказав:

— Мусимо поспішати, щоб на світанку бути на позиціях під Львовом у нашій частині. Бо ми поїхали без дозволу і якби командир дізнався про наш самовільний рейд — дісталось б нам на горіхи!

За хвилину ми почули команду, тупіт кінських копит, і під акомпаньямент свисту „на пальці” залунала пісня:

*Засвистали козаченьки
В похід опівночі...*

Звуки пісні й відлуння кінських копит потахали, поки зовсім не втихли. Залишився тільки образ і спомин про козаків...

**
*

Коли я став учнем яворівської гімназії і докладніше познайомився з історією України, я став критичніше дивитися, розуміти й оцінювати події нашого минулого. Тоді мені став перед очима образ козарлюг з часів українсько-польської війни. Скільки бравури, відваги, хоробрости, одчайдушности! Але й скільки непослуху, нездисциплінованости, самоволі, отаманщини, соломяного спалаху, діяння на коротку мету, на хвилиний ефект, без візії і пляну на майбутнє!

Так було за княжих часів, те саме повторилося в добі Козаччини, цей порок нашої національної вдачі з фотографічною точністю відбився під час Визвольних Змагань, він покутує серед нас і сьогодні. Історія — вчителька життя — не навчила нас нічого. Либонь кепські з нас учні. З грімкого гасла „Воля або смерть!” вибираємо негативну частину...

ЛЕГЕНДАРНИЙ МАЙОР КЛЕЕ

День вдався не лепський — похмурий, гнітючий, сльотний, ослизлий. Від ранку падала мжичка, дув гострий, проникливий, студений вітер. На добавок лиха містечко захопили польські війська. Сталося це несподівано попереднього дня по полудні. В Немирові стояла вже кілька тижнів невеличка українська залога, панував спокій, не відбувалися ніякі бойові дії. Нараз після обіду ми побачили, що наші стрільці окопуються поспішно на історичних оборонних валах, закладають польовий телефон, ставлять кулемети, звернені дулами в сторону вороблячинського лісу. Мабуть, сподівалися наступу ворога з Рави Руської. Раптом ми зауважили, що наша залога без бою почала покидати окопи на валах. Далеко на пагорбах „Бліху” ми побачили, що українські вояки, відстрілюючися зрідка, теж швидко залишають оборонні становища.

Пізніше виявилось, що поляки більшими силами повели наступ на Немирів з трьох боків, — від Рави, що була їхньою нездоланною твердиною, від Магерова і від Любачева. Цього досі не бувало. Щоб не попасти в оточення, наші частини мусіли швидко відступати в напрямі Яворова, поки вороже оточувальне кільце не закрийся і не перетне їм шляху через Завадівський ліс.

Після тривожних хвилин доживання до містечка ввійшли спочатку польські стежі, а незабаром вмаршували й головні вояки сили. Були добре озброєні, мали навіть батарею польових гармат. По сіро-зеленій німецькій уніформі з темно-зеленими комірами й вилогами на кінці рукавів ми пізнали, що це познаньчани. Вони говорили відмінною від місцевих поляків мовою, закидаючи часто німецькі слова.

Негайно почали ревізувати всяке добро, головню худобу, коней, харчі та почали переводити ревізії й арешти. Перекидали все хатне устаткування, нищили по полицях і шухлядах, заглядали в усі закутки, будьтоби шукаючи майора Клеє. Його не знаходили, зате людям пропадали вартісні речі. Майор Клеє, це був галицький німець, який після розвалу Центрального Державу і постанови УГА зголосився в ряди українських збройних сил, щоб боротися за волю тієї країни, яка стала його другою батьківщиною. Зробив так, як і інші німецькі колоністи — А. Бізанц, Г. Кох, С. Байгерт, Й. Мюллер, А. Ляєр.

Клеє був прикладний, здібний військовик, одчайдушний, безстрашний і хоробрий, при тому вигадливий на всякі тактичні трюки й несподіванки, якими заскакував противника. Бій проводив методично, але бравурно, ризкуючи своїм військовим щастям, яке йому сприяло. Мав добре зорганізоване, вишколене, дисципліноване та „до зубів озброєне” з'єднання. Поляки уникали сутички з ним. Щоб підбадьорити себе, уклали пісеньку-примовку:

*Напішеми лист до Клеє
Чарним атраментом,
Же се его не боїми
З цалим регіментом...*

А проте боялися його панічно. Втікали на саму вістку „Клеє в терені!” ...

Не зважаючи на негоду й небажаних пришельців, я вийшов з хати, щоб погодувати кріликів і принести мамі дров з повітки. Тільки я впорався з клаповухами і, набравши оберемок полін, рушив через подвір'я додому, як з вороблячинського лісу залунали окремі рушничні постріли. Кулі зі свистом і дзижчанням розкололи кілька дощин на піддашші нашого дому. Зі страху я кинув дрова на землю і поповз до дверей, де вже чекала мене перелякана мама.

Одночасно поляки сформували розсипну лінію-„розстрільну” обабіч Равської вулиці, залягли в придорожніх ровах, окопалися на валах за нашим домом, спорядили кулеметні гнізда, а під нашу хату закотили дві гавбиці.

Незабаром бій розгорівся. З вороблячинського лісу зацокали кулемети, густо посипалися на містечко рушничні і скорострільні кулі. Молодий польський офіцер, комендант батареї, вбіг у наше помешкання з кількома вояками. Побачивши маму і трое нелітніх дітей, звелів нам лягати на підлогу, а воякам наказав покласти попід стіну матраци і міхи з зерном, щоб захоронити нас від куль наступаючих з вороблячинського лісу невідомих частин, бо досі не бувало, щоб українські з'єднання атакували Немирів від Рави. Ми початково думали, що це якась незорієнтована польська група не знає, що Немирів у їхніх руках, тож повела наступ, переконана, що атакує українців.

Однак поведінка коменданта польської батареї переконала нас, що на Немирів таки наступають українські частини. Невже наші здобули Раву і забезпечили собі запліччя?

Польський офіцер після кожних кількох вистрелів з гармат забігав у наше помешкання, попивав чорну каву, прилягав за заборолом з матраців і міхів та крізь отвір віконної квартирки, в якій давно вже не було шибки, пильно зорив льорнетом за руками противника. Ледве чи багато міг спостерегти, що діялося в лісі й за пагорбами та тереновими нерівностями, але кожен раз вигукував: „Але уцскайов!” Пізніше ми довідалися, що польські гарматні стрільна не попадали в українські позиції, а пролітали аж у село Вороблячин, де пошкодили панський двір...

Польські гармати били навперемінку і за кожним вистрілом наша хата здригалася, шибки з дзенькотом розсипалися, посуд вибренькував стаккато, тинк зі стін і стелі сипався.

Торохтіння, тріскіт, свист, дзижчання, шип, гуркіт, гупання, виск, лопіт рушничних і кулеметних куль та гарматних стрілен, різка команда, людські вигуки, зойки поранених зливалися в один безнастанний какофонічний гул. Під вечір ми зауважили, що польський старшина вже не забігає в нашу хату обсервувати поле бою і рухи противника, а гупання гармат наче б віддалилося. Зате скріпилася й наблизилася пальба з лісу. Я визирнув обережно через відтулину поміж міхами й матрацами, й мені видалося, що якісь постаті то стрибками наближаються полем в напрямі містечка, то припадають до землі і скриваються за нерівностями терену.

Присмерк закрив поле зору, прислонив вид. Польські гавбиці вмовкли, нагло залягла тиша. Враз ми побачили, що якісь вояки з насадженими на дула рушниць багнетами і з ручними гранатами хильцем підбігають до перших хат передмістя. Понеслися оклики: „Гурра! Бій гайдамакуф!” Це образливе слово, яким українців прозивали поляки, навело на нас страх. Невже поляки взяли верх і пішли рукопашним боєм у протинаступ?

Раптом з бабаханням і шипом піднялися в небо зелені ракети, а повітрям сколихнув грімкий бойовий оклик: „Слава-а-а!” Це перші українські стежі сповістили, що містечко вільне від ворога. Тепер ми зрозуміли, що попередні вигуки „Гурра!” були тільки тактичним маневром стрільців, щоб психологічно вплинути на противника і вивести його з ладу та щоб він не знав, де ворог, а де свій.

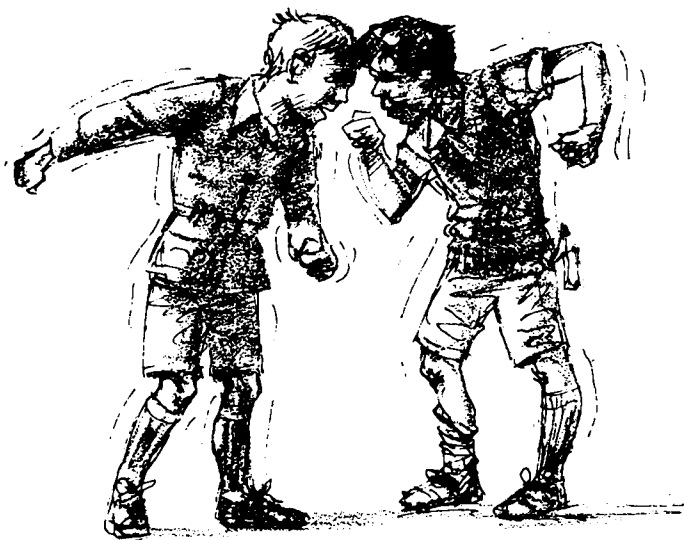
Незабаром за стежами на равському шляху з Вороблячина до Немирова з'явилися маршові колони українських вояків, а за ними довгим вужем тягнувся обоз. На чолі колон їхав верхи майор Клее в оточенні свого штабу. Одягнений у кавалерійський кожушок, озброєний короткою рушницею, пістолем і шаблею. Праву руку з гарапником тримав при поясі.

Тільки майор Клее міг дозволити собі на ризиковий маневр заатакувати поляків від Рави Руської, тільки він умів провести бій так жваво і дотепно, та за словами Шевченка — зробити з нього „весілля і веселе погуляння та криваве залицання”.

За весь час воєнних дій я не бачив краще здисциплінованих, озброєних і забезпечених польовим устаткуванням українських з'єднань. Вони стали обозом на великій площі вправ і на торговиці в підніжжі історичних валів. Довго в ніч горіли ватри, гомоніли вояки, лунали стрілецькі пісні... Вранці вояки розташувалися по квартирах.

**
*

Радість тривала недовго. Незабаром зайшли події, проти яких не могли нічого вдіяти окремі військові групи, хоч які хоробрі, боєздатні і карні. Галичину залили вишколені у Франції і озброєні та обладнані Антантою армії генерала Галлера. Загарбавши західньо-українські землі, вони поневолили і підкорили їх правного хазяїна. Мого батька арештували й вивезли до табору інтернованих у Домб'ї.

В ПОЛОНІ „ЛИСА МИКИТИ”

Стати свідомим українцем у час мого дитинства було не легко. А ще коли довелося проживати в невеличкому, забутому містечку Немирові, що лежав серед лісів і полів, далеко від залізничного шляху, відтятий від культурного світу. Чудом нерегулярно з'являлися тут окремі числа видаваних у Львові газет і журналів та книжок, писаних „язичієм” з дашками над „о” і „е”. Заблукало інколи число журналу для дітей „Дзвінок” або „Світ Дитини”, чи книжечки для дітей і юнацтва видання „Бібліотеки для молоді Руського Педагогічного Товариства”, „Бібліотеки для руської молодіжи”, „Накладні Якова Оренштайна”.

Як я навчився читати по-українськи — не знаю. Мабуть, частинно від батьків і старших сестер, чи від випадкових учителів, бо до вибуху Першої світової війни я був замалий, щоб ходити до школи, а в час війни і визвольних змагань школа в Немирові не діяла систематично. Все таки читати я вмів. У пам'яті залишилася мені збірка з оповіданням „Камінний крест” і якесь історичне оповідання про князя Ігора і дівчину-перевізницю Ольгу, яка стала пізніше київською княгинею. Донині стоять мені перед очима ілюстрації з постатями князя, Ольги і дружинни-

ків у шоломах, кольчугах, з мечами і сулицями. Дещо пізніше я запам'ятав п'єску для дітей „Слідами Тараса”, з якої я вивчав свою ролю.

Були й інші чинники, що формували мою національну свідомість. Це хор і аматорський кружок при „Бесіді” й читальні „Просвіти”. Ці установи мали гарний мурований будинок з садом, велику залю на вистави й забави та кілька менших кімнат, де старші панове читали газети, гуворили і грали карти. Здавалося мені, що кращого співу, як немирівський хор, немає у світі. Щойно пізніше в гімназійних часах подобався мені більше яворівський хор, поки я не почув Дмитра Котка. Драматичний гурток ставив побутові й історичні п'єси, обов'язково сценку для дітей на св. Миколая з роздачею дарунків. Раз навіть відважився поставити оперету з оркестрою, що складалася зі скрипки, трубки, бубна, цимбалів і ручної „розтяганої” гармонії.

Національно-виховно діяли й гімнастичні товариства „Сокол”, а потім „Січ”. Під проводом місцевого старшого гімназиста Леська Котовича, що приїздив на вакації до Немирова, ми маршували з дерев'яними топірцями по майдані для військових вправ у підніжжі колишніх оборонних валів і співали „Соколи, Соколи, ставаймо в ряди” . . . , робили руханкові вправи, ставили „вежі”, виводили ігри.

Було ще й інше, доволі незвичне й невибагливе, але успішне джерело нашої національної свідомости. В Немирові жили поруч себе мирно різні національності великої австро-угорської монархії. Крім автохтонів — українців, поляків і жидів були напливні елементи — австрійці, німці, чехи і мадяри. Це були здебільша державні урядовці, жандарми, професіоналісти. Ми, діти, бавилися спільно; мова, як засіб порозуміння не була нам перешкодою. Ми грали „кічки”, „палянта”, „крокета”, ловили рибу й раки, збирали ягоди, горіхи, „букви”, гриби, бігали з обручачами-покотилами, купалися, стрибали, переганялися, дужалися.

Спорадично спалахували національні антагонізми поміж українськими й польськими хлопчиками, хоч і швидко улягалися. Причиною конфліктів були дрібні справи, як календарні різниці в святкуванні рокових празників — Різдва й Великодня. Польські діти насміхалися з нас, що ми постимо, коли вони заїдають святкові лакітки. Зате ми „стругали петрушку” перед носами польських дітей, коли вони мали вже будні, а ми споживали святкові страви. Інколи підслухані розмови старших на теми національностевих питань, хоч нам і неясних, викликали раптові непорозуміння.

Коли наступав конфлікт, ми дражнили себе прозиванням і римованими передирками. Поляки прозивали нас — „Гриць”, „Іван”, „кабан”, „гайдамака”, ми відплачувалися епітетами: „Йонтек”, „Войтек”, „мазур”, „лях”. Коли польські хлопчики співали:

*На дні ставу ми так грами,
Як гарфи еольске,
Жадне жаби не спевайов
Так пенкне, як польске,*

Ми відспівували:

*Польських жаб хай поз'їдають
Довгоногі бузьки,
Жадні жаби не співають
Так гарно, як руські.*

Або, коли противники починали образливу пісеньку:

Русін — кобиле задусіл...,

ми зараз відспівували:

*Поляци се збеглі,
З копитами з'едлі...,*

або передражнювали їх:

*Віда польку спокусила,
Пішла полька за русина.
Русин каже — полька в поле,
Полька каже — колька коле.*

Конфлікти зросли на передодні і під час українсько-польської війни. Тоді передирки набрали політичного характеру. Поляки співали пісеньки з алюзіями до маніфестації „Січей” і „Соколів” у Львові з нагоди століття з дня народження Т. Шевченка:

*Ішли през Львів дикі горди,
А всі мали сині морди,
Жовті портки мали ззаду,
І так ішли на параду.*

Ми не залишалися довжні:

*Марш, марш, Косьцюшко,
З п'єца под лужко,
Мендзи „принципали”,
Там тфуй трон вспаняли.*

Або співали легкої, жартівливої:

*Стефан Батори,
Влязл до комори,
Наядл се грушек,
Аж го болял бжушек.*

Середмістя Немирова згоріло дощенту під час відступу царських армій. Суд, де працював мій батько, перенесено до опустілого готелю в Немирові, — лікувально-купелевій місцевості з боровиною й сірчаною водою. Курорт лежав чотири кілометри від Немирова-містечка серед лісів і левад над річкою Смердех. Тут пережили ми страхіття провалу австро-угорської монархії, коли здемобілізовані й здеморалізовані вояки ц-к армії вертали-ся юрбами додому і п'яні бешкетували, грабували крамниці, розбивали коршми й тероризували населення. Тут застукав нас Листопадовий Зрив. Початків українсько-польської війни ми не відчували, бо тільки час від часу лунали далекі рушничні чи кулеметні стріли з фронту Немирів-місто — Рава Руська. Деколи на підводах з кулеметами галопом промчали через курорт військові стежі.

Трапилося раз, що невеличкий відділ українських вояків затримався у нас на кілька днів. Стрільці були в синіх австрійських уніформах, тільки шапки мали клиновий розріз напереді з почепленою стрілецькою відзнакою-„розеткою” з тризубом і з синьо-жовтою кокардкою. У деяких вояків шапка була завітчана грозном червоної калини.

Стрільці погостювали, відпочили й від'їхали на фронт. Після їхнього від'їзду я знайшов на нічному столику забуту чи підкинену книжку, яка полонила мене повністю. Це було одне з перших видань „Лиса Микити” Івана Франка з ілюстраціями Теофіля Копистинського.

Як тільки я побачив ілюстрації й прочитав початок поеми „Надійшла весна прекрасна” . . . , я відчув, що ця книжка стане моїм нерозлучним приятелем. В кут пішла „Методична грамати-

ка руского язика". З тієї ненависної, оправленої в червоне полотно книжки, я зубрив мовні правила, яких не розумів і яких не вмiли мені пояснити ні батьки, ні старші сестри. Я мусів „виконувати” напам'ять „гадежі”, „діяльні і страждальні стани часівників”, дефініції в роді: „Речення, се думка висказана словами”, щоб потім дослівно вирецитувати завчену граматичну мудрість перед батьком, мамою, котроюсь сестрою чи випадковим інструктором.

За короткий час я вивчив цілого „Лиса Микиту” напам'ять, хоч багато слів, висловів, подій, образів, алюзій я не розумів і деякі „темні місця” прояснилися мені щойно в гімназії. До них належав вислів „при цямрованій керниці висіли два ведра з криці”; зокрема я ніяк не міг второпати, що значить вислів дядька „на клапаню буде блам”. Але ці труднощі не відстрашили мене так, як „темні місця” в „Слові о полку” не знеохочують текстологів від досліджування цієї перлини українського і світового лицарського епосу.

„Кобзар” Тараса Шевченка, дарований мені українцем-киянином, офіцером царської армії, „Лис Микита” Івана Франка, залишений мені невідомим стрільцем УГА, „Історія України” Миколи Аркаса, яку привіз мені батько з табору інтернованих у Домб'ї, як дар від старшини Армії Української Народної Республіки, „Правописні таблиці” проф. Івана Огієнка, які він склав під гаслом „Для одного народу одна літературна мова й вимова та один правопис!”, це епізоди на шляху ставання моєї національної свідомости. Дарма, що в дитинстві я знав тільки назву „русин” і прикметникову її форму „русий”, потім „руський”, „русько-український”, врешті „український”, що вживав такі слова, як „тутка”, „понеже”, „позаяк”, „наколи” „если” . . .

Решту доконало моє перебування в яворівській гімназії „Рідної Школи”, „Пласт”, зокрема його опікун проф. І. Чмола, та патріотична атмосфера громадського життя свідомого українського яворівського населення, зокрема його міщанства.

СВЯТИЙ МИКОЛАЙ — ЛЕГЕНДА ЧИ ДІЙСНІСТЬ?

*Не вірю в те, що багу й зого доторкаюся;
Вірю в те, зого не багу, але що відзуваю.*

Джілберт Маррей

Не знаю, як хто, а я вірю в св. Миколая. Вірю в цього Угодника Божого з довгою сивою бородою, з добрячою усмішкою, в єпископських ризах, у митрі на голові й жезлом у руці. Вірю в цього святого, що його людська фантазія зображує, як з небесних висот спускається запряженими кіньми саньми, навантаженими дарунками. Як їде в оточенні янголів і в товаристві чортика-збиточника Антипка, Арідника, чи Анциболота, що нечемним дітям несе різки. У цього святця, що навшпиньки входить у кімнату й підкладає дітям та старшим дарунки під подушку. Вірю в нього тепер так, як вірив, будши дитиною. Ще тепер, на склоні віку, перед святом цього Угодника Божого стараюся бути кращим, досконалішим, більш одуховленим. Ще тепер з наївною радістю сприймаю шерех кольорових паперів, у які загорнені дарунки...

Дехто хоче захитати мою віру. Дехто каже, що хоч мирликійський Чудотворець святий, то він підлягає таким самим законам, що й усі люди — не може після смерті зійти на землю, щоб обдаровувати людей, як це робив за життя, коли скрито на-

діляв бідних харчами, одягом, грішми, коли дав придане трьом убогим дівчатам, щоб вийшли заміж, як їхні багаті подруги.

Святий Миколай не мусить робити своїх ласк особисто. Але це не заперечує його існування. Треба тільки вірити в нього, молитися до нього, а він завжди вислухає вас і знайде спосіб допомогти вам. Розповідають про те не тільки легенди, але й свідчення людей, які зазнали його опіки.

Одна старовинна легенда оповідає про селянина, що їхав возом, навантаженим збіжжям. Віз загруз у болоті. Надійшов старець у білій одежі і допоміг селянинові витягти воза. Це був св. Миколай. І, хоч святий забруднив біленьку одежу, Бог похвалив його за добрий учинок, а людям наказав святкувати пам'ять Миколая двічі в році — в літі „теплого Миколи” і в грудні — „зимного Миколи”.

Інша легенда розказує про святого Миколу „мокрого”. Він урятував Микольця, сина київського купця. Хлопець потонув, впавши з човна в дніпровські хвилі. Батьки, що гаряче молилися до святого угодника за порятунок сина, знайшли хлопчика живим в церкві св. Миколая перед іконою мирликійського Чудотворця, з якої скапувала дніпровська вода . . .

Святий Миколай є заступником і опікуном рибалок. Перед виїздом на улови вони наймають молебен до свого покровителя. Легенда оповідає, що на передодні Різдва Христового під час риболовлі на Озівському морі лід почав лопати, і св. Миколай, що з'явився рибалкам в єпископських ризах, перепровадив їх на суходіл.

Або спомин дівчинки-волинянки, дідуся-священника якої вели большевики на розстріл. Бабуся з мольбами припала до ікони св. Миколая і . . . чудо! Набігли козаки, розгромили большевицький загін і спасли дідуся.

Або незвичайна пригода дівчинки, яка в вечір св. Миколая пішла по воду для хворої матері. На дорозі стрінула в санях сибородого дідуся. Спитала його наївно, чи він, може, святий Миколай. Виявилось, що це лікар, який вертався від хворого. Він врятував життя матері й заопікувався дівчинкою, зворушений тим, що вона вважала його Божим Угодником. Хто знає: може справді до вдовиної хати цього сніжного й морозного вечора прислав його св. Миколай?

**

І я дитиною зазнав його помочі й опіки. Були часи українсько-польської війни. Немирів переходив з рук до рук, але обі воюючі сторони не мали подостатком війська, щоб залишити зало-

гу в містечку. Тому після здобуття Немирова військові з'єднання покидали його. Службу безпеки виконувала міліція. Спочатку були це групи, складені з мешканців різних національностей, під командою бувших австрійських жандармів. Згодом, коли війна затягалася й ставала грізнішою, ці професійні жандарми — австрійці, чехи, мадари — покинули Немирів. Тоді й склад міліції став однородний за національністю, залежно, чиї військові з'єднання мали перевагу в терені.

Зима була гостра й морозна. Холод дошкулював, бо не було в що одягнутися й чим затопити в печі. З харчами було скруто. Був грудень. Ми, діти, нічого не сподівалися від св. Миколая. Старші говорили, що в воєнний час небесний Гість не має де придбати дарунків, не може поладнати саней, нагодувати коней, що стрілянина лякає його, що він сердитий на людей за кровопролиття.

Сталось, що в містечку була українська міліція, бо в околиці переважали українські з'єднання. Тому в навечер'я св. Миколая місцевий аматорський драматичний гурток поставив для дітей сценку в залі Народного Дому. Ми не спускали очей зі сцени, на якій юрмилися чемні і збиточні діти та янголи з довгими білими крилами і мерехтливими зірками на чолі. Вони читали з великої книги добрі вчинки дітей. Жах опанував нас, коли на сцену вискочив чорт Антипко з хвостом, з одною ногою людською і другою козячою, з висолопленим язиком. В одній руці тримав вила, під пахвою другої в'язку різок. Він вимахував вилами і вичитував із книги наші прогріхи. Ми відітхнули з полегшею, коли дзвоники сповістили прихід св. Миколая. Антипко принишк. Святий Миколай сказав кілька ласкавих слів і закликав нас підходити по дарунки. Ми не хотіли вухам вірити. Дарунки? Врешті сміливіші стали підходити, брали вузлики й цілували Святця в руку. Всі присутні діти отримали дарунки — яблуко й кілька горіхів. Пізніше ми довідалися, що ці дарунки св. Миколай передав руками немирівських міщан...

Я вернувся радісний додому. Лягаючи спати, я не мав надії на дарунок під подушку. Яке ж було моє здивування, коли вранці я проснувся і знайшов під подушкою пакетика. Ніколи в своєму пізнішому віці я так не втішався дарунком. Це був зошит у рожевих обкладинках з наліпленим мучним клеєм образком св. Миколая, олівець і коробка цукерків, зроблених з цукрової меляси й закрашених овочевим соком.

Згодом я дізнався, що ці дарунки св. Миколай підклав мені руками моєї мами і двох сестер...

Цього самого дня у празник св. Миколая сталося мале чудо. На битому шляху Немирів — Рава Руська, що проходив повз нашу хату, ми побачили два вози. Вони виринули з густого зимового туману й повернули на наше подвір'я. Один віз був навантажений дровами, другий міхами з мукою, крупами, капустою, картоплею, фасолею. Спереду сидів на ньому парох села Вороблячина о. Кузич і... моя колишня няня. Отець Кузич з'ясував мамі несподіванку. Він був головою допомогового комітету. А що наш батько мусів утікати перед поляками й ми були в скрутному становищі, отець парох вирішив прийти нам із допомогою в день св. Миколая. Привіз навіть велетенський міх паперових грошей всякої валюти — австрійських корон, українських карбованців і польських марок. Всі вони мали незначну вартість — одна хлібина коштувала кілька тисяч...

Моя колишня няня теж не забула свого пестунчика...

Цього дня в нашій хаті під кухонною плитою й у кімнатній грубці весело палахкотів вогонь, а на столі парувала гаряча страва і підносився запах свіжого хліба...

**
*

Скажіть тепер, чи це не було свят-миколаївське чудо, зроджене з любови ближнього і з тепла співчутливого людського серця та довершене руками немирівських міщан, моєї мами і сестер, о. Кузича, вороблячинських селян і моєї бувшої няні? Тільки люди черствого серця можуть це заперечити...

Навіть, якби постать св. Миколая була тільки легендою, тільки вигадкою людської уяви, то й це доказувало б, як людині потрібний такий поетичний і одуховлений твір фантазії.

Тому я вірю й віритиму в св. Миколая, поки не перейду по тойбіч калинового мосту, що прокладений над буржливою рікою мого життя й який єднає матеріяльне з духовим, земське з небесним, дочасне з вічним. Віра в св. Миколая допоможе людині перенести життєві труди. Вона переконає людину, що крім твердої дійсності є ще й життєва казка, романтика й поезія життя, яка знайшла такий переконливий вияв у легендах, молитвах і піснях про св. Миколая і в його видимій помочі всім, хто подячому вірить у нього і щирим серцем співає:

*А хто, хто Миколая любить,
А хто, хто Миколаю служить,
Тому святий Миколай
У всякий час помагає...*

МАМА ЗАВЖДИ ДІЗНАЄТЬСЯ

Воєнні події, які під час Першої світової війни відбулися на терені Немирова, крім руїни, згарищ і спустошення, залишили по собі й інші погані наслідки. Воюючі сторони покинули на побоїщі безліч всякої зброї, зокрема амуніції — гарматних стрілен різного калібру, рушничних і кулеметних набоїв, куль „дум-дум”, ручних гранат — яйцевих і кукурудзоподібних, мін, в'язок динаміту.

Ми, хлопчак, бігали по стрілецьких ровах, окопах, землянках, збирали кулі й бавилися ними. Кидали гарматні стрільна у вогнища, а самі скривалися в земних заглибинах, щоб захоронитися від їх розриву. З прикриття ми вдаряли запальники гранат молотками на довгих жердинах, спричиняючи їх вибух. Пильником нарізували щілинки в гільзах патронів близько капсуль і підпалювали порох сірником. Куля вилітала з шипом і свистом. Запаленими льонтами розривали міни та розсаджували динамітні в'язки. Дехто брався кидати ручні гранати. Свездлили дірки в бервенах, набивали їх тісно стрільним порохом, затикали щільно кілками й підпалювали. Порох вибухав ступнево і за кожним зривом колода кумедно підстрибувала.

Наслідки таких забав були часто трагічні — поранення, попечення, каліцтво, а то й смерть...

Але був ще й інший рід ігор, що їх породила воєнна психоза, зростаюча українсько-польська ворожнеча і притаманний хлоп'ячому вікові інстинкт, який психологія називає „гоном до боротьби”. Це була небезпечна забава в „війну” між українськими й польськими хлопчачками. Жидки здебільшого стояли осторонь, або, залежно від обставин і кон'юнктури, приєднувалися до української чи польської групи. Інколи ми творили українсько-польський альянс проти жидків.

В сьгоднішній Америці назвали б це „антисемітизмом” і накрутили б фільм „Голокост”. В моїх дитячих роках таке явище не ставили в площину ідеологічного, політичного, релігійного, чи расового людоненависництва, а вважали виявом хвилевої анімозії поміж окремими національними групами. Ми, діти, розв'язували такі конфлікти по-своєму. Посварилися, погрозили собі взаємно, попрозивалися, а то й побилися, а за хвилину помирилися.

Польські хлопчачки називали нас в гніві „гайдамаками”, „кабанами”, „Грицями”, ми їх „ляхами”, „мазурами”, „Йонтками”. Жидки прозивали нас „гоями”, „мишугами”, „багайми” (дурний, глупий), ми й польські хлопчачки обкидали їх прозвиськами: „цибух”, „паршак”, „пейсач”.

Так бувало і з старшими. Нераз жидки обскочили нашого дядька на торговиці, чи на ярмарку й „дзюгали” під ребра, заохочуючи один одного — „гіб а зец!” („дай стусана!”). Дядько обгачався пужалном, мов перед цуциками, а коли терпець увірвався, відчіпав орчик або люшню від воза, обкручував довкола себе і — мах-мах, противники розбігалися на всі боки.

Звідси й пішла поговорка-сміховинка, як жидок розказував про свою бійку з селянином: „Він мене люшнею по спині раз, другий, третій, а я його ярмуркою, ярмуркою, ярмуркою та й утік!” . .

Згадані елементи діяли на нас підсвідомо, бо в той час діти різних національностей на ділі не ставилися до себе вороже. Ми ходили разом до школи, спільно бавилися, ловили раки й риби, купалися, ходили в ліс по ягоди, гриби й горіхи, влазили в чужі сади на овочі, висмикували на полях солодку ріпку, горох, моркву й картоплю пекти на вогнищі . . .

Проте бувало, що хтось із вуличників жбурнув каменяку в групку хлопчачків. Це була причина до воєнного конфлікту. Зачеплені знімали бойовий оклик „Ура-а-а!” До них, наче з-під землі приєднувалися інші і битва розгорталася, бо й противники поповнювали свої лави. Поміж руїнами будівель ставали проти

себе групи хлопчаків і обкидували себе взаємно камінням, уламками цеглин, обрізками дерев'яних брусків.

Бастіоном, за який велися найбільш запеклі бої, були мури недокінченої, але й не зруйнованої семиклясної школи, яку почали будувати ще до вибуху війни. Кожна група старалася „задекуватися” в цій будівлі. Тоді друга група мусіла „форикувати” (наступати) й здобувати фортецю. Це було незвичайно трудне завдання. Оборонці мали добрі позиції й подостаткам „амуніції” в формі уламків цеглин, шутру, камінців, брусків, лат, дранок тощо. Згори через вікна добре було їм обкидувати противника летючими предметами. Щоб вибити оборонців з укріплених позицій, треба було під градом каменюк підбігти тісно під стіни школи, видертися по риштуванні на поверх і звести рукопашний бій. Часто приходилося робити „рікцуг” — відступати поза поле обкидання камінням.

**
*

Цього разу наш наступ був вдалий. Не зважаючи на твердий опір, ми „форикували” успішно, затягнувши на вуха цератові капелюшки і прикриваючи обличчя зігнутою в лікті рукою та металою каміння вільною рукою. Ворог покинув позиції навіть без бою у рукопаш, тобто без бійки навкулачки, без стусанів, копання, тягання за чуприну, підставляння ніг, щоб звалити противника на землю, вживання бучків, лат, планок чи листів. Ми вибили противника на вільну площу, а далі бій закипів у просторому безпанському саду, власник якого втік перед воєнними діями. Пішли в рух праці й метавки. Праця, це дерев'яне розвілення з гумовими в'язальцями, які одним кінцем були прикріплені до вилок, а другим до шматка тугого полотна чи шкіри, в складку якого вкладався камінь. Працник тримав однією рукою видовжену частину вилок, другою натягав в'язальця й раптово їх випускав. При скороченні гуми камінь вилітав з великою швидкістю і з свистом летів високо на далеку відстань.

Метавки, це квадратні або прямокутні шматки тугого полотна або шкіри з прикріпленими двома довгими мотузками. На шматок клали ми каменюку, мотузком закручували кількакратно коловий оборот і викидали камінь, випустивши з пальців короткий мотузок.

На щастя, ніколи не було поважніших потовчень, каліцтва чи смертних випадків ані від летючих предметів, киданих голіруч, ані викиданих з пращ чи метавок.

Але й у відкритому бою противникові не пощастило. Його головні сили були розгромлені і тільки тут та там траплялися сучки з завзятцями. Я погнався за одним із них аж до будки садівника. Прилігши тілом до стіни куреня, я обережно підсувався, щоб спіймати противника в „полон”. Треба було першому заскочити його, крикнути „руки вгору!”, відібрати йому зброю. Тоді з допомогою друзів бранця відпроваджували до підвалу розваленого будинку і зв'язували йому руки й ноги довгими, тоненькими, цупкими, жилавими корінцями чатинних дерев. Коло полоненого ставили „ваху” (сторожу) з двох хлопців. Тримали його на „хлібі й воді” до вечора, тоді давали кілька стусанів і пускали додому. Попасти в полон було великою неславою, зате спійманнч ворога в полон вкривало переможця німбом героїства. Мене дуже кортіло стати героєм сьогodнішнього бою . . .

З тією думкою я діяв. Ось уже чую обережні кроки противника й його стриманий віддих за рогом будки . . . Присідаю, майже повзу з каменюкою в руці. Ось ми уже віч-на-віч проти себе. Та поки я розкрив рота, щоб крикнути „Руки вгору!”, противник блискавковим рухом кинув у мене дерев'яним обрізком. Попав просто в горішню губу. Не протяв її, ані не вибив зуба, зате набігла мені велика гуля-„сливка” червоносинього кольору. Противник утік, а я став голосити. Не так з болю, як від досади, а найбільше зі страху перед мамою . . .

Друзі прискочили до мене. Зробили пов'язку з білого полотна, намоченого в студеній воді. Хтось порадив: — Ходи до потічка. Знайдемо джерельце. Покладешся животом на траву і будеш мочити гулю в холодній воді. До вечора вона потахне й мама не зауважить. „Присхне, як на псі”.

Я зробив так, як радили товариші зброї. Але після годинного мочіння „сливка” не зменшилася. Перестала тільки пашіти й скиміти.

Не було ради, треба було йти додому. Товариші підвели мене під саму хату, але порхнули, мов горобці, як тільки я обережно поклав руку на клямку входових дверей . . .

Мені вдалося непомітно просмикнутися попри маму до своєї кімнати. Я відмовився вечеряти і став нарікати на „страшений біль голови”. Мама повірила, бо лягати спати, не вечерявши, не було моїм звичаєм. Я поклався в ліжку і натягнув покривало на голову.

Але клопоти не ходять одинцем — один тягне другий. Так сталося зі мною . . .

Вночі я почув стукання до дверей, мама засвітила лампу, відкрила двері, почулися радісні оклики привітання. Я нащурих вуха і дослухався: переїздом через Немирів відвідав нас вуйко зі Львова. Заскочив на часок, бо мусів їхати досвіта далі. Привіз нам різні ласощі і хотів кожного з нас побачити. Я почув, як мамині й вуйкові кроки наближаються до моєї кімнати. Я прикинувся, будьто сплю камінним сном. Вуйко став тормосити мене й закликати по імені. Я вдавав, що з просоння не знаю що діється. Врешті не було ради — я виліз з-під покривала.

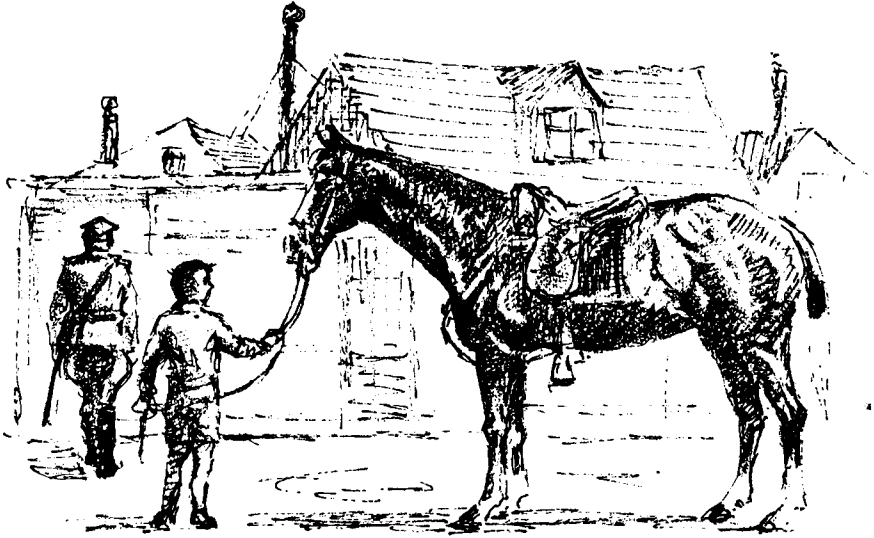
— Боже! А тобі що сталося? — вигукнула здивована, перелякана й затурбована мама. — Хто набив тобі таку гулю?

Вуйко привітався зі мною сердечно, потер мені лице щетиною борода і став потішати й умовляти маму, мовляв, гудз, гуля, подряпина, розбитий ніс, вибитий зуб, підбите око, посинячення — це у хлопців хліб насущний.

Не було ради — я розповів історію моєї „сливки”.

Мама „прочитала мені отчеш” і загрозила, що „перетріпас шкуру”, якщо я продовжуватиму брати участь у боях камінням, але вуйко вговорив її, щоб тим разом мені простила.

А я собі подумав: як то так, що мама завжди про все дізнається?

МІЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ГРІХ

Українсько-польська війна за Західні Українські Землі скінчилася нашою невдачею. Наслідки програної відчували всі українці. Відчув їх і я, хоч тоді був малим хлопцем. Мого батька поляки арештували й вивезли до табору інтернованих у Домб'ї коло Кракова. Польська поліція робила часті наскоки на наше помешкання, шукаючи обтяжуючих матеріалів проти батька. При тому „перекидали все догори ногами”. Після обшуків багато вартісних і пам'яткових речей пропадало. Мама робила героїські зусилля, щоб прогодувати, зодягнути і виховати троє дітей — мене і дві старші сестри. Відкрила невеличку крамницю з дрібницями, яких у післявоєнний час завжди бракувало. Їздила до Львова зі славетною печеною немирівською ковбасою, продаючи її „на пасок”. Харчувала місцевих урядовців. Допомогали нам добрі немирівські міщани, знайомі жиди, довколишні селяни і громадсько-церковний допомогивий комітет. Час від часу мама відбувала далеку й обтяжливу подорож до Домб'я, щоб бодай через колючі дроти відвідати батька.

Нам, дітям, не треба було багато. Аби скибка хліба, молоко, квашений огірок, яблуко. Вартости гроша ми не знали, проте ми розуміли бідкання мами й сусідів. Напочатку „ходила” або як

казали, „курсувала” різна валюта — австрійські корони, українські гривні й карбованці та гроші нової окупаційної влади — польські марки. Найменша дрібничка коштувала тисячі і, хоч ціни були астрономічно високі, гріш вартости не мав, а краму було обмаль, хіба „з-під поли”. Слова „інфляція” ми не знали та й люди його не вживали, але говорили, що панує „повідь паперових грошей” і жартома казали, що „гроші треба носити в корцевих міхах, а крам ув одній жмені”.

**
*

Я біг вулицею на ринок. Тут зустрічалися гуртки моїх ровесників з цілого містечка, щоб спільно бавитися „у війну”, тобто битися камінням з польськими хлопчиками. Батьки забороняли нам цю небезпечну забаву, а поліція і військова жандармерія розганяла нас, погрожуючи лупцюванням, арештом і покарою батьків.

Я пристав на хвилинку. Моїх товаришів ще не було. Раптом із провулка почув я тупотіння кінських копит. Передо мною з’явився вершник — польський офіцер уланів. Він зіскочив з коня і, ведучи його за повід, прямував у мій бік. Старшина був одягнений у нову гнідо-зелену уніформу з блискучими гудзиками, з подобою орла, „втяту до стану” блюзу, підперезану шкіряним поясом з поперечкою через плече. До пояса був прикріплений пістоль у шкіряному кобурі, з лівого боку шабля, через плече звисала шкіряна торба, на грудях польовий льорнет. Чоботи зі „шпорнами” (острогами) були вчищені „на глянець”. На голові офіцер мав шапку-„рогатишку” з білим орлом, на амарантовому комірі були почеплені відзнаки кавалерійського ротмістра. Ступаючи, офіцер вдаряв шпіцрутеном по високих халявах.

Побачивши „ляха”, я хотів „дати ногам знати”, але було запізно. А втім, офіцер вже поклав мені на плече руку в „глясе” рукавиці і приязно промовив:

— Хлопче, потримай мені на кілька хвилин коня за повід. Я збіжу до фризєра. Не бійся, кінь лагідний, нічого тобі не зробить.

Офіцер дав мені повід і показав, як тримати коня за вуздечку. Хвилину почекав, поки я привик до коня, потім поклепав його по гнучкій шиї, а мене погладив по голові, мугикнув, що такого як я сина має вдома і пішов до стрижія.

Цих двадцять хвилин чи півгодини видалися мені вічністю. Я не звик до коней. Я тремтів зі страху скільки разів кінь згріб

чи тупнув ногою або потряс гарною головою з притятою гривною чи махнув коротко пристриженим хвостом, форкнув чи стрепенув шкурою або заклацав вудилами.

Врешті офіцер вийшов від фризієра, взяв поводи від мене, похвалив, що я бравий хлопець. Тоді всунув руку в кишеню „райтків”, обшитих на сидінні замшею, видобув жмут паперових грошей і тицьнув мені в жменю. Подякував, скочив на коня і почва-
лав по бруку.

Я зніяковів. Стільки грошей я ще ніколи в житті не тримав у руці. Новенькі, рожевого кольору банкноти-марки приємно шаруділи. З досвіду я знав, що багато за них не купити, але все ж таки якусь вартість вони мають. Я вагався, що з ними робити. Один голос підказував мені: „Занеси їх мамі. Вона завжди потребує грошей для нас усіх”. Інший голос настирливо нашіптував: „Залиши гроші собі, купи собі щось, адже вдруге таке тобі не трапиться”. І це друге спокусливе підшіптування перемогло. . .

Я побіг на ринок. Побачив перекупку, що сиділа на стільчику, а довкола неї стояли коші й міхи з овочами. Я показав на груші і сливи і наставив жмут марок. Перекупка перерахувала їх дбайливо, поглянула на кожен банкнот проти сонця, чи має „водяний знак”, тобто чи не підроблений, а тоді зважила на терезовій вазі овочі. А що не мала торбинки, ні паперу до пакування, всипала їх у мій цератовий капелюшок. Я в підскоках побіг над річку й у куцах „схаласував” (з'їв) усі овочі. . .

Вночі навістили мене шлункові корчі. Я почав стогнати і вертатися на ліжку від судорогів. Облив мене краплистий піт. Я почув, що хтось, засвітивши нафтову кухонну лампу з ґнотом і скельцем та круглим дзеркальцем на металевому держакувішалці, щоб полум'я відбивалося і давало більше світла, підійшов до мене. Це була мама. Втоплена і стурбована. Вона присіла на білі мого ліжка, поклала долоню зовнішнім боком на мосчоло і тихо спитала:

— Що сталося? Що в тебе болить?

Я показав на шлунок. Мама подала мені на ложечці якусь усмирюючу мікстуру. Підійшла до кухонної плити і стала на „фаєрці” гріти навпереміну алюмінієві покришки від горшків. Приклала мені до болючого місця грубий рушник і казала притискати до шлунка. За якийсь час болі ущухли. Мама стала бідькатися: „Що тобі могло статися? Може це якась поважна не-

дуга?" Вона дивилася на мене своїми великими гарними очима, такими стурбованими і повними любови...

Мені стало жаль мами. Я бився з думками, чи признатися їй до свого самолюбства й жадности, чи затримати свою тайну для себе.

Врешті я переміг себе і сказав усю правду. Мама тяжко зідхнула й тихим, сповненим докору голосом, в якому бриніла нотка жалю, сказала:

— Не роби такого більше. Негарно дбати тільки про себе й бути захланним. Але я з її очей вичитав, що вона мені простила. І хоч прикро їй було за моє самолюбство, вона була щаслива, що дізналася про правдиву причину моїх болів. Вона була теж вдоволена, що я мав відвагу признатися до вини. Тільки мама вмів так дивитися на свою дитину, тільки мама здібна простити дитині провини і знайти для неї виправдання.

Мене опустив не тільки фізичний біль, але після мого визнання і маминого мовчального прощення, я відчув і внутрішню полегшу. Незабаром я забув про цей немилий випадок.

Але гріха так легко не спокутуєш. За кілька років він віджив у моїй совісті, але з іншого аспекту.

Я став учнем яворівської гімназії. Була лекція української мови в „вищій” гімназії”. Професор Дмитро Бурко читав і пояснював з нами „Великий льох” Тараса Шевченка. Перша частина „Три душі” викликала забутий мій гріх з-під порога свідомости, де приспав його час. У постаті Другої душі я пізнав себе. З Божого наказу св. Петро не пускає її в рай, бо разом з іншими земляками прогрішила ся тяжко супроти своєї нації.

Коли ми стали читати —

... „А мене, мої сестрички,
За те не впустили,
Що цареві московському
Коня напоїла
В Батурині, як він їхав
В Москву із Полтави”...

я побачив себе, як на немирівському ринку тримаю за повід коня польського офіцера, представника цього народу, який загарбав мою батьківщину, знущається з мого народу, арештував мого батька, переслідує мою маму.

Мов запаморочений я слухав дальших слів поеми:

*... „а він мені
махає рукою:
Каже коня напоїти,
А я ї напоїла”...*

І мені кілька років тому ворожий старшина казав тримати коня. І я його послухав, взявши мізерну винагороду за свою послугу...

Мені й досі бринять у вухах кінцеві слова Другої душі:

*„І за що мене карають?
.....
Мабуть, за те, що всякому
Служила, годила,
Що цареві московському
Коня напоїла!”..*

Бо й скільки нас і досі „поють коней” нашим ворогам чи то через несвідомість, чи через почуття неповноцінності й опортунізму, чи з амбіції й бажання почестей, або матеріальних користей, заради оцих грушок і сливок, на які я злакомився дитиною.

І чи наша батьківщина простить їм цей національний гріх так, як рідна мати простила мені послугу ворожому старшині?..

ШЛЯХЕТНА ПОМСТА

Шибка, вибита в вікні нашого немирівського помешкання, завжди пов'язується в мене зі спомином про моїх двох сестер.

Я був „одинаком”, бо хоч і мав сестер, то, поруч батька, я був єдиним представником чоловічої статі в сім'ї, а як наймолодший віком, мав усі привілеї розвезеного й розманіженого мазія. Був я „очком у голові” моєї мами й, як усі матері, вона була для мене більш вибачлива та виrozumіла, ніж для сестер. На багато з моїх прогріхів знаходила виправдання і сповняла різні мої забаганки, які я вимантачував у неї просьбою, наполяганням, підлещуванням, примилуванням, плачем. Сестрам мама часто говорила:

— Лишіть його, дайте йому спокій, уступіть йому, адже бачите, що він маленький і дуренький. Дивіться, який він худенький, мов щипка.

Це не значить, що мама не „тримала мене в руках”. Нераз за непослух, впертість, пустування, вибухи гніву, тупотіння но-

гами, опір, лінивість, неуцтво мама „читала мені отчеша”, ставила мене в кут і на коліна, замикала в темній комірці на сухому хлібі й холодній воді, погрожувала, що „віддасть мене до шевця” або „гицлеві”, що „зіб’є мене на кисле яблуко”. Інколи, перегнувши мене через коліно або сидіння крісла, „тріпала мені шкуру” чи то рукою, чи стиркою, чи навіть тростиною тріпачкою. Я ревів попід небо, немов би з мене „дерли шкуру”. З тріпачкою я мав досвід: легше обходилося, коли мама „тріпала” мене лопатоватою частиною тріпачки, сплетеною в різні хвилясті, перехресні геометричні фігури. Гірше, коли послуговувалася при екзекуції рукояткою тріпачки. Коли „тріпала” мене в стоячій позиції — було пів-біди, бо тоді я вгинався в колінах і подавав тріпану частину тіла вперед, щоб знешкідливити, або бодай частинно злагіднити силу удару. Гірше, коли екзекуція відбувалася на маминому коліні, або на кріслі. Тоді годі було маневрувати сидінням і тільки плач та вереск „Вже, вже, вже!” рятували мене від покари. Але найбільше боявся я маминої погрози: „Чекай, чекай, лайдаку, скажу татові!!” З татом каральною рукою краще було не знайомитися. На щастя, мама ніколи не виконувала погрози, а й батько дуже рідко користав зі свого привілею вилупцювати мене, хіба що був наочним свідком мого прогріху. Вистачило, що подивився на мене грізно з-під густих брів і покивав пальцем або поклав руку в околиці свого пояса чи шлейок, чи вказав на ремінець до гострення бритви, що висів на цвяшку коло великого дзеркала в позолоченій різьбленій рамі.

Не дивниця, що будиши упривілейованим одинаком, я „дався в знаки” сестрам. Пізніше оповідали мені, що раз хотіли скинути мене з кладки в воду, коли переходили зі мною потік, але стало їм мене жаль і задуманого замаху не виконали . . .

Виби́та шибка пов’язується в мене не тільки зі спомином про сестер, але й з вікнами нашого помешкання, які в воснний час мали свої переживання. Жили ми в домі, власником якого був жид Іцик Глянцман. Він тримав нас „на кредит” під час перебування нашого батька в таборі інтернованих і казав мамі: „Чинш заплатите, коли „ваші” вернуться”. Дім стояв при головній вулиці Немирова — Равській. Стояв на горбку саме в такому місці, в якому вулиця похило спадала вниз, пробігала впоперек широкої долини, при якій було кілька хат, проходила прокладеним через потік містком, знову попри долину, а потім піднімалася вгору. Там, на красчку містечка стояло кілька хат, а далі простягалися поля, ниви, сіножаті. Тут вулиця, вже як „гостинець”, губилася в вороблячинському лісі і через Потелич вела до Рави

Руської. Крім нас у домі жив адвокат жид, який авантюрувався з жінкою, і наш господар, який займав помешкання від „валів” і просторої площі, на якій за австрійських часів відбували муштру улани, а в час українсько-польської війни таборували військові з’єднання однієї з воюючих сторін, в посіданні якої був Немирів. На продовженій частині площі, що великим луком вигиналася поза валами, була влаштована торговиця з загородами і клітками для домашніх тварин і птиці.

Через те, що польські військові з’єднання наступали на Немирів з Рави Руської і вороблячинських лісів, українські оборонці окопувалися в придорожніх ровах обабіч Равської вулиці й битого шляху та на узбіччях історичних валів, на тлі яких стояв наш дім, ми були завжди під сильним рушничним і кулеметним обстрілом. Тому двері, стіни, піддашшя-„стришок” нашої хати були посічені кулями, а шибки в вікнах під час бою вилітали з зойком і дзенькотом розбитого скла. Інколи кулі проверчували тільки круглі дірки в шибках, не розбиваючи скла. Після кожного бою господар „вайкав” і кричав „гевалт!”, ліпив оцілілі шибки та вставляв нові кватирки на місце вибитих.

**

Мама поїхала на кілька днів до Львова за орудками, тобто виміняти славну печену немирівську ковбасу, сало і м’ясо на міські продукти — черевики, сорочки, одяг. Сестри залишилися на господарці. Мали варити, доглядати мене, пильнувати, щоб я не пустував і щоб учився. Завдання було тяжке, бо я не дуже слухався, а коли не помагали „ні просьби, ні грозьби” і треба було мене вибити — я не давався. Багато клопоту було з харчуванням. Не зважаючи на тяжкий воєнний час, я був вередливий на харч, зокрема зготовлений такими нелепськими куховарками, як мої сестри. Вони сердилися і змушували мене їсти те, що наварили. І сьогодні був між нами спір, бо я відмовився їсти гуляш, який був „твердий мов підощва”, в додатку сос був білий, клейкий і густий, що „ложка могла в ньому стояти”. Але сестри погрожували мені прутом і я хоч-не-хоч з’їв. Бувало, я брав ініціативу в свої руки. Раз забіг до креденсу в коморі і побачив у склянці білу рідину. Випив її одним духом. Потім виявилось, що це був крохмаль до білизни. Іншим разом я побачив вареники в духовці. Крадькома я з’їв кілька похалцем, вмочуючи їх у великі краплини, що осіли на покривці казана. Я думав, що це омаста. Показалося, що це була скроплена пара, яка осіла на накривці баняка . . .

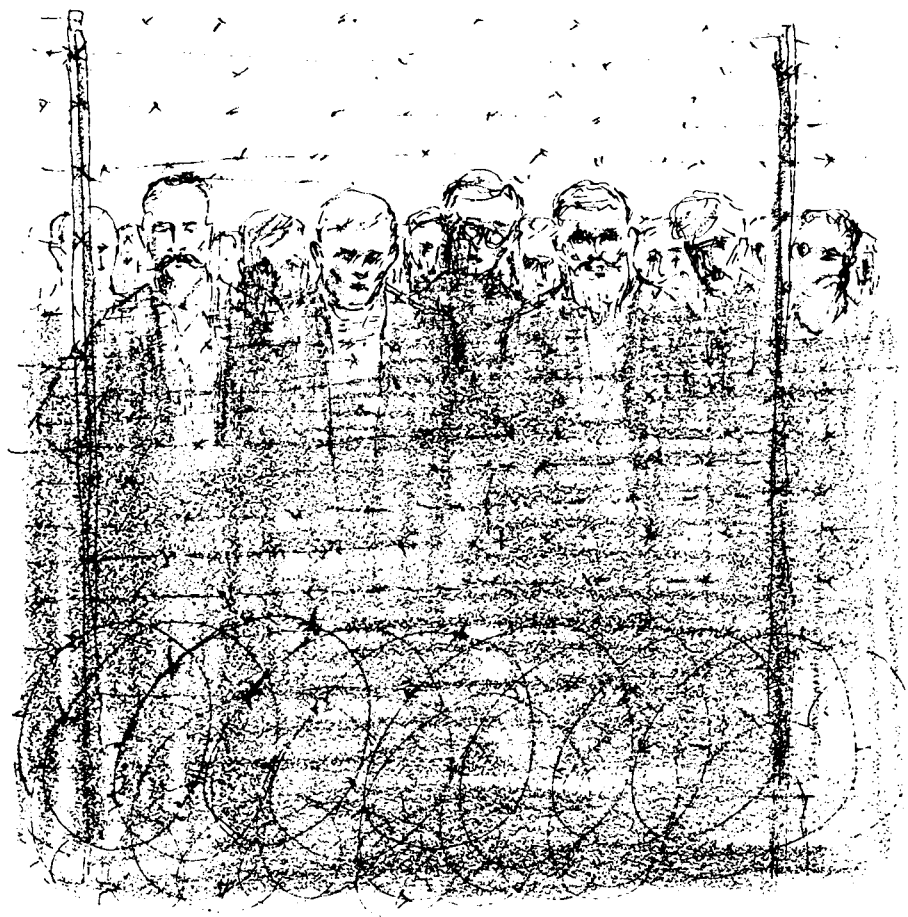
Сестри кудись пішли за орудками, а мені наказали доглядати хати і не пустувати. Вже смеркало, а сестер не було. Я вибіг на подвір'я перед хату. Нараз побачив на вулиці хлопця, з яким були в мене порахунки. Не багато думаючи, я схопив тверду грудку засохлої землі і жбурнув у хлопчика. Він не став мені довжним. Вхопив каменяку і кинув у мій бік. Двобій розгорівся. Я стояв за прикриттям грубого стовбура старої вишні, що росла перед вікнами на подвір'ї, мій противник шукав захисту в природорозжньому рові. В розшуках за камінням, я необачно підійшов під стіну хати. Хлопчик кинув якимсь летючим предметом у мою сторону. Я схилився, щоб уникнути влучення і почув жалісний дзвенькіт — шибка одної квартирки в вікні розбризкалася на безліч дрібків. Хлопчик утік щодуху, я лишився в відчаю. Навіщо було мені схилитися? Краще було б, щоб каменяка попала в мене. Що я скажу сестрам і мамі?

Незабаром вернулися сестри. Застали мене в хаті, як я підмітав дрібки розбитого скла. Вилаяли мене здорово, дали кілька стусанів, які я прийняв без протесту, але й зажурилися і втрапили шибки і відповідальністю перед мамою. Та й стало їм жаль брата. Зняли віконну раму і відбили рештку скла. Зі старої віконної рами на горіщі витягнули з однієї квартирки цілу шибку. Вклали її на місце вибитої, навколо прибили кілька цвяшків, а що не мали киту, зробили густе тісто й обклеїли навколо вставлену шибку, щоб не вилетіла. Ми всі легше відітхнули, коли рама з новою шибкою була вставлена в вікнину.

Вночі вернулася мама. Її бистре око зауважило, що шибка вставлена незугарно. Вранці спиталася, що сталося і ми розказали їй всю історію. Я представив справу в свою користь, мовляв, мусів діяти у власній обороні. Це була „біла брехня”.

Мама простила нам усім. Була в доброму настрої, бо полагала всі справи, бачилася у Львові з вуйком, але передусім була зворушена шляхетним вчинком доньок, що виявили стільки співчуття невдячному братікові-пустунюві, від якого нераз зазнали прикрощів.

Шляхетна сестрина помста...

АРКАСОВА „ІСТОРИЯ”

Кожен головiк повинен знати iсторiю свого рiдного народу, свого краю —

Микола Аркас

Коли на схилі віку мені інколи жаль за втраченими через воєнні дії й часи скитання земними добрими, то найбільше жалкую за тими, що стоять на грані матеріяльного й духового — за книгами моєї бібліотеки. Особливий жаль стискає мені серце, коли згадаю „Історію України” Миколи Аркаса. І хоч я

придбав собі новий її примірник, він не всилі заступити мені цього її видання, яке я отримав ще в моїх дитячих роках. Так багато чуттєвих моментів пов'язує мене з цією першою історією мого народу, яку я мав у своєму посіданні, що її втрату відчуваю як ніколи невтишиме розстання назавжди з дорогою істотою.

**
*

Скінчилася українсько-польська війна. Батько вже рік перебував у таборі інтернованих у Домб'ї коло Кракова, запропорений туди окупаційною польською владою, коли армія ген. Галлера оволоділа Немировом. Мама робила героїчні зусилля і промишляла різними способами, щоб утримати троє дітей. Вона мусіла час від часу відбути далеку й тяжку та непевну дорогу до Домб'я, щоб відвідати батька й улегшити йому незavidне життя за колючими дротами. Там панував безжалісний карний режим, голод, а незадовільні санітарно-гігієнічні умови спричинювали недуги.

Одного дня ми отримали радісну вістку, яку мама сприйняла з деяким недовір'ям. З Домб'я повернувся один немирівець. Він забіг до нас і сповістив, що й нашого батька випустили. Вони їхали разом до Тарнова, але при пересідці батько не зміг дістатися до вагону і залишився чекати на інший поїзд.

І справді — на другий день на порозі нашого дому з'явився чоловік, в якому ми з трудом пізнали нашого батька. Був мізерний, зарослий, полисів, втратив через цингу кілька зубів, голос мав тихий, хрипкий. Тільки очі жевріли з-під густих брів.

Радості не було кінця! Батько при привітанні потер мені лице „щетиною” неголеної бороди, підніс мене високо вгору і сказав:

— Я привіз тобі дарунок.

Дарунок?! Звідкіля батько взяв гроші й де міг купити дарунок у таборі? Мене палила цікавість і нетерплячка, поскільки батько не поспішав, щоб вручити мені обіцяний дарунок. А настоювати я не смів.

Причепурившись і відпочивши після обіду, батько відкрив свою дерев'яну скриньку, що правила йому за валізку й видобув із неї невеликого вузлика, дбайливо загорненого в полотенець.

— Ось тобі дарунок — сказав батько до мене, розгортаючи вузлика.

Це була велика, тяжка, оправлена книга. Видно, що оправляв її не переплетник, тільки аматор. Хребет був із брезентового

полотна сірого кольору. Обкладинки були з грубого картону, обтягнені темновишневим тугим папером. На чоловічій обгортці була наклеєна оригінальна обкладинка брошурованої книги. Була сіра, а на ній надруковано: Історія України. Написав Микола Аркас. Хребет і обкладинка були залязовані. На перших сторінках книги був портрет її автора в уніформі старшини чорноморської фльоти. Під світлиною його власноручний підпис. Мені подобалися Аркасові довгі вуси і добрячі очі. Була й фотографія першого редактора й видавця цієї книги Василя Доманицького, короткий його життєпис і передмова пера Богдана Лепкого.

Я поцілував батькову руку за незвичайний дарунок і спитав:

— Скільки ця книжка коштувала й де ви взяли на неї гроші?

— Я заплатив за неї дорогу ціну — сказав з усмішкою батько — вищу, ніж собі уявляв. Хоч і не грішми.

Ми всі виявили здивування, а батько став оповідати історію придбання цієї книжки.

Інтерновані у таборі дошкульно відчували недостачу хліба і... тютюну. У батьковій келії жив старшина тих частин Армії УНР, які допомагали УГА облягати Львів. Цей старшина був налоговим курцем, як і мій батько. Він і був власником „Історії України”. Невідомо, як він ухитрився перенести її поза драти табору. Батько здобувся на неабиякий вчинок — поборов наліг курити. Свій приділ тютюну віддавав співжильцеві-старшині. В заміну отримав від нього „Історію”: — Я знаю її докладно, а ви маєте малого сина. Хай буде йому — сказав старшина.

Справді батько заплатив за неї високу ціну!

**

Я зразу проявив зацікавлення й любов до Аркасової „Історії України”. Початково оглядав тільки ілюстрації і слухав, як читають її в голос батьки і сестри. Згодом і я взявся читати самостійно, хоч і не все розумів. Зокрема цікавили мене нотатки олівцем, зроблені на маргінесі сторінок попереднім її власником. Заохотили мене до читання слова М. Аркаса: „Я хотів ясно розповісти землякам те, що діялося в Україні”... та початок його „Вступу”: „Кожен чоловік повинен знати історію свого рідного краю, свого рідного народу”... А Богдан Лепкий у передмові написав: „Книжка ця написана не для слави, ані для чести, ані для заробітку. Джерелом її — навчити сина, що діялося колись

на рідній землі. М. Аркас каже виразно, що зладив її на те, щоб син пізнав минувшину свого народу і щоб полюбив його” . . .

Отже М. Аркас написав книжку для сина, а мій батько придбав її для . . . сина, щоб полюбив свій нарід, пізнавши його історію.

Я співчував Василеві Доманицькому, що він, не зважаючи на смертельну недугу, стільки запалу й труду вклав у підготовку книги до друку. Я подивляв дружину М. Аркаса, що не пожаліла частини свого майна й відбула обтяжливу подорож з Миколаєва до Кракова, щоб особисто допильнувати видання.

**
*

Але повністю я зрозумів вагу цієї „Історії”, коли став учнем яворівської гімназії. На лекціях історії нас вчили всесвітньої історії, науки про сучасну Польщу, а історії України тільки в межах загального навчання цього предмету. Щоб заохотити нас докладніше й глибше пізнати минуле рідного краю й народу, проф. В. Бас добровільно викладав нам історію України під час надобов’язкових годин, а ми складали іспити з прослуханого.

Я пильно готувався до іспиту. Користувався не тільки записками з викладів професора, чи короткими підручниками історії України, але вивчав пильно мою улюблену книгу — „Історію України” Миколи Аркаса.

Після письмових іспитів проф. Бас питав нас усно. Він був здивований моїми знаннями, що далеко виходили поза його лекції й обов’язуючі підручники.

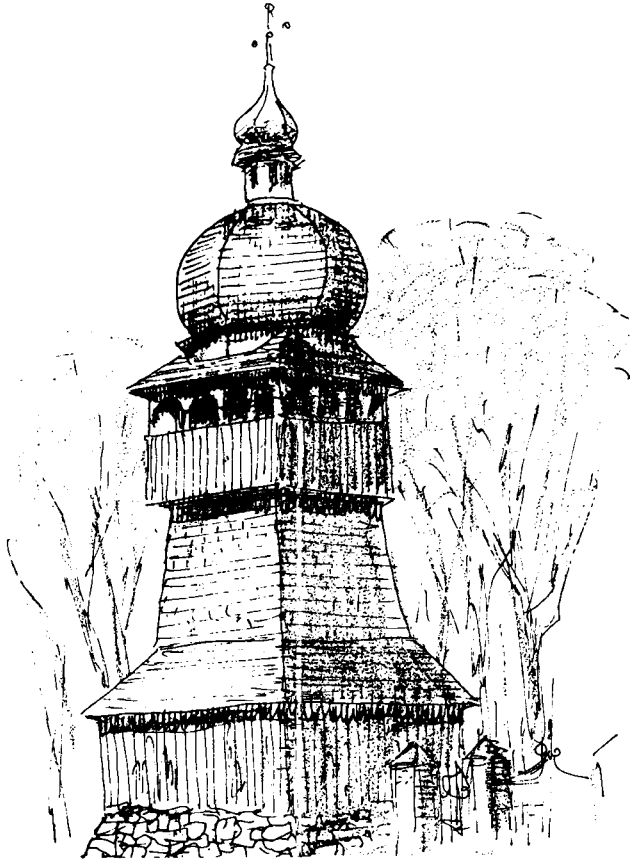
— Звідкіля ти все те знаєш? — спитав мене після іспиту.

Я мовчки витягнув з-під лавки „Історію” Аркаса . . .

Тепер розумієте, чому втрату цієї прецінної книги я досі відчуваю, як розлуку назавжди з дорогою істотою . . .

ЧАСТИНА ДРУГА:

*„ОЙ, НІХТО
ТАМ НЕ БУВАВ,
ДЕ Я ЯВІР
ВИРУБАВ...”*

„ОЙ, НІХТО ТАМ НЕ БУВАВ, ДЕ Я ЯВІР ВИРУБАВ”

(Сім років у яворівській гімназії)

*Явір, явір, яворові люди,
Куди ви ідете?
Будувати мости...
Народна пісня*

У північнозахідньому закутку Галицької Землі закинута містечко Яворів. Назва його походить від яворових гаїв, яких даремно тепер шукати. Їх місце зайняли чатинні й мішані шпильково-листяні ліси, які засаджено штучно, щоб спинити піскові наноси, що під подувом рвучких вітрів засипали яворівські поля, сіножаті й левади та просувалися до самого міста. Залишків яво-

рини можна б дошукуватися хіба в старовинному дерев'яному мості св. Івана, прокладеному над річкою Скло, головне русло якої широким, лагідним луком обмиває окраїни й передмістя Яворова, а кількома рукавами пропливає містечком, наводнюючи стави, рибні саджавки й порушуючи лотокові млини.

Хоч містечко було поєднане зі світом кількома битими шляхами-„цісарками”, прокладеними ще австрійською владою і занедбаними польською адміністрацією — Яворів-Судова Вишня-Перемишль, Яворів - Краківець - Ярослав, Яворів - Немирів - Рава Руська, Яворів - Янів - Львів, то засобами комунікації в моїх гімназійних часах були жидівські „балагули” і залізниця, про яку кружляли всякі анекдоти. Називали її „самоварем” через черепашине темпо. Вона долала 90-кілометрову відстань з Яворова до Львова за три години, але назад цей самий шлях проїздила за чотири години. Повну годину залізниця затримувалася в полі кілька кілометрів від станції, щоб з „водокачки” набрати води до льокомотиви на наступну свою дорогу. Рейки частинно були прокладені полями й левадами, частинно бігли краєчком битого шляху. Сопіт, свист, скрип і стукіт коліс полохав коней, корів, свиней, домашню птицю і дітей. Одна анекдота розказує, що коли машиніст чи кондуктори пропонували сільським господарям, які поспішали з клунками на плечах до Яворова, Янова чи Львова, присісти на поїзд, жінки відповідали: „Дякуємо, пане, але ми поспішаємо!” Інша анекдота розказує, що коли поїзд проїздив оселями, люди виходили з чайниками і самоварами просити кип'ятку . . .

Яворів має славне минуле, старовинні звичаї й традиції, зокрема в ділянці шкільництва і кустарного промислу. Це затишне містечко пережило кілька пожеж, тяжкі часи татарських нападів, його мешканці вітали переможні армії Богдана Хмельницького і брали участь у всенародному повстанні проти Польщі, за що тяжко постраждали від польської шляхти. Патріотичне міщанство Яворівщини брало участь у Листопадовому Зриві й у відродженні Української Держави в 1918 р. Захищало перед польською армією підходи до Львова на шляху Перемишль-Судова Вишня.

Польський король Ян Собеський мав тут свій замок, з якого майже не залишилося сліду, крім румовищ, які перебудовано на в'язницю і крім глибокого рову, який відмежовував майдан нашої гімназії від графської посілости.

Збереглося передання, що з-під королівського замку ведуть підземні ходи аж до села Страдч і його славної гори з печерами,

в яких колись пожилці заховалися перед татарами, але ординці розклали ватру перед входом до печер і дим подушив людей. Звідси й пішла назва села. З залишків старовини збереглася збудована без цвяхів дерев'яна „Гірна” церква з оборонною дзвіницею, яку в Другій світовій війні знищила советська артилерія.

Яворів втішався наданим йому польськими королями „магдебурзьким правом”, що давало йому статус „вільного міста”. Мав свій герб „Лодія”. Мав теж численні привілеї, якими щедро наділяв його Ян Собеський. Він радо гостював в Яворові і брав участь у народних гуляннях. З того часу залишилася згадка, як цей польський король, що скористав з військової допомоги козацтва, пританцьовував перед сміливою яворівською міщанкою, приспівуючи:

Звідкіля ти?

З Яворова.

А чия ти?

Ковальова.

Або інша згадка про горду яворівську дівчину, яку король запитував:

*А чому ти не танцюєш,
Галю, Галю?*

*Бо не маю черевизків,
Каваліру.*

*Я ти куплю черевизки,
Галю, Галю,*

*Я вашеці подякую,
Сама собі потанцюю,
Каваліру.*

Король Собеський поселив в околицях і на окраїнах містечка, зокрема на Наконечному, численних полонених татарських ординців, які вросли в українську землю, стали великими українськими патріотами та відданими синами нової батьківщини. В Яворові багато татарських прізвищ — Харамбура, Хархаліс, Галібей, а їхнє монгольське походження видно з антропологічних признаков.

Хоч яворівська земля вбога, в більшості піскова, то міщани розвели сади й городи. Містечко оточене зеленими, квітистими левадами і ланами хвилястого, золотистого збіжжя. Але головним джерелом прожитку мешканців був домашній кустарний

промисл — дерев'яні вироби предметів щоденного вжитку, зокрема для потреб домашнього господарства — ложки, варехи-сполоники, копистки, качалки, колотілки, ночви („нечки”), вертена, плетені з сітнику, соломи, шувару, очерету, лика, опалки, кобелі, кошики, сита, решета, „претаки”, рогіжки, підстільки, солом'янки. Розвинутий був виріб дерев'яних, розмальованих водними фарбами дитячих іграшок — возиків, коників, метеликів, тачок, торохтійок, „деркачів”, калатал-„бузьків”, сопілок, топірців. Ті іграшки мали збут не тільки в усіх частинах б. Польщі, але здобули світовий ринок. Відомі яворівські різьбарі в дереві, що по-мистецьки вирізували подоби святих, людські статуетки, коней, слоників, осликів. Сильно розвинувся гончарський промисл, виріб дерев'яних меблів, розмальованих зеленими, жовтогарячими й червоними візерунками квітів і геометричних узорів. Зокрема славилися скрині на одержу, „бамбетлі” — комбінація скрині, ліжка й канапи, крісла, столи, мисники. Відомі були яворівські ярмарки.

Яворів — місто шкіл. Найстарша, це „виділівка”, потім ліцей, згодом дівоча учительська семінарія і врешті дівоча гімназія СС Василянок, польська державна гімназія і семінарія, приватна українська гімназія „Рідної Школи”, школа деревного промислу середнього ступеня, популярно звана „забавкарською”, середня торговельно-кооперативна школа, філія Музичного Інституту ім. Лисенка, курси кошикарства, щіткарства, мережива („коронкарства”), гуртожитки — бурси й інтернати.

Розвивалося й процвітало національно-громадське життя в багатьох різновидах — економічно-фінансовому, виробничо-промисловому, торговельному, кооперативному, культурно-освітньому, релігійно-церковному, товарисько-розваговому. Яворівська земля видала багатьох видатних громадян.

На „Малому передмісті” стояв постоем полк уланів, які раз у рік пописувалися кінними перегонами, ігрищами, симульованою кавалерійською „шаржею”. В полку служило багато українських хлопців, які під час Йордану брали участь у Водохрищі на ставку перед будинком староства й давали почесну „сальву”.

Таким застав я Яворів, заселений одинадцяти тисячами пожитців — українців, поляків, жидів, німців — у моїх гімназійних часах, коли прибув я сюди з Немирова складати як „приватник” іспит до другої кляси гімназії „Рідної Школи”.

Упродовж сімох років, що їх я провів у мурах гімназії ім. Осипа Маковея в Яворіві, мав я нагоду пережити її світлі й тяж-

кі моменти, які довелося перебути їй у 1922-1928 роках. Перед моїми очима пересунулося багато картин долі й недолі цього навчального закладу „Рідної Школи”, багато подій учнівського життя, що його малою частиною був і я, як один із чотирьох сотень кожнорічних її вихованців. Я стрінувся з цілим рядом колег-співучнів, учителів, директорів, що часто мінялися й усяким способом впливали на учнів. І хоч уже понад 50 років проминуло з того часу, коли я попрощав свою першу „Альма Матер”, все ж таки образ життя, проведеного в її мурах, зберігся живо перед моїми очима, а хвилини, проведені в її залах, кабінетах, у коридорах і на майдані зараховую до найкращих у моєму житті. І в моментах, коли життя пригнічує мене своїм тягарем, лину думкою в час юности молодої, цієї першої, найсвіжішої юности, що пройшла в шкільній лавці. І цей хвилинний уявний поворот між давніх товаришів, у колишню атмосферу учнівського життя, що має запах ранньої весни, повної райдужних кольорів і соняшних моментів, додає мені сили верстати свій життєвий шлях.

У житті кожної людини найважливішу роль відіграє її дитинство, коли вона, немов квітка, розкриває свої пелюстки, щоб зачерпнути життя; це доба ранньої молодости, коли людина вразлива, наче мімоза, на кожний порух життя. Переживання і впливи, яких людина зазнає в тому часі, рішають про її світогляд, характер у майбутньому житті. І цим пояснюю собі цю дивну тугу до часів перебування у яворівській гімназії, через те відчуваю до неї сантимент і вдячність та згадую її з найглибшою пошаною. Бо коли доля дозволила мені стати людиною, то насамперед завдячую це, поруч родинного виховання, яворівській гімназії, оцій прикрасі тихого, провінційного містечка.

**

Перший раз стрінувся я з яворівською гімназією в 1921 році, коли як учень-приватник їхав я з недалекого Немирова складати іспит до першої кляси. Ця зустріч була коротенька, ледве пів дня, потрібна на те, щоб написати задачі і викласти перед професорами своє знання, здобуте за рік навчання під проводом інструктора. Але та коротенька зустріч з атмосферою яворівської гімназії, те кількагодинне перебування в її мурах, та кількахвилинна зустріч з учнями на шкільному майдані над глибоким яром в тіні височених лип (чи ви ще стоїте на давньому місці?) вплила в мене дивну тугу, що не давала мені спокою цілий наступний рік, що його я мусів через матеріальні умови провести у родинному містечку на приватному навчанні.

Тому з великою радістю їхав я складати іспит до другої класи, бо мав запоруку, що залишуся в Яворові, вже як справжній учень гімназії. З биттям серця сидів я на возі, накритий від дощу великою „бундою”, і тільки через її широченний рукав, наче крізь люпу, дивився на світ Божий. На голові затиснулася мені учнівська шапка-„банячок”, перероблена з батьківського ц.к. офіцерського „чака”, а в кишені стискав я нервово два кусні текстури, обтягнутої чорним оксамитом з нашитими двома срібними пасками, видимими ознаками моєї майбутньої приналежності до другої класи нижчої гімназії. Я ждав хвилини, коли матиму право вмістити їх на комірці моєї чорної з паперових волокон блюзи, що не мала гудзиків, лиш треба було її щодня зашивати спереду, а ввечері пороти. Але, щоб могли вдягнутися дійсно за приписами, мав я теж чорні кропив'яні штани й дебелі американські черевики з дерев'яними підшвами. Це були часи, коли діяли ще „американські кухні” й допомогіві комітети, іншими словами — часи післявоєнних злиднів. Тому й не диво, що на коридорі гімназії я не міг відрізнити за одягом професора від терціяна — нашого незабутнього „Вуйка-Гуляша”, який згинув трагічно. Це були часи, коли більшість учнів ходила в паперових блюзках і кропив'яних штанах та вигрюкувала дерев'яними підшвами, а за поясами носила бляшані горнятка на какао, фасолеву зупу, риж і рибу, що їх видавала „американська кухня”. Це були часи, коли професори і їхні жінки мали лише одне пальто і один чоловічо-жіночий капелюх, у яких ходили напереміну.

Матеріальний стан учнів відбивався від'ємно на бюджеті гімназії, що не розпоряджала потрібними фондами, щоб оплатити вчителів, вести кабінети, а то й опалювати взимку шкільні приміщення. Тому в сильні морози кожний учень, крім книжок, ніс вранці під пахою кілька полін. Багаті до війни кабінети гімназії тоді майже не існували. Їх нещадно потоптали вандалські чоботи всяких ворожих армій, що перевалювалися через містечко в 1914-1918 роках. Ми вчилися на мапах з дірами, випаленими сигаретами, що їх наші невсипущі професори старанно підліплювали й домальовували, ми власноручно виконували всякі можливі до виконання прилади і пристрої для фізики, а на полях і левадах часто-густо можна було побачити учнів, які ганялися за метеликами і комашками, щоб створити зав'язок природознавчого кабінету. Ми мусіли сидіти в скрипучих лавках, що ніяк не відповідали приписам гігієни й були невідповідні в практичному розумінні.

Цих кілька образків кинув я навмисне, щоб читач міг від-

творити собі стан гімназії й уявити ті обставини, серед яких приходилося працювати в перших роках після війни учням і професорам, що мусіли докладати багато зусиль, щоб, не зважаючи на брак відповідних навчальних засобів і відповідних кваліфікацій (більшість молодших учителів прийшли з війська і мусіли працювати над собою, щоб закінчити перервані студії), поставити навчання на відповідний рівень, бо від цього залежала доля гімназії. Мрією батьків, які посилали сюди своїх дітей, було, щоб гімназія мала „право прилюдности”. Мало хто одначе розумів, що найбільшою перешкодою досягнути це, був брак фондів, що спиралися майже виключно на оплатах учнів; а вони впливали дуже пиняво.

Проте, гімназія таки розвивалася і йшла вперед — розросталися кабінети, збірки, бібліотека. Княжим даром була бібліотека Василя Волошинського, що перейшла його записом у посідання Кружка „Рідної Школи”. Опинилася вона під дбайливою опікою проф. Євгена Яворівського (письменника, потім журналіста-редактора, громадського діяча, учасника Визвольних Змагань) і він, при допомозі учнів, що за різні провини відсиджували по кілька, а то й кільканадцять годин „карцеру”, впорядкував її та зладив каталоги. Розвивалися теж бібліотеки поодиноких кляс і бібліотека „Літературно-наукового Кружка”.

До піднесення рівня гімназії в площині дидактики причинилися головню директори: д-р Микола Чайковський (учений математик) і д-р Маркіян Терлецький (історик), що продовжували і розгортати початкову працю попередників, зокрема дир. Ліськевича. Завдяки згаданим директорам кабінети заповнилися потрібними приладами: габльоти із збірками мінералів, комах, метеликів; предмети історії й географії здобули мапи і гльобуси, добувано простору гімнастичну залю з обладнанням, появилися інші допоміжні навчальні засоби, як мегаскопи тощо. Коротко: за кілька років муравлиної праці гімназія змінилася на користь, стала справжнім навчальним закладом середнього ступеня щодо управління, устаткування, учительського складу, рівня навчання, виховання. Це здобуло їй „право прилюдности”, а коли згодом втратила його, то через політичні причини, а не в наслідок зниження адміністративного чи навчально-виховного рівня. Коли я залишав гімназію в 1928 році, вона не уступала в нічому пересічному державному заведенню, хоч тодішня шкільна влада завжди дошукувалася уявних недостач.

Учні здобували своє знання не лише на обов'язкових шкільних годинах, але також на надобов'язкових курсах (напр., ан-

глійської мови — проф. Кирило Яворівський, брат Євгена) та шляхом самоосвіти. Діялося це в різних гуртках, зокрема в „Літературно-науковому Клубі“, що зосереджував усе інтелектуально-товариське життя гімназії. Головно гарно розвивався цей Клуб під головуванням колеги Володимира Бориса, що вклав у його ведення багато труду, часу й енергії. Клуб розпоряджав гарною бібліотекою, влаштовував доповіді з різних ділянок життя і знання (звичайно в неділі після спільного Богослуження), у суботи провадив читальню і випозичальню книжок. Ніяка шкільна імпреза не відбувалася без його участі. Ці пополудня і вечори залишилися гарним спомином у пам'яті, мабуть, усіх учнів. Тут вони читали часописи й журнали, вели гутірки, грали в шахи, тут часто висвітлювалося „чародійною ляпкою“ серійні образи, поєднані з доповіддю котрогось із учителів. При Клубі існувала драматична секція, що виявила жваву діяльність, головно під опікою проф. В. Баса, Б. Солтиса і Є. Яворівського, даючи для публіки низку вистав з наших і чужих класичних творів. Виховне значення мав теж хор під диригентурою проф. Цепінського і Гуцуляка. Хор брав участь у всяких імпрезах і щонеділі співав у церкві св. Юра під час шкільного Богослуження. Діяла теж спортова футбольна дружина „Стріла“, яка здобула собі перше місце в околиці, але потерпіла безприкладну поразку, коли у своїй гордині зімрялася з львівською „Україною“ з вислідом 19:0! Львівські гості не лише розгромили нас на футбольному грищі, але й „повідбивали“ нам дівчат під час забави. Діяла гімназійна оркестра під орудою учня Володимира Масюка.

Незвичайну виховну роль сповняла юнацька організація „Пласт“ — 17 Курінь ім. Михайла Драгоманова під проводом проф. Івана Чмоли, учасника Визвольних Змагань, передового пластового діяча. І. Чмола відновив існування Пласту в гімназії, початки якого сягають 1913 року. Пласт став організацією, що вплинула найбільше на виховання яворівських гімназистів. Зразу учні кинулися масово до організації, але згодом більшість із них відпала; залишилися тільки ті, яким справді відповідала пластова ідея. Проф. Чмола, людина високоїдейна, з небуденним характером, невичерпною енергією, відзначався організаційним талантом, вмів втримати дисципліну, з'єднати собі любов вихованців. Під його опікою яворівський Пласт став на одному з перших місць у Пластовому Уладі. Тут сталилися характери, вироблялося почуття відповідальності, дисципліна, розвивався практичний змісл, плекалися різні вмілості (шевство, столярство, переплетництво), тут практично знайомилися з красзнавством зав-

дяки прогулянкам в терен. Відбувалися водні мандрівки „сандо-лінами”, змайстрованими в пластовій столярні. Двічі мандрували ми в Карпати і з проф. Чмолю працювали над початками табору в Підлютому. Пластове життя гуртувалося в „катакомбах”, перероблених на домівку і верстати в підвалах гімназійного будинку. Опікункою пластунок була проф. Т. Ставнича.

Своє знання поширювали учні теж завдяки циклям популярних доповідей, які влаштовували в зимові вечори наші професори, або гостинні доповідачі зі Львова. Любила молодь наші театри, які раз-у-раз відвідували Яворів, ентузіастично вітала хор Котка і гучно прийняла концерт оперового співака Модеста Менцінського, який виступив, відвідуючи зі Швеції місце свого народження в Яворівщині.

До розваг, які мали виховне значення, треба зарахувати теж концерти, вистави, спортові виступи та інші імпрези, які влаштовувала гімназійна молодь, або брала в них активну участь.

Незаперечний вплив на молодь мали деякі одиниці з-поміж професорів. Крім проф. І. Чмоли, великою симпатією втішався проф. Євген Яворівський, який глибоко розумів завдання вчителя і педагога. Його лекції латини і старинної історії давали нам не тільки знання, але й поширювали наші горизонти. Вмів у них у зв'язку з навчанням предмету порушувати деякі актуальні питання з ділянки нашого національно-політичного, соціального, культурного, економічного й релігійного життя. Радо говорив на філософські теми. Готувався до докторату з класичної філології в Варшавському університеті.

Коли Чмола ставив характери і волю та виробляв практичні вмінності, то Яворівський виробляв світогляд. Беручи сам активну участь у громадському житті, вмів захопити ним і нас молодих. Великим приятелем молоді був катехит о. М. К. У ряді моїх учителів і виховників були люди тієї міри, як учений математик д-р Микола Чайковський і письменник д-р Осип Турянський. Інші професори теж гідно сповняли свої обов'язки педагогів і вчителів; згадаю хоч би проф. Д. Бурка, що заціпив у нас не лиш любов до української літератури, але і замилювання до руханки і спорту, проф. Іллю Цінцірука, що вчив нас військової дисципліни й замилювання до порядку, чистоти й чепурності. Особливо маю глибоку вдячність до проф. Омеляна Назаревича, людини суворої, з чистим характером, працювитої, безоглядно справедливої, великого приятеля молоді. Вчив нас розуміти вагу матеріальних вартостей і фінансів, бо попри навчання математики й

фізики цікавився банково-ощадностевими проблемами і був директором заснованої ним щадниці.

Так менш-більш виглядав гурт професорів-виховників, що мали найбільший вплив на учнів за час мого перебування в яворівській гімназії.

І як на моїх очах росла й розвивалася гімназія, так само був я свідком росту бурси. Зразу бурсаки займали одну залю в крилі будинку на партері. Тут була спальня, їдальня й учальня. Разом з розвитком гімназії виявилася потреба поширити бурсу, тим більше, що переважна частина учнів була позамісцева й сильно відчувалося брак доброї опіки та дешевого приміщення. Тому бурсу перенесено на другий поверх.

За настоятельства проф. І. Чмоли придбано інвентар, влаштовано спальні, учальні, їдальню, коридор замінено на читальню, й тут бурсацька братія любо проводила вільний час. Життя в бурсі було миле, веселе, й коли спочатку дехто її лякався, то, побувши тут трохи, прив'язувався щиро до неї і виніс з неї милий спомин.

Товариське життя молоді зосереджувалося на гімназійному майдані. Тут збиралися учні з цілого міста, т. зв. „приватники”, щоб спільно з бурсаками грати в м'яча, кичку, палянта, круглі; тут у глибокому ярі-рові, що відмежовував територію гімназії від колишнього двору короля Собеського, відбувалися завзяті бої каштанами. Головно кипіло грище життям у реколекційний час, коли всякі гри і забави були строго заборонені. Тоді якраз найбільше відходила кічка, хоч неодна палестра, з трудом здобута з держака маминої мітли чи щітки, опинялася в руках професора чи директора. Товариське життя скупчувалося теж у бурсі при недогляді настоятеля або по „станціях”.

Старші учні робили романтичні ескапади під жіночий інтернат учительської семінарії СС Василянок, або влаштовували семінаристкам під вікнами серенади (на гімназійних інструментах), що деколи кінчалися трагікомічно: багато таких трубадурів і лицарів ночі, попавши в руки дижурного професора якраз у хвилині, коли пускали свої віщі пальці на струни, мусіло манджати зі спокійного Яворова й шукати пристановища в Рогатині чи Золочеві. Але ані перевірки „станцій”, ні „карцер”, ні загроза обниження оцінки з поведінки чи видалення з гімназії, не відстрашували завзятих і непоправних аматорів романтичних пригод від нічних ескапад. Цього роду виправи вважалися серед учнівської братії подиву гідними, геройськими вчинками.

Це був короткий час, коли через мури яворівської гімназії

перекотилася хвиля учнів, які, вернувшись з різних воєнних фронтів, перебувши всякі кампанії й полони, бажали знову закусити науки. Але скоро ця хвиля відпливла й настали нормальні часи, що сприяли совісній праці. Однак назагал поведінка учнів була поправна й ми всі сильно були прив'язані до нашого закладу і дбали про його добру славу. Добрі взаємини панували між учнями і професорами (биття вікон траплялося рідко) і між самими учнями, хоч існувала віддаль між учнями вищих класів і „штубаками”. Я особисто ще тепер, після 50 років, часто тужу за товаришами шкільної лавки, що з ними провів стільки милих хвилин. Доля розкинула нас по широкому світі, затерла риси обличчя, викинула з пам'яті імена і прізвища. Все ж таки деколи серед муравлища людей вдається відгребати свого давнього товариша шкільної лавки. Бо і як можна забути вас, з якими грав м'яча, дер штани на колючих дротах, підбивав каштанами очі, ловив вудкою рибу? Пам'ятаєте нашу першу зустріч на „Греблі”, на мості біля млина? Я був тоді у „банячку”, а ви, одні в цератових шапках, інші в австрійських „уланках”, в які так знаменито кралосся (хай нам Бог цього не пам'ятає) сливки з кошика бублейниць на ринку в ярмарковий день. І ми знайомилися так, що пробували своїх сил і валялися в поросі, щоб лиш один одного поконати. А коли виявилось, що сили в нас рівні, ми ставали товаришами і з того часу ділили долю й долю учнівського життя, солідарно стояли „всі за одного — один за всіх”, один одному підповідали, відписували задачі, ходили вилловлювати нашому доброму директорові яблука з пивниці при допомозі довгої тички з цвяхом на кінці, на який настромлювали рум'яні овочі, що усміхалися з полиць до наших усміхених лиць. Було нас повно на гімназійному подвір'ї, ганялися ми по полях, вицьвухували ліщиновими прутами, сиділи над річкою з вудкою в руці, плавали на кригах у час весняних розтопів, ходили влітку в чужі сади та городи на недостиглі овочі, зелений горошок і солодку ріпку.

А згодом, коли перший раз заворушилося нам серце, ми зв'рювалися взаємно зі своїх „ідеалів”, байдуже — справжніх чи вимріяних, ходили разом на „рандки”, знайомилися з семінаристками, читали спільно любовні листи і спільно на них відписували.

Спільна праця, спільні забави, спільні зацікавлення так злучили нас в одне, що коли тепер ми стрінулися б знову, здається, почувалися б так, як десятки років тому. Бо ніде вузли приязні не затискаються так цупко, як у шкільній лавці. Допо-

магала цьому шкільна атмосфера яворівської гімназії: наше заведення давало не лише солідні навчальні підстави, але й виховувало молодь на вартісних одиниць, що в майбутньому мали принести користь своїй спільноті. Бо яворівська земля видала багато заслужених громадян, згадати б письменника Осипа Маковея, Слугу Божого Митрополита Кир Андрея графа Шептицького, оперового співака світової слави Модеста Менцінського; тут проживав також письменник д-р Юрій Липа.

**
*

Людська доля ходить дивними шляхами. Після років університетських студій, після року безділля, після двох років безплатної практики в гімназії в Стрию, я знову повернувся до яворівської гімназії вже як учитель польської мови. Але довелося мені побувати в ній тільки два роки, бо спалах Другої світової війни розлучив мене з нею назавжди.

І ці два роки, проведені в її мурах, як учителя і виховника в бурсі, залишилися гарним спогадом у моїй пам'яті.

МОЇ ПЕРШІ ДОВГІ ШТАНИ

Довгі штани! Це мрія кожного учня, що з нижчої гімназії переходив у вищу. Таку мрію лелівав і я — учень гімназії „Рідної Школи” ім. Осипа Маковея в Яворові. Ця мрія здавалася мені недосяжною, бо часи були тяжкі. Закінчилася українсько-польська війна і купити матеріял на одяг було нелегко. І матеріялів було обмаль і коштували дорого. А тут ще й батько заробляв небагато, бо вийшов недавно з табору інтернованих у Домб'ї, куди в воєнний час запроторили його поляки. Повернути йому ранішу посаду судового урядовця, яку мав за Австрії, не хотіли, бо батько відмовився присягати на вірність польській державі. Мусів шукати заробітку аж у Львові. А було нас троє дітей, всі в шкільному віці.

Нарешті вдалося мамі роздобути купон матерії. Була темно-синього кольору, низької якості — сумішка вовни, бавовни і

кропив'яних та паперових волокон. Довго йшли в хаті наради, що з неї пошити — чи костюм мамі, чи котрійсь сестрі, а якщо сестрі, то котрій — старшій чи молодшій?

Врешті, після довгих міркувань і переписки з батьком, рідина рада рішила пошити мені одяг з довгими штанами, бо по вакаціях іду до п'ятої кляси, тобто до „вищої” гімназії. Стати „п'ятаком”, учнем першого ступеня вищої гімназії — честь неабияка!

**

*

Шиття одягу тривало довго. На кравця не було грошей — мама вирішила пошити вбрання сама при допомозі приятельки. Мене міряли „центиметром” кілька разів на день, ставили то на стіл, то на крісло, обертали на всі боки. Врешті паперова формавикрій майбутнього мого одягу з довгими штанами була готова. Мама з сусідкою приклали її до матерії й обережно викроювали величезними ножицями. Потім обпинали шпильками, робили поправки. Врешті „фастригували” — зшивали тимчасово білими нитками окремі частини. Тоді примірювали до мене, а коли все добре прилягало, взялися до справжнього шиття. Швальна машина туркстіла безперерійно кілька днів до пізньої ночі. Врешті підклали вату на раменах і грудях, пришили ручно підшивку, поробили дірки, прикріпили гудзики. Прасування тривало довго, зокрема „кантів” на штанах, бо матеріял був нелепський і запра-сувати його було важко.

**

*

Коли я перший раз з'явився в клясі в новому одягу з довгими штанами, окликам здивування, захоплення, радості, а то й зависти не було кінця. Бо не кожен мав таке щастя, як я. Мене обкручували, штовхали, казали ставати на „катедру”. Скрізь розлягалось ахкання і охкання. Дівчата хихотіли й шепотіли між собою: „Дивіть, який Чіпка елегантний!” Навіть клясний заводіяка Зердик, що в усьому був перший, крім поведінки й успіхів у навчанні, щиро подивляв мене і gratулював сердечно. А я червонів із зніяковіння, радості, вдоволення, гордості й зарозумілості.

Мама наказала мені берегти одягу, як ока в голові. Зараз після навчання я мав вертатися додому і передягатися в короткі штанці для підготовки лекцій, хатньої праці й забави. Але одного дня трапилося, що учитель руханки захворів і ми замість шість

годин, мали тільки п'ять лекцій. Директор казав нам іти додому. Але наш клясний проводир Зердик вирішив інакше: цю одну годину проведем на забаві на шкільному майдані! Пропозиція припала всім до вподоби й ми розбіглися по просторому майдані — хто грати м'яча, хто палянта, хто відбиванки, хто „кічки” (підбивання з ямки дерев'яного кілка-скачка палкою-„палестрою”). Наша група вирішила грати в „качало-покотило”. Гра полягала в тому, що в відстані цілої довжини майдану ставали навпроти себе дві рівні групи гравців. За чергою ми кидали до противників, а вони до нас дерев'яний кружечок товщиною в два сантиметри, врізаний з грубого сирого стовбура, щоб був пружний і тяжкий, та щоб шпарко котився по землі. Коли одна сторона з розгону кидала кружок, щоб він бистро котився по поверхні майдану, противна сторона мала затримати качало дощечкою, яку кожний гравець тримав у руці. Група, яка пропустила кружало, втрачала „пункт”. Кількість здобутих і втрачених „пунктів” рішала про вислід гри.

Кружок котився раз-у-раз від однієї групи до другої, раз-у-раз з лопотом вдаряв у підставлену дощечку. Наша група мала більшість здобутих пунктів.

Нараз покотило в підскоках набігло просто на мене, відбилося від якоїсь нерівності і скочило вбік. Щоб затримати його, я кинув свою дощечку проти кружечка, але він рікошетом відбився від неї й покотився в глибокий рів, що розмежовував гімназійний майдан від графської посілости. Рів був залишком давніх укріплень, побудованих довкола яворівського замку королем Яном Собеським.

Я кинувся по стрімкому березі рову за покотилом. З розгону я не міг затриматися. Раптом зачепився за щось і перекинувся. Відчув дряпаній пекучий біль у кількох місцях правої литки. Щось тепле, липке спливало по нозі. Одночасно я почув різке шаркнення роздертої тканини...

Я зірвався на ноги і... жах! Права штанка була порвана на клапті нижче коліна. Це я зачепився за колючий дріт, що лежав у траві, мабуть, із воєнного часу.

З болю, страху й розпачу я став ревти й голосити. Мої товариші прибігли з переляку над беріг рову й подали мені руку. Навіть шибайголова Зердик зніяковів і став мене умовляти.

На мій плач і метушню, що зчинилася навколо мене, вийшла з дому пані директорова Лиськевичева. Вона помила мені ногу, здезинфекувала рани пекучим йодом, обтерла сльози. Хотіла зшити порвані штани, але дарма. Клаптів було багато, а во-

локна торочилися під голкою так, що вона тільки зчепила їх докупи.

**
*

Ні в сих, ні в тих я пішов додому. Що скажу мамі? Вона мені цього не простить.

Мама прасувала, коли я ввійшов до кімнати. Якось навіть не спитала, чому я пізніше вернувся зі школи. Але помітила, що я щось „не свій”.

— Що тобі? Нічого не говориш, навіть не спитаєш, коли обід.

— Та... — пробував я щось відповісти, все приховуючи ногу за прасувальною дошкою.

— Що ти так ногою закидаєш? Болить тебе? Покажи-но! Не було ради. Я сказав правду і ждав покари.

— Скидай штани! — скомандувала гостро мама.

— Буде шкура в роботі — майнуло мені в голові. Але краще дістати тріпачкою, чим слухати маминих „отченашів”, або сидіти замкненому в темній комірці під сходами.

Але я розчарувався. Мама мене не вибила, не вкинула до „карцеру”, ані навіть не поставила в кут. Вона мовчки взяла штани, поклала праву штанку на стіл і... цях! — великими ножицями відрізала праву, а потім ліву штанку по-коліна. Потім сіла й так само мовчки обшила їх навколо.

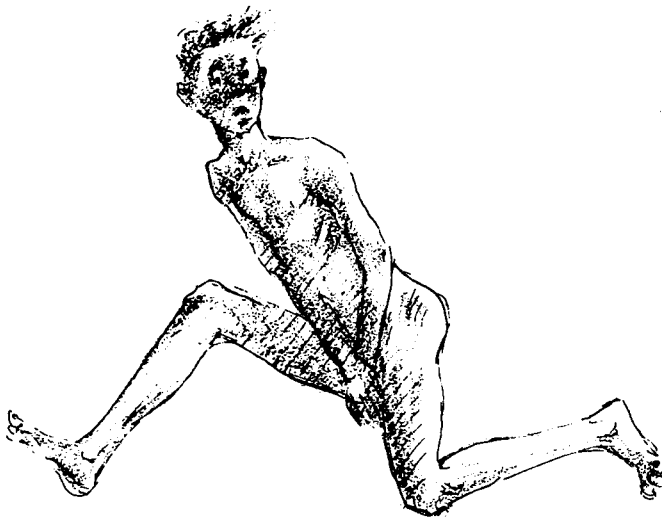
**
*

Коли я на другий день прийшов до школи, кляса тільки ахнула. Збиточник Зердик не витримав і порскнув сміхом. Зате мало що не обірвав ляпаса від Северка, який завжди ставав в обороні покривджених. Бо хоч був найбільший і найсильніший у клясі, то серце мав співчутливе до чужого горя.

Кароока Фунька з миршавими кісками, заплетеними в два „мишачі хвостики”, за які смикали її хлопці, що сиділи в лавці за нею, шепнула мені на вухо:

— Тобі, Чіпко, найкраще до лиця в коротких штанцях!

Це мене потішило, але на другі довгі штани прийшлося мені ждати аж до нового навчального року...

БУРСАЦЬКА БРАТІЯ

*Гей, хто в бурсі не буває,
Той не бачив, той не знає,
Як наш брат, бурсак живе...*

Стати справжнім бурсаком яворівської гімназії — справа не легка. Замало було, що батьки віддали сина до бурси, заплатили за нього оплату грішми чи сільсько-господарськими продуктами. Замало було, що учень отримав призначення на спальню, місце за столом в навчальні й у їдальні. Не вистачало, що опікуном бурси був проф. Іван Чмола, якому допомагали два інші виховники, кімнатні дижурні й інструктори. Все це була тільки формальна сторінка бурсацького життя.

Бо рівнобіжно до офіційного бурсацького правильника обов'язував ще неписаний звичасвий закон бурсацької братії, свого роду кодекс чести бурсацького ордену, що діяв засекречено. Цей звичасвий закон не входив у відвертий конфлікт з управою бурси, хоч їх інтереси інколи перехрещувалися чи виключали себе взаємно. До зудару в формі бунту чи страйку приходило рідко, і тоді миротворцями поміж воюючими сторонами були — дирекція гімназії, Батьківський комітет, Кружок „Рідної Школи”. Звичайно причиною відвертого зудару бували харчові проблеми чи надто гостра дисципліна.

Щоб стати бурсаком не лише офіційно, але й отримати статус повноцінного бурсака, треба було перейти обов'язуючий ритуал прийняття в ряди бурсацької братії та зберігати строго звичасві закони. Це передусім товарииськість і солідарність в ім'я засади „усі за одного, один за всіх”. Бурсак мав ділитися з співтоваришами добром і лихом, зокрема харчовими посилками, мав допомагати один одному в науці, покривати різні прогріхи, витівки та переступлення офіційного бурсацького правильника. „Накивати” настоятелів, обманути інструкторів чи джурних, вернутися після дозволеної години з „вихідного” так, щоб управа бурси не зауважила, вициганити в кухарів додаткову порцію їжі, піти на заборонений фільм чи театральну виставу і то в вечірніх годинах, викрастися непомітно зі спальні після дев'ятої години вечора, залишивши в ліжку ляльку під накривалом і вернутися опівночі з серенади під вікнами семінаристок, з „рандки” з дівчиною чи з ескапади під дівочий інтернат СС Василянок — вважалося геройством. Бурсак, який доконав такого вчинку, викликав подив і вкривався славою.

З того приводу бували комічні ситуації й випадки. Управа бурси якось довідалася, що „залізний” учень і бурсак, який „грунтував” кожну клясу — Ромашко-„Штемп” постійно вертається з „вихідного” після дозволеної, тобто четвертої години по полудні і завжди ухитряється змити засідку. Врешті проф. Чмола напосівся таки спіймати невловного Штемпа. Він обставив усі входи і виходи до гімназійного будинку ззовні і зсередини так, що ні птах не пролетить, ні миша не пролізе, ні вуж не прослизнеться. Бурсаки й собі зібралися, щоб бути свідками „людоловства”.

Була вже майже п'ята година по полудні, коли від парку над ставком надійшов Штемп. Знак, що мав зустріч з якоюсь „симпатією”. Він зорієнтувався, що діється щось незвичайне і відчув небезпеку. Проте, виходу не було. Сміливо пішов просто до головної входової брами, де чатував проф. Чмола.

— Ти де був? — різко спитав професор.

— Т-т-т я був... — впевнено відповів Штемп, який злегка затинався і преспокійно пройшов попри проф. Чмолу та подався сходами вгору. З усіх закапелків і скриток бухнув сміх бурсацької братії, сміялися щиро й настоятелі та й сам проф. Чмола, хоч який суворий, тільки розвів руками і підсміхнувся. Так Штемпові „впеклося”, а „слава його була велика”, як співали середньовічні трубадури про геройські подвиги лицарів...

Або бурсацький голодомор Прожора-Ненаситець. Високий,

худий, з вистаючим „Адамовим яблуком”, завжди голодний, як на справжнього бурсака пристало. Нагадував спудея-бурсака Кисво-могилянської Академії. Ніхто, як він, не вислідив, коли і хто отримав з дому харчову посилку та де її переховує. І хоч у бурсі обов’язував звичай ділитися харчами, отриманими з дому, то територія розподілу і скількість управнених учасників були точно розмежовані. Однак ця засада не стосувалася Ненаситця. Він завжди й усюди присідався до щасливця, який отримав харчову посилку. Він з’їдав рештки порцій, що їх залишили колеги, він завжди був противником страйків, він був майстром викрадати з тареля сусідів найкращі шматки м’яса. Інколи брався на хитрощі: біг до вікна, начебто на вулиці щось скоїлося, а коли хлопці відбігли від столів, щоб подивитися, він притьмом вертався й уминав їхні порції. Або показував сусідові на стелю: „О, о, диви, диви!”, а коли жертва пильно слідкувала за тим чого не було, він швиденько „стягав” з її тарілки шматок м’яса, картоплину чи лакітку. Одного разу зараз після обіду настоятель застав Прожору-Ненаситця, як стояв спертий об стіну коло кухонного віконця, через яке кухарі видавали їжу бурсакам.

— Що ти тут робиш? — спитав настоятель.

— Чекаю на вечерю! — преспокійно відповів Прожора.

Але до вершка слави дійшов Ненаситець пригодною, що ввійшла в історію бурси під назвою „театральні шницлі” і на кілька десятків років випередила вотергейтську аферу, хоч і в іншому та меншому масштабі...

До Яворова приїхав мандрівний театр Й. Стадника. Своїм звичаєм проф. Чмола запросив до себе гостювати на час перебування театру родину дир. Стадника й актора Бенцалю. Після вистав господарі й гості вечеряли. Вернувшись додому після однієї вистави, вони побачили незвичайну сцену: Ненаситець доїдав останнього „шницля” (сіканця), страви, приготованої пані Асею на вечерю! Вістка „бальоном” рознеслася по цілій бурсі, по школі й по місті і тільки завдяки розголосові справу зацитькано й Прожорі обійшлося доганою, обниженням оцінки з поведінки і, що для нього найдошкульніше, триденним „карцером” на хлібі й воді. Страждав невдаха неймовірно і вже, мабуть, ніколи в житті не від’їв втраченого...

Про ці його страждання котрийсь із бурсацьких піітів уклав пісеньку, яку бурсаки залюбки співали:

*Дванадцять годин,
Як Штемп голоден,
Дванадцять годин,
Як кашу їв...*

Трапилася раз смішна історійка з малим, наївним бурсаком, ще не зіпсутим впливом старших колег. Він увійшов до кімнати настоятеля і щиро попросив:

— Пане професоре, прошу дати мені в шкуру.

— Та защо буду тебе карати? Ти ж нічого не вчинив.

— Я не послухав заборони професора і вліз до бурси вікном, а не ввійшов дверима...

**
*

Звичасвий бурсацький закон, кодекс чести й ритуал прийняття були встановлені після закінчення українсько-польської війни, коли до яворівської гімназії і бурси прибули ветерани УГА, щоб як „екстерни” завершити перервану воєнними діями середню освіту. Це були двадцяткількалітні мужчини. Особливу увагу поміж ними звертав на себе найстарший віком екстерн своєю достойною поставою, елегантним виглядам і гладкою поведінкою, дбайливо пристриженою борідкою й роговими окулярами. Називали його „д-р Зельцер”. Він взяв у свої руки провід засекреченого бурсацького життя.

В бурсі довелося мені жити тільки один рік, бо потім я пішов на „приватку”. Тому тільки раз був я свідком і одночасно жертвою ритуального прийняття новиків у ряди повноправних бурсаків. А втім, бурсаки не повторяли своїх витівок, а вигадували щораз нові, щоб заскакувати управу бурси несподіванкою.

Ритуал прийняття нових членів відбувався після дев'ятої години вечора, коли зобов'язувала нічна тиша. На наказ д-ра Зельцера нас, кандидатів у бурсаки, зігнали до великої рекреаційної залі. Тут ждав нас д-р Зельцер з асистентами. Був одягнений у білий лікарський халат і плоску шапочку, на шиї мав завішений стетоскоп. Посередині залі стояв стіл, накритий білим простиралом. Нас усталили гусаком. Я стояв на самому переді.

— Роздягайся і лягай на стіл! — стишеним, але рішучим голосом скомандував д-р Зельцер.

За хвилину я лежав на столі. Доктор обслунав мене, обстукав молоточком суглоби. Асистенти подали йому обгорілу голувешку і він ретельно натер мене вуглем.

— А тепер „гибай” до лазнички і візьми душ, але тихо, щоб бельфер не почув!

Заки я вернувся, інші кандидати в бурсаки перейшли церемонію лікарського обсліду і натирання вуглем. Це був обряд „очищення”.

— А тепер, — звернувся до мене д-р Зельцер — ходи зі мною.

Він завів мене до кімнати, вікна якої виходили на семиклясову дівочу школу. Ця будова мала високу вежу з дзигаром і кружганком. Дзигар вибивав час кожної чверть години. На звук дзигара виходив пожежник-„галябарда”, який стежив, чи немає пожежі в місті або в околиці. Свистом у сюрчок він давав знати що чуває. Зауваживши пожежу, сурмив протяжно на чотири сторони світу.

Коли трапився вогонь, пожежники-добровільці в чорних азбестових шоломах, з топорами, гаками, сокирами, відрами, драбинами й линвами чвалом гналися на запряженій кіньми помпосикавці на місце стихійного нещастя. За ними підвозили велетенські бочки з водою, щоб була „на перший рух”, поки люди уставляються в два ряди й почнуть подавати з рук до рук відра з водою з річки, ставка, криниці чи колодязя. Дехто вилазив на дахи хат, зривав солом'яне пошиття або мокрими ряднами й віхтями чи помелами придушував іскри, щоб не дати пожежі поширитися на сусідні будинки.

Комендантом пожежників був магістратський радний пан Тадеуш Патакі. Це був старший, статечний громадянин, але дуже повільний. Через те вуличники дражнили його: „Тадеуш Патакі, ходили на раки”. Він був суворий службіст. Коли раз пожежники стали довгими вужами поливати полум'я без його наказу, пан Тадеуш скомандував: „Не сикати, не сикати, аж затрублю!” Поки пожежники виструнчилися в ряд, поки пан Патакі засурмив, поки помпа знову стала діяти, хата пішла з димом...

— Бачиш цю вежу? — спитав мене д-р Зельцер.

— Бачу — відповів я.

— Чуєш, як дзигар б'є годину?

— Чую.

— Бачиш „галябардника” і чуєш, як він свище?

— Бачу і чую.

— Масш тут сюрчок. Як галябардник засвище, ти відсвищеш йому. А потім підеш під двері помешкання проф. Чмоли і з усієї сили засвищеш тричі на знак, що чуваєш.

Як тільки галябардник відсвистав свій сигнал, я й собі засюрчав.

— Гаразд! — похвалив мене д-р Зельцер. — А тепер гибай під двері настоятеля.

Я відчув, як з усіх спалень відхилилися двері і бурсаки виставили голови. Не підозріваючи нічого, я пішов під двері поме-

шкання проф. Чмоли і скільки духу в легенях засвістав у сюрчок тричі — сюррр-сюрр-сюрр. В нічній тиші різкий звук сюрчка видався ще більш пронизливий. Ще добре я не скінчив, як двері відкрилися прожогом і в них став... проф. Чмола. Він спіймав мене за карк:

— Чи ти здурів? — викрикнув сердито настоятель. Тільки-що прийшов до бурси, а вже збитки робиш?

— Та я роблю тільки те, що мені д-р Зельцер казав.

— Який доктор? Який Зельцер? — навіть не пробував вислухати мого оправдання проф. Чмола. — Марш спати! Завтра поговоримо!

На щастя проф. Чмола догадався, що я став жертвою витівок вусатих бурсаків, які разом з ним „нюхали порох” у визвольній війні. На другий день він поклепав мене по плечу і по-приятельськи сказав:

— Не дай робити з себе дурака!

Я послухав його поради. В майбутньому ніколи не давав із себе робити більшого дурака, ніж я справді був...

БУЗЬКО-ПАН

*„Бузько — пан, бузько-пан,
Має крила, мов жупан” ...*

Хлоп'яча співанка-примовка

Тільки починав танути сніг, а з-під нього стали прозирати чорні клапті вогкої, теплої землі, що млосно пахла випарами, тільки стали на річці Скло з гуком лопати й шарудіти, мов раки в окропі, льодові криги, ми виглядали передвісників весни — трави, що зберегла під снігом минулорічну зелень і перших провесняних сніжоквітів — біленьких підсніжників, голубих пролісків, тендітних дзвоників сону, різнокольорових крокусів, гарячих жовтців, зеленожовтого латаття й „котиків” на верболозах.

Але найбільше зорили ми за бузьками й наслухували лелечого клетоту, бо на своїх могутніх крилах вони несли нам справжню

весну. Ми вибігали гуртами далеко за передмістя Яворова на левади й сіножаті, дивилися в блакить неба, а коли спостерегли довгі ключі буслів, почули лелечий клекіт і пошум гайстрових крил, — ми причаювалися в чагарниках узлісся, щоб звідтіля приглядатися гостям, не полохаючи їх.

Ключ за ключем приземлювались бузьки, складали на спинах свої розпростерті крила, підскакували на цибатих ногах, вигинали аж до тулуба гнучкі шиї й клекотіли довгими дзьобами, що видавали тупий звук дерев'яних калатал. Поки бузьки радили віче, виставляючи чати, що на одній нозі вартували проти небезпеки, ми з неприхованою радістю підстрибували й собі на одній нозі, вдаряли себе долонями по стегнах і вигукували:

*„Бузько — пан, бузько-пан,
Має крила, мов жупан”...*

Так ми вітали поворотців із далекої чужини, з небачених „теплих країн”, з ірію...

Ми знали, що бузьки побудуть на узлісній леваді кілька днів, а тоді почнуть гніздувати — батьки відступлять молодим парам свої минулорічні кубла, а собі змостять нові — хто на стрісі хати, чи господарських забудовань, хто на розлогих розвиллях дерев поблизу людських осель. Тоді ми зможемо спостерігати лелече життя.

**

Хоч орел визнаний королем світового птаства, то некоронованим володарем українського пташиного роду є улюблений птах нашого села — бузько. Про його популярність свідчать численні його назви — бузько, бусел, лелека, чорногуз, боцян, гайстер. Цей імпозантний, мавстатичний птах-аристократ у сніжнобілому жупані з чорними вилогами на кінці крил, з жовтогарячим дзьобом і розумними очима, повагом ступає по левадах, сіножатях, нивах, ставах, річках, багнах, плавнях, піднімаючи спроквола цибаті, кольору дзьоба, ноги. Час-до-часу блискавкою запускає у воду, чи в баговиння дзьоб — і ось тріпочеться в ньому рибка, жаба, пуголовок, чи інша водяна животинка. Не гордус мишами, ящірками, вужами.

Бусел став улюбленим птахом українського села, бо вдачею близький нашому селянинові. Він привітний і приязний та лагідний, але обережний і недовірливий. Хоч люди не чинять йому кривди, навпаки, ставляться до нього люб'язно, він не

допускає підійти до себе за близько. Зараз злопоче крилами, підскачить кілька кроків, відіб'ється цибатими ногами, злетить угору, зніме клекіт, заточить широке коло і приземлиться в безпечній віддалі.

Лелека — великий патріот, вірний країні свого народження, хоч життєві умови й закон самозбереження змушують його на зиму покидати батьківщину. Проте, на перший подих весни він вертається в рідні околиці, хоч інколи приходиться йому платити життям, коли зарано прибуде до рідної стріхи, а холод не дасть йому знайти їжі.

Селяни вірять, що бузько приносить мир і щастя. Вони радіють, коли лелека закладе гніздо на їхньому обійсті. Навіть запрошують лелек до себе, вміщуючи на стрісі старі задні возові колеса, щоб буслові легше було звити кубло. Коли бузько покине гніздо на обійсті, сусіди дивляться з погордою на хазяїна-власника — вважають його недоброю людиною.

Кажуть, що бузьки мстиві, коли заподіяти їм кривду. Відоме народне повір'я, що бузько головошкою підпалив хату, коли дядько скривдив його.

Бузьки — родинні птахи, прикладні подруги й дбайливі батьки. Буває, що під час пожежі гинуть у полум'ї, коли не можуть врятувати бузьчат. Батьківський інстинкт і тяга до сімейного життя зробили їх у народних повір'ях символічними вістунами-післанцями, що приносять людям новонароджених дітей. І це повір'я прийнялося навіть у країнах, де бузьки не виводяться й спроби акліматизувати їх не вдалися.

Бузьки — індивідуалісти. Як наші селяни, вони люблять хуторне життя і зводять завзяті бої з зайдами власного роду, якщо вони хочуть оволодіти їхнім кублом. Зате збірню бороняться перед хижакими й громадою летять у вирій і назад.

Нам, учням, бузьки були близькі ще й тому, бо в казках зображують їх, як розумних птахів, що в піджаку й окулярах на дзьобі навчають у лісовій школі. Зердик дивувався: як то — сова, символ мудрости, й бузько-пан стали вчителями, навіть старого крука вважають розумником, а гімназійному учневі так тяжко засвоїти собі звичайну лекцію... Але Зердик потішав себе, клав це на рахунок несправедливости й нерівности, яка панує на світі незалежно від покривджених гімназистів...

Бузьки вже добре поселилися, ми надивилися, як вони вивели діток, як годували ненажер, як вчили їх літати й полювати. Були ми раз навіть свідками, як викинули з гнізда кволе лелеченя, бо жорстокий біологічний закон родової селекції інстинктивно каже їм позбутися власної дитини, якщо вона не зможе вирости на дебелого птаха, що подолав би трудам лелечого життя.

Бузьки, бувало, вже й збайдужніли нам і тільки інколи, побачивши котрогось із них поблизу, ми підбігали, сплескували долонями й скандували: „Бузько-пан, бузько-пан”...

Але одного року прийшлося нам ближче познайомитися з одним цибатим паном. Був пізній червень, шкільне навчання добігало до кінця. Клопіт мали тільки слабі учні, для яких останньою дошкою рятунку перед „цвасром” і „грунтуванням” чи „репетуванням” кляси були т. зв. „тихі промоції”, коли учень мусів скласти іспит з вивченого за цілий рік предмету перед професором і „голосні промоції”, коли іспит відбувався в присутності директора.

Проф. Іван Чмола, опікун 17-го Пластового Куреня ім. М. Драгоманова, наказав саме нічні вправи, щоб підготувати нас до вакаційної прогулянки в Карпати. У повному однострої і з необхідним таборовим вирядом гуртки вирушили після суботнього навчання в дрімучі янівські ліси, що колись славилися яворовими деревами... Тут мали ми стати табором, окопатися й замаскуватися, а гуртки молодших пластунів під проводом розвідників мали в неділю після Богослуження вислідити й здобути нашу фортецю.

З наплечниками, шатрами, казанами і з білими гуртковими прапорчиками-знаменами на пластових палицях ми рушили в дорогу, співаючи маршових пісень. Погода була вимріяна, на душі було радісно, легко, весело...

Та ледве ми залишили за собою останні хати „Малого Передмістя”, як скоїлося щось несподіване й незвичайне. Мов „грім із ясного неба” на обрії з’явилися темно-бурі, скуйовджені хмари, в яких клекотіло, мов би варилося в велетенському казані. Такого звуку не давала навіть зупа, що її варив у пластовому казані наш, відзначений „Орденем Цибулі”, курінний кухар Авдій. Одночасно зірвався буревій і ми в недалекій відстані побачили туман пилюки, що крутилася лійкуватим стов-

пом, який підставою торкався землі, а верх його губився десь у хмарах. Стовп посувався швидким темпом у нашу сторону. Гураган!

Проф. Чмола вибіг перед маршову колону і різко скомандував: „Станути-и-и — стань! Обер-нись! Напрям крайні хати Передмістя, біго-о-ом руш!” Гурткові повторили наказ. Ми, похиливши палиці зі знаменами й підтримуючи однією рукою хто наплечник, хто польовий топірець чи лопатку, а хто казана, що бовтався з боку на бік, шпарко помчали до найближчих забудувань.

Тільки ми добігли до хат, як знявся страшний шум і гул — з темних, склublених хмар ринув град. Деякі градини були величини курячого яйця. Гам, гул і шум градобою, змішаний із виттям і свистом буревію та з грюкотом і тріскотом грому, що наступав після кожної сліпучої блискавиці, створив пекельну какофонію розшалілої стихії. Гураган перекидав телефонічні стовпи, трошив і видирав з корінням дерева, зривав дахи на будівлях, валив хазяйські забудування, жбурляв господарським знаряддям, побитим склом, розносив копиці сіна.

Градобиття тривало коротко, але залишило по собі страшне спустошення. Як тільки буревій ущух і „повітряна труба”, наче дзига, помчала круговоротом далі, а хмари розійшлися, показала синь неба і виглянуло сонце, проф. Чмола дав наказ: „Розій-тись!”

Ми брели по кістки льодовими градинами, у призмах яких веселковими кольорами заламлювалися соняшні промені. Виглядали наче різнокольорові цукерки-„бамбони”. Мудрагелик навіть кинув кілька в рот . . .

Ми з Мудрагеликом добігли швидко до його дому, де я жив „на станції”. Незабаром з’явився Зердик, який через незгоду з книжками й наукою не міг бути пластуном. Казав, що буря його знервувала й він не може вчитися до „промоцій”, яких мав кілька різного калібру — „тихі” й „голосні”. Ну, але не біда — ще є одна дошка рятунку перед „репетуванням” — „поправка”, до якої треба вчитися під час вакацій і скласти з неї іспит, поки почнеться новий навчальний рік. Правда, вакації зіпсовані і вислід непевний, але Зердик визнавав філософську поговорку: „Нехай живі не втрачають надії” . . .

Переодягнувшись у суху одягу і перезувшись у сухе взуття, ми вибігли на двір подивитися на пожнив’я буревію й градобою. Картина, яку ми побачили, поєднувала казкову красу

з жажливим знищенням і руїною. Люди голосили й ламали руки над знівеченими ланами збіжжя, збитою садовиною й городиною, зруйнованими будівлями, потурбованими домашніми тваринами.

— Хлопці, дивіться! — зверещав Зердик — там у борозні лежить бузько!

Ми щодуху побігли до великого птаха. Справді, витягши цибаті ноги, в борозні простягнувся бузько-пан у заляпаному грязюкою жупані. По довгій шиї тоненькою стрічкою сочила кров з відкритої рани на голові. Очі мав приплющені, дзьоб розхилений, дихав важко. Поцілила його градина.

Зердик зв'язав йому хустинкою ноги й крила, щоб не пручався. Ми в трійку підняли його, але Мудрагелик не дав нам його нести. Він обняв бузька обіруч і ніс перед собою, важко сопучи.

Притаскавши пораненого до хати, ми поклали його на широкий стіл у сінях. Мудрагеликова мама промила бузькові рану й наклала пов'язку. Ми звільнили йому ноги і крила й хотіли поставити на підлогу, але птах хитався. Був ослаблений і сполоханий. Ми пробували погодувати його, але не мали улюблених буслових страв. Зердик налив в одну вузьку дерев'яну коновку води, в другу кидав усякої хатньої їжі. Під вечір бузько прийшов до сил, напився води, але їсти не хотів. Врешті Зердикові прийшла щаслива думка. Взяв шматок сиру з плесканки й запхав бузькові в дзьоб. Птах засмакував й домагався чимраз більше сиру, поки вся плесканка не знайшлася в лелечому шлунку.

Від тепер ми мали зайняття з буслом. Треба було бігати кілька разів денно над річку, ставок чи мокляки, щоб наловити пір'ястому пацієнтові живих рибок, жаб, пуголовків та іншої буслиної дієти, яку він уплітав в одну мить ока. Зердик кидав усю цю лелечину їжу у високе відро, наповнене водою, болотом, водоростю, щоб створити нашому пестунові природні умови живлення.

Мудрагеликова мама настоювала, щоб ми випустили бузька на волю. Мала кілька аргументів: ми, замість того, щоб учитися, витрачали забагато часу для бусла, наш годованець занечищував сіни, а найважливіше — робив багато шкоди, — розправляв крила і скидав ними з полиці посуд і різні предмети, що більше — несподіваним, блискавковим кльовком дзьоба міг вибити людині око чи боляче її поранити. Скільки Мудрагелик не лебедів, а я і Зердик йому вторували, мама заявила, що бузька треба по-

збутися. Не було ради, прийшлося сказати нашому другові — прощай!

Ми вивели його на подвір'я, але бузько ані не думав відлітати. Навпаки, як тільки зголоднів, або побачив, що приходимо зі школи, зараз стукав дзьобом у двері і клетотів. Минуло ще кілька днів. Аж одного разу бузько побачив на леваді свого побратима. Він радісно заторохкотів, злопотів крилами, підстрибнув кілька кроків, відбився від землі, і злинув. Розправивши могутні крила і заточивши широкі круги, піднімався чимраз вище. Потім прямим летом завис на мент над своїм одноплемінником і приземлився біля нього. Обидва зняли радісний клетіт.

Якийсь час прилітав він ще на Мудрагеликове подвір'я, але згодом занехаяв свої відвідини, а й ми забули про нього, бо прийшли вакації.

**

Коли ми повернулися з ферій, лелеки збиралися відлітати в вирій. Ми знову вибігли на узлісні левади і з укриття спостерігали приготування й відліт цих мандрівних птахів.

Прислонивши долонями очі, ми пильно зорили за клетотливими ключами лелек, що піднялися в голубу вись і летіли в сизу даль. Десь між ними летів у чужину і наш друг-бузько. Ми махали крилатим мандрівникам на прощання. Ми знали, що, як і притіт цих птахів приносив весну, так їх відліт віщував зиму. Незабаром після них закурличуть тужно журавлі і чаплі, а в сірі, понурі осінні дні залопочуть крилами дикі качки й гуси.

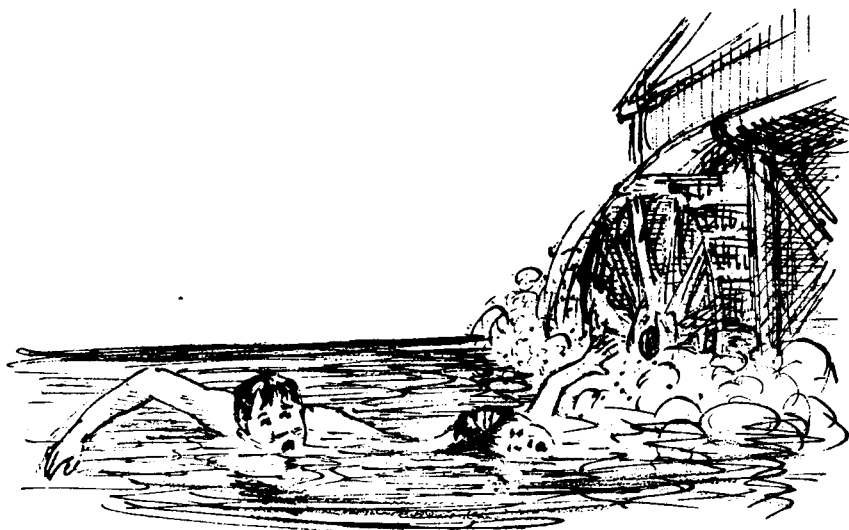
Коли останні цятки лелечих ключів розплилися у мерехтливому, прозорому повітрі, ми опустили руки. Тільки Зердик тремтливим голосом мимрив: „Бузько-пан, бузько-пан”... Ми знали, що жаль стискає йому горло. Як і нам...

**

Такий жаль стискає мені серце тепер, коли стою на потойбічному краєчку калинового мосту, що прокладений над бурхливою рікою мого життя, і коли в уяві бачу давно-невидані лелечі ключі й моїх товаришів шкільної лавки, як по-буслячому скачемо на одній нозі і співно скандуємо:

*„Бузько — пан, бузько-пан,
Має крила, мов жупан”...*

Я свідомий, що незабаром і мені прийдеться відлетіти в ірій, з якого немає вороття. Але цю мандрівку безконечним шляхом прийдеться мені відбутися не ключем з моїми друзями юних літ, а одинцем...

ВРЯТОВАНИЙ „ПОТОПЕЛЬНИК”

Одним із найбільш улюблених наших розвагових зайнять було рибальство. Ми рибалчили всяко. У вільний час до схід сонця бігли ми далеко за місто, де над річкою Скло простягалися безмежні левади й сіножаті, вкриті безліччю барвистих квітів, над якими бриніли комахи. Там ми вмощувалися в комишах, очеретах, шуварах і верболозах або сідали під надбережними деревами, що схиляли своє віття до плеса води, і закидали вудки на меншу рибу — ковблики (пічкурі) й плотички та „козульки” на грубшу рибу — щуки, шарани, лини, карасі, в’юни. Про місця, де риба „брала”, ми довідалися від професійного рибалки Лесика. Про нього говорили, що він живе не лише з риболовства, але є й крадієм. Проте, ніхто ніколи не спіймав його на крадежу. Однак Вус з нашої кляси, який жив на „станції” хата-в-хату з Лесиком, „бігмався” (божився), що раз був свідком, як Лесик бив сина і приговорював: „А не кради, а не кради! Не хочу, щоб ти виріс на злодія, як твій тато!”

Інколи рибалили ми під вечір, коли сонце сідало за крайнебо, або коли збиралося на дощ. Лесик казав, що тоді риба клює найкраще. Для принади радив пожувати макух і кинути в воду.

Треба було зберігати тишу і мовчанку, щоб не полошити риби. Так само, борони Боже, щоб ваша тінь падала на плесо. Це лякало рибу. Тому риболовля вимагає великої терпеливості і витрати часу. В додаток можна впродовж годин „мочити” вудку й прийти з порожніми руками.

Всі науки й поради досвідченого Лесика ми строго перестереігали. Проте, ніколи не вдалося нам спіймати стільки риби і такої великої, як це робив Лесик. В п'ятницю під вечір він приносив кількакілограмові щуपाки, які продавав жидам на „шабас”. Деколи мав і коропи, але ми знали, що це не з ріки, але з графських ставів. Їх ловив Лесик потаємно вночі у сіті-неводи, або „на світло”, пробиваючи їх з човна тризубним гарпуном . . .

Інколо Лесик брав нас з собою на риболовлю й показував рибні місця. Але тільки тоді, коли йшов рибалити для спорту й розваги. Ніхто не дізнався про ті місця, де Лесик вудив рибу професійно. Ніхто теж не знав, коли він іде на заробіткову риболовлю.

Вудки на меншу й „козульки” на грубшу рибу робили ми самі. Лише гачки були „крамські” (крамні — тобто куповані в крамниці). За вудило правили свіжо зрізані пружні ліщинові пруті — тонші для дрібної риби, грубші і тугіші для більшої. До вудлища прив'язували ми волосінь або довгий тоненький, але сильний шнурок, до долішньої частини якого була почеплена прозора бараняча струна, щоб не була видна в воді. На кінці був олов'яний тягарець і гачок з принадою. Поплавець був споруджений із корка і протягнутого через його середину рогового стрижня гусячого пера.

„Козулька” мала більш скомпліковану побудову. Вудлище було грубше, шнурок кріпший. На кінці був почеплений подвійний гачок з зубцями, щоб риба не могла зірватися. Олов'яний важелець був тяжкий, поплавець з корка від бутля. Принадою були для меншої риби хробачки, червяки, комахи, шматки їжі, для грубшої — ковблики чи інша дрібна риба.

У шкільні дні ми рибалили в межах міста. Річка Скля пропливала через Яворів кількома руслами. Ми старалися вибирати такі місця, що нелегко впадали в очі дижурним учителям, які пантрували, щоб учні гляділи книжки, а не витрачали час на ігри, забави й розваги. Але ми були іншої думки . . .

Улюбленим нашим місцем був той рукав Скля, який пропливав через передмістя, що називалося „Гребля”. Воно безпосередньо межувало з центром міста. Це русло правило за лотоки

для водяного млина. Цей старовинний дерев'яний млин був славний на цілий Яворів і всю околицю. Велетенське дерев'яне коло з поперечними лопатнями, на які з силою спадала з лотоків вода, оберталося безперервно, бо млин працював день і ніч. Рушійна сила води, що крутила колесо, з допомогою штудерної трансмісії заставляла працювати всю складну апаратуру млина. Млин відсівав половину від зерна і молот його на муку — разівку й пшитель різних сортів і гатунків. Перемелював теж крупи і кашу, відвійку та послід для корму домашніх тварин і птиці.

Перед млином була брукована простора площа. Рух панував неймовірний. Одні вози заїжджали з міхами зерна, інші виїжджали з мукою, безліч їх стояла, чекаючи на чергу. Гомін людських голосів, іржання коней, гавкіт собак заглушували одноманітно-ритмічний стукіт млинових пристроїв. Мельники металися в білих халатах, велетень-силач Гершко двигав на плечах центнерові міхи, наче б це були пір'їнки. Над усім піднімався тендітний, мов пудра, борошняний пилок.

Однак задня частина млинового заводу була затишна й привітна. Приглушений млиновий гул, змішаний з одноманітним шумом лотокової води, створював успокоюючу симфонію звуків. Вода вижолобила під колом глибоку яму, в якій вирувала піниста вода. Але далі вода була прозора так, що видно було на дні жорству (ріль) і пісок. Над берегом був зелений моріжок, перетиканий голубими незабудьками і жовтцями („яскрами“) росли плакучі верби, віття яких досягало плеса.

І саме тут було для нас ідеальне місце вудити під час навчального року. Доступ у те затишне місце був трудний, бо з греблі треба було сходити крутою, ледве протоптаною стежкою. Густе віття верб закривало нас перед небажаним оком „бельферів“. Тут просиджували ми з вудками довгі години. Здебільшого ми тільки „мочили“ їх у воді, бо лише рідко вдалося спіймати ковблика чи малу плотичку. Раз Зердик наробив крику, що „взяла“ велика риба, але коли з трудом витягнув улов, показалося, що це... стара кальоша.

**

Був чудовий червневий день. Наша рибальська група — Зердик, Северко, Славко і я вмостилися на надбережньому моріжку в тіні крислатої верби. Ми закинули вудки. На верху греблі маленькі діти бавилися в „лапанку“. Вони верещали, сміялися і тупотіли босими ніжками. Нараз щось шпарко ста-

ло котитися стрімким берегом греблі і, поки ми спохватилися, шубовснуло в воду, просто під велетенське колесо млина.

Перший спам'ятався Зердик: — Дитина тоне! — заверещав і якстій шубовснув у воду. Тільки його цератовий капелюшок залишився плавати на поверхні плеса. Хвилину Зердик не виринав. Але ось ми з жахом побачили, як він борикається зі струмом лотоківки і борсається у пінистому крутежу. Він порскав і жадібно хапав устами повітря. Однією рукою обтирав воду з обличчя, але за хвилину виринав і простягнув вільну руку до берега. Розпучливо, уривчасто кликав помічі...

Клясний велетень Северко вліз по шию в воду і подав Зердикові свою довжелезну руку. Другою рукою вхопився за вудлисько Славкової „козульки”. Я кинувся на землю і тримав обіруч Славкові ноги, зачепившись стопами за кущ, щоб не дати втягнути себе в воду разом із Славком і Северком. Так спільними зусиллями ми витягли топільника і його рятівника на берег. Зердик виплював воду й пісок, що наповнили йому рот, горло, ніздря, й поставив хлоп'я сторчголів. Потряс ним кілька разів, і хлопчик заплакав. Побачивши, що дитина жива, Зердик, пережильючи голову то в один, то в другий бік, став скакати на одній нозі і прикладати долоню то до одного, то до другого вуха, щоб вода витекла.

Врятованого потопельника ми пізнали. Це був наймолодший брат учня вищої гімназії, якого ми називали „Тапіцером”, бо вмів покривати меблі.

— Гони до Тапіцерового дому, — скомандував Славкові Зердик — і сповісти, що сталося!

Славко побіг стрілою і за хвилину з'явилися батьки врятованого топільника — переляканий тато і заплакана мама. Радості й подякам не було кінця...

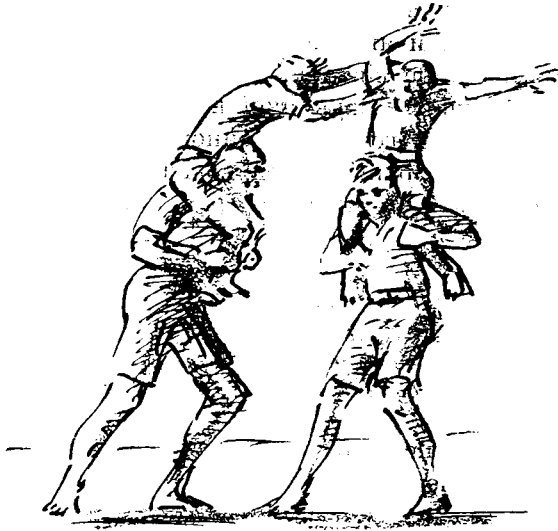
**

Наступного дня наш опікун кляси прочитав нам з товстезної книги директорських розпоряджень, що Зердик став героєм дня, і що батько врятованої дитини, який був оббивальником меблів, подарував йому м'яке крісло. Але одночасно директор пригадав, що забороняється учням вудити рибу й марнувати час, призначений на підготову лекцій...

**
*

За першої еміграції, коли большевики після розгрому Польщі Німеччиною зайняли Галичину, я випадково стрінув урятованого⁹ топильника в таборі втікачів у Коросні. Він зробив мені місце коло себе на долівці в великій шкільній залі, де покотом,⁹ стиснені, мов сардинки, спали втікачі. Поділився зі мною хлібиною й консервою.

Але аж у Нью Йорку я довідався, що цей топильник став малярем, який⁹ часто виставляє картини, зокрема⁹ в місцевих банках...

ПАСТУШЕ СВЯТО

*... а другий візгар, ба святий Петро,
він трембігас у трембітоньку,
У трембітоньку, у голосную,
У сопілоньку, у цвітовую ...*

Як тільки наближався літній празник свв. Петра і Павла, ми, гімназійні учні-міщухи, розбігалися до своїх хліборобських колег по передмістях Яворова і по довколишніх селах, щоб спільно з ними відзначити пастуше свято. Бо св. Петро враз зі св. Юрієм і самим Господом в уяві нашого хліборобського люду, це пастирі-вівчарики:

*А за віццями три візгарики,
Бо один візгар — всесвятий Юрій,
А другий візгар, ба св. Петро,
А третій візгар, сам св. Господь.*

*Та й ідуть собі, та несуть собі,
По сопілоньці, по трембітоньці:
В св. Юра — все листовая,
В св. Петра — все цвітовая,
В Бога святого — все золотая.*

Св. Петро, якому сам Ісус Христос дав пастирську власть і обов'язок „пасти вівці й ягнята” в символічному значенні, в народному побуті не лише вівчарює, не лише „трембітас у трембітоньку” чи „сопілоньку”, звук якої несеться полонинами, царинами, пасіками, садами, городами, виноградниками, він не лише опікун худоби, яку обороняє перед вовками і пошестю, він теж хазяїн, який „заорує і зажинає”, бо разом зі св. Павлом помагає Господеві-орачеві:

*... Там же оре сам милий Господь,
А св. Петро Йому поганят...
А св. Павло волоньки гонить.
А св. Петро волоньки водить ...*

Св. Петро і сам виступає в ролі хлібороба-плугатаря, помагаючи Господеві-сівачеві:

*... А св. Петро за плугом ходив,
А св. Павло волоньки водив,
А сам Господь-Бог пшенижку сів ...*

І хоч етнографі-фолкльористи в своїх працях не згадують про пастуше свято, то хлопчачи-пастушки на свій спосіб відзначали празник свого покровителя. Ці святкування записалися глибоко й тривало в дитячих душах і відживають у їхніх споминах...

Вранці празника свв. Петра і Павла я брав великий дерев'яний обруч-покотило і, підганяючи його паличкою, біг битим шляхом з Яворова до місця мого народження і раннього дитинства — Немирова. Я біг босоніж красчком „гостинця-цісарки”, вимощеного білим, дрібним товченим камінням, бо ця вузька стежечка, що прослалася обабіч битого шляху вздовж придорожніх ровів, була м'яка, мов з гуми і не ранила босих стіп. Я пробігав людськими оселями повз перетикані червоним маком, синіми волошками і фіолетним куколем лани хвилюючого збіжжя, я минав вкриті гарячим жовтоцвітом соковитозелені килими левад і сіножатей, луги, ліски, гаї, хисткі містки, прокладені понад журкотливими потічками, струмками і ручаями. Час від часу я затримувався, щоб загасити спрагу погожою водою з придорожного джерельця, колодязя чи з криниці-„журавля”. Тільки рідко зустрічалися по дорозі селянські підводи, або прокочувалися

жидівські „балагули” з крамом і куняючими пейсатими пасажирами в чорних блискучих халатах і ширококрисих капелюхах.

Найкраща дорога вела через дрімучий Завадівський ліс, що темною стіною навис обабіч битого шляху. Бір давав присмну прохолоду, і мені біглося жвавіше і веселіше, бо початок лісу одночасно сповіщав недалекий кінець марафонського 18-кілометрового бігу з Яворова до Немирова. Ще тільки минути ліс, пробігти зелену долину річки Смердеху і вже перед очима зарисовується старовинний лотоковий млин, хатки немирівських міщан, оточені садками, городами і плакучими вербами, а в далині майоріють бані церкви, дзвіниця і вежі латинського костюлу.

Я не добігав до містечка, але, минувши місток на річці, повертав направо і понад крутий беріг Смердеху ще два-три кілометри біг на „Загороди” до хутора батьків мого товариша дитячих забав, Славка Березяка. Його батько, заможний господар, мав гарну хату, господарські забудування, просторе обійстя, упоранні ґрунти, левади, сіножаті, пасовиська, навіть ділянку лісу. Тримав кілька пар коней, череду рогатої худоби, отару овець, стадо безрогих, безліч домашньої птиці.

Ледве я віддихався і відпочив, вже треба було вирушити з худобою і кіньми на пасовище. Славкова мама наготувала в кошику всякого їстівного добра, яке годиться споживати на пастуше свято: вареники з разової пшеничної муки з сиром, бараболю і капустою, голубці з гречаною кашею і пшоном, туго загорнуті в капустяних листках, коржі, плесканку сніжнобілого сиру, навіть боклажок легкохмільної доморобної медової сити. Решту ласощів ми мали придбати на місці, — солодку ріпку, каляріпу-колрабі, брукву, горошок, моркву, мак у голівках, картоплю, кукурудзу, гриби, ранні овочі й ягоди. Треба було поспішати, бо на пасовиську ждала нас пастуша братія.

Пастушки були вдягнені по-святковому, а худоба мала перев'язані кольоровими стрічками лоби і почеплені на шії дерев'яні калатала й металеві дзвіночки та брязкальця, щоб не загубилася в хащах. Коней ми путали, зв'язуючи мотузком або ремінцем передні ноги, щоб не відбігали далеко.

Пастухам належалася така передишка, бо їхні обов'язки були тяжкі й відповідальні. Від ранньої весни до пізньої осені в дощ, холод, спеку, вітер пасли товар хлопці-недолітки, які мали ще й інші обов'язки та навантаження — ходити до школи, ро-

бити домашні завдання, помагати батькам у господарстві. Пастухи мусіли глядіти, щоб худоба не йшла в шкоду, зокрема на чуже пасовище, у сусідську сіножать, чи поле, бо власники лялялися, перебивали скотині ноги, „займали” худобу і треба було її викуплювати. Інколи побивали пастухів, деколи пастух „дістав в шкуру” від свого батька за те, що не допилнував підопічного йому стада, череди, косяка чи отари. В літню спеку гедзі жалили худобу й вона, задерши хвоста, гедзкалася, втікаючи в ліс, у кущі й чагарники. Треба було шукати її в гущавині і „завертати”. Найгірше, коли корови наїлися свіжої конюшини й їх здувало. Тоді треба було впихати тварині в рот солом'яне перевесло і „переганяти” її, а деколи проколювати трокарем бік, щоб випустити газ. Трагедією було, коли ніякі заходи не помагали й худобина гинула від розриву внутроців. За нею плакали й голосили, як за померлою людиною. Треба було стерегти, щоб корови не кололи себе взаємно, а коней треба було оберігати перед „охватом”, тобто глядіти, щоб зігрті і спітнілі тварини не напилися студеної води й не занедужали запаленням легенів.

У пастуше свято господарі дозволяли хлопцям пасти худобу на найкращому пасовиську. У той день ніхто не лаявся, коли скот забігав у шкоду. Через те пастухи мали багато вільного часу на забаву, ігри і розваги. Палили вогнища з хмизу й картоплиння, щоб у жару спекти бараболю, кукурудзу, яблука, гриби-губи. Це доповняло стравосписок обильної, хоч невибагливої імпрези пастушого свята.

Підкріпившись, ми починали розважатися, — дужалися, бігали наввипередки, стрибали вгору і плигали вдаль, влаштовували забаву в „війну”: частина хлопців правила за коней, інші були вершниками, сівши їм на плече і звисивши ноги обабіч „кінської” грудної клітки, а „коні” кріпко тримали їх за ноги. Проти себе ставали дві „ворожі” лави: „коні” з розгоном наступали, а „вершники” намагалися скинути чи стягнути один одного з „кінського” плеча на землю. Чия сторона мала менше „поляглих”, та перемагала. Бавилися ми й у пляжки-безконечники: передній хлопець стає у похиленій позиції, обперши долоні на коліні висуненої вперед ноги, другий хлопець, розбігшись, відбивається руками від спини похилого і переплигує понад його голову та стає в позицію попередника, а той зчерги перескакує через нього. І так у безконечність... Участь у таких стрибках могла брати довільна кількість хлопців. Називали цю гру в деяких місцях „довгою лозою”.

Вершком ігор пастушого свята була обрядова забава „дідок-кілок і дерниця-паляниця”. Учасники вирізували в дернині велике коло. В середину кола вбивали дерев'яний кілок. Величина кола залежала від кількості учасників. Гравці сідали кругом кола, підбгавши ноги. Складаними бляшаними ножиками-„колодачками”, чи „ціпеликами” кожен за чергою відрізував з кола шматок дернини і клав біля себе. Хто, відріуючи, зрушив або перекинув дерев'яного „кілка-дідка”, мусів втікати скільки сили в ногах, а решта гравців гналася за ним, обкидуючи невдачника шматками дернини.

Ми тоді й не знали, що в основі цієї ритуальної пастушої забави лежала старовинна легенда про те, як св. Петро на переднівку стрінув селянина і попросив у нього шматок паляниці, щоб заспокоїти голод. Довідавшись, що прошаком є св. Петро, селянин розсердився: „Коли ти св. Петро, не дам тобі паляниці, бо в „Петрівку” найбільший голод-переднівок. Сам ти голодний і мене хочеш заголодити!” І з пересердя замахнувся на святця ціпом. Св. Петро просив Господа, щоб покарав безсердечного і зухвалого селянина, але св. Ілля вимолив у Бога прощення хліборобові...

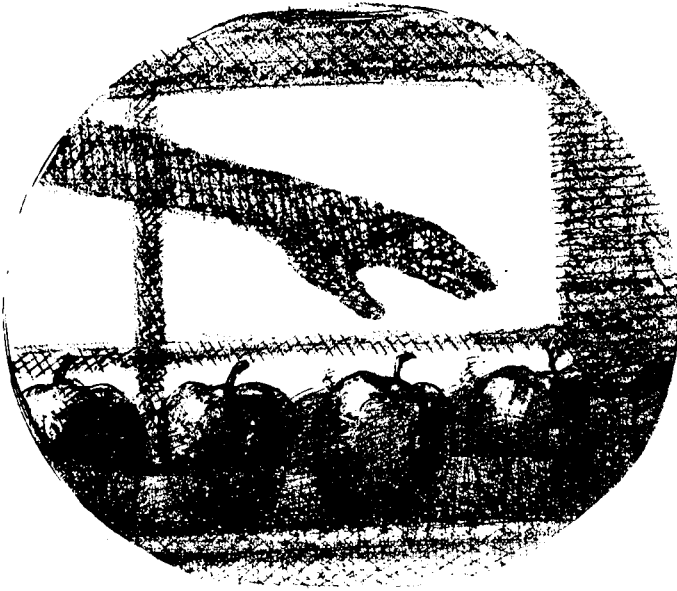
Ми, хлопчаки-пастушки, не з'ясовували собі, що наша гра сягає сивої давнини і має символічне значення та пов'язання з побутово-релігійними віруваннями нашого села. Ми не були свідомі того, що саме нам, хлопчакам, було дане продовжувати цю традицію, про яку не згадують, а може й не знають дослідники етнографи і фолклористи.

**
*

З жалем гасили ми багаття ватри, присипаючи жар вогнища землею, і заганяли товар з пасовищ додому. Нам хотілось, щоб це пастуше свято тривало ще і ще...

З тяжким серцем я брав свій обруч-покотило і, підбиваючи його паличкою, гнався поворотним шляхом Немирів-Яворів. Тільки тепер мій марафонський біг відбувався в сутінку літнього вечора й у прохолоді липневої ночі.

Цієї ночі, як і кожного року після пастушого свята, я стогнав від шлункових болів, а мама прикладала мені до живота гарячі покривки, обмотані грубим рушником.

РУМ'ЯНІ ЯБЛУКА

Чи може бути для учня нижчої гімназії щось більш принадливе і спокусливе, як кругленькі, запашні, хрупкі, соковиті, рум'яні яблука, що приманливо усміхаються до нього чи то з-поміж зелених гілок рясної яблуні, чи з полиць у коморі або в погребі, чи з полукішка селянського воза, чи з бочки-„плетені”, де вони переховуються в полові, щоб зберегти через зиму свіжість, крихкість, колір і пах, чи врешті з кошів на прилавку перекупки, що розсілася на дзиглику серед яворівського ринку.

Тому й ми, учні, зовсім не дивувалися, що Єва так легко спокусила Адама яблуком у раю. Ми були б зробили те саме. Дивувало нас тільки, що Адам задовольнився одним яблуком. Що отець-катехит не говорив би на тему тієї яблучної райської пригоди, яка дала притоку до первородного гріха наших прабатьків, ми мали свій погляд на цю релігійно-теологічну і філософську проблему...

Були різні способи застатися яблуками. Найлегший — мати власний сад, але це в місті було рідкістю. Варто було дружити з товаришами, батьки яких плекали сад на передмісті. Тоді можна було без труду поласувати не тільки яблуками, але й грушами,

сливами й іншими овочевими чи ягідними плодами. На початку шкільного року учні-міщухи юрмилися на гімназійному подвір'ї, коли батьки-селяни привозили своїх дітей, а наших товаришів до школи й до бурси. Тоді обов'язково на кожному возі лежав міх яблук поміж іншими сільсько-господарськими продуктами, якими селяни платили „в натурі” належність за навчання в гімназії, чи за приміщення в бурсі.

Були й усякі трудніші й небезпечніші, а то й незаконні способи поласувати яблуками — залізти в чужий сад. Така виправа вимагала збірної акції й дбайливої підготовки та планування. Треба було прослідити, чи поблизу немає собаки і чи господар не „засівся” десь у кущах, чи під тином або в садівничій будці. Треба було вивідати, чи огорожа не зависока, чи на верху не прихований колючий дріт і чи є в ній пролазка, щоб на випадок погоні можна було протиснутися і втекти. Під час акції одна група чатувала проти небезпеки й давала знак сполоху, друга заготовляла яблука. Потім добичу паювали.

Різні були можливості заготовити яблука в чужому саду. Можна було задовольнитися найгіршим сортом яблук — „падалками”, тобто яблуками, які стряс вітер з гілок. Такі яблука були переспілі, несоковиті й обов'язково мали дірку, перевірену учнівським суперником у садівництві — черв'ячком. Кращий сорт яблук попадався, коли потрясти стовбуром яблуні. Можна було також „щибати” яблука, тобто збивати їх, кидаючи поміж гілля якийсь летючий предмет — дрючок, планку, цеглину, каменюку. Можна було теж крючком притягти рясну, обвислу під тягарем овочів гілку й оголити її з яблук. Найкращий сорт яблук попадався, коли вилізти на деревину й самому вибирати найдобріші з-поміж них та напихати ними кишень, пазуху, цератовий капелюшок, чи полотняну торбинку.

Найбезпечнішим часом залізти в чужий сад було раннє літо, бо тоді садівники ще не дуже берегли овочів. Але ранні яблука були або дуже солодкі на смак, т. зв. „вербівки”, або недоспілі „зелепуги” й від них болів живіт. Коли яблука достигали, небезпека зростала — господарі стерегли садів і можна було обірвати бучком, батожилном або ременем. Бувало, що й собаки порвали штани, поли піджака, а то й укусили в литку або в п'яту.

Були всякі нелегальні способи придбати яблука поза чужим садом, на „вільному ринку”. Тут головну роль відігравали вигадки, хитрощі й трюки. Експертом в цьому ділі був наш клясний проводир, витівкар Зердик, а найкращим полем його попи-

су був ринок. Жертвами були дядьки й перекупки, або жидки „страганярі”. Зердик підшукував віз із найкращими яблуками, підважував полудрабок і через відтулину яблука висипалися на землю. Ми громадкою кидалися ніби помагати дядькові збирати овочі, при чому частина їх попадалася нам. Деякі дядьки дякували за поміч, ще й обдаровували нас яблуками. Це вже був „причинок” до того, що ми самі призбирали. Досвідчені дядьки заздалегідь відганяли небажаних помічників.

Найтяжче було з перекупками й жидками, які знали хитрощі учнів. Але інколи не було іншого способу й треба було задовольнитися і скромнішою добиччю. Зердиків трюк полягав у тому, що „торгував” яблука, але заки купити, куштував одне, чи добре. Схрумавши половину, він кривився, що кисле, аж „око біліє”, або тверде, що можна „поламати зуби” або, що „набиває оскому”. Тоді йшов до іншого прилавка і повторював цю саму процедуру. Але яблука треба було з’їдати на місці. І в цьому була слаба сторінка трюку, бо скільки яблук нараз прийме учнівський шлунок і скільки оскоми перенесуть його зуби? Шлункові болі й оскомина були карою за жадливість і прожерливість.

Інколи Зердик заговорював перекупок, оповідав їм всякі теревені, небилиці й вигадки, відвертаючи їхню увагу, а ми вкидали кілька яблук у капелюшки й давали ногам знати... Перекупки нас не здоганяли, але гналася за нами їхня лайка, ясно пересипана соковитими, наче кислиці, словами.

**

Читачі бачать, що треба було затриматися й зосередити увагу на яблучній проблематиці, щоб показати, яка вона широка, складна й багатобічна, яку важливу роль вона грала в житті гімназистів і скільки труднощів вони мали, щоб із нею впоратися. Інколи з „підношенням до квадрату”, з „витяганням другого кореня”, з логаритмами, чи з різницевим рахунком не було стільки мороки...

**

Раз спробували ми ще досі невживаної методи придбати чужі яблука.

Був гарний осінній день пізнього вересня. Навчання тільки почалося й було доволі вільного часу. Ми грали в „палянта” (упрощена форма „бейсболу”) на гімназійному майдані,

а Зердик вправляв біг на далеку відстань. Оббігав навколо гімназійного будинку. Я зауважив, що за кожним поворотом він у певному місці затримується і припадає до віконечка погребу під директорським помешканням. Врешті Зердик не витримав:

— Слухай, Чіпко! Ходи, щось побачиш.

І потяг мене зі собою до підвального віконечка. Воно не мало шиби, але було загразоване. Я побачив вид незвичайної краси й принади. Сонце якраз хилилося до заходу. Його лагідні промені падали крізь віконечко й освітлювали нутро льоху, плигаючи „зайчиками” по полицях. На них красувалися дбайливо покладані рівненькими рядами яблука. Рум'яні, кругленькі, мов точені, деякі з брунотно-зеленими хвостиками й двома соковито-зеленими листками, а такі запашні, що їх дух крізь віконечко лоскотав наші ніздрі.

Зердик знав уже історію цих яблук і придумав плян, як ними поласувати.

— Я бачив, як ці яблука отримав пан директор і як він та пані директорова укладали їх на полицках. В неділю після обіду я, ти, Северко й Піщєга зберемося тут. Директор ходить тоді з родиною на прогулянку, бурсаки мають „вихідне”, терціян „Гуляш” піде на пиво. Знаю спосіб, як дістати бодай одне яблучко, щоб покуштувати.

В неділю коло четвертої по полудні наша довірена чвірка зібралася коло віконечка. Зердик приніс довгий ліщини-вий прут, якого ми вживали на вудлице до вудок ловити рибу. На тоншому кінці був прикріплений великий гострий цвях.

Ми поприсідали, а Зердик пропхав жердину крізь грати віконечка і встромив цвях у яблуко. Витягнув його, вкусив і дав кожному з нас покуштувати. Знамените! Хрупке, соковите, запашне, кисло-солодке, якраз на учнівський смак! І рум'яне, мов личко Фуньки „Малинки”, що сидить в першій лавці від середини.

Всі ми вліпили очі, як Зердик бистрим рухом, що нагадував клювання бузька, коли впіймає жабу, жердкою проколював яблука і витягав їх назовні. Робив це методично, з прецизією. Для непознаки не шпигав їх за порядком, а щодруге-третє. Коли розхитав рівненький рядок, вирівнював його дбайливо.

Ми так захопилися видом безлічі акуратно покладаних яблук, їх принадним виглядом, формою, кольором, запашніс-

тю, що забули про весь світ. Навіть не виставили чат проти небезпеки. Це був наш промах.

Людина посідає таємний змісл, яким відчуває присутність чужої істоти, хоч не має очей на потилиці й її не бачить. Так і ми, мов на команду, обернули голови й... жах! — над нами стояв директор Ліськевич. Він, мабуть, спостерігав якийсь час нашу яблукову діяльність, але мовчав і щойно тепер промовив:

— Ага, голубчики! То замість побавитися, погуляти, повудити рибку, ви висмикуєте яблука з чужого погребу?! А для кого вони — думаете? Та ж для бурсаків і для вас „доходячих” на другий сніданок під час великої перерви між лекціями. Геть мені звідсіля, а завтра, щоб ваші батьки зголосилися до моєї канцелярії!

Ми поклали дорогоцінну здобич на травник і пурхнули на всі боки.

**
*

На другий день я ні в сих, ні в тих вернувся зі школи додому, бо під час великої перерви бачив, що моя мама ввійшла до канцелярії директора. Вдома я вислухав від мами довгого й досадного „отченашу” і, хоч як не любив цього картання, цим разом був би слухав цілу літанію, якби не мамина погроза, що „батько поговорить” зі мною, коли під кінець тижня приїде зі Львова, де працював на такого шибайголову як я.

Не буду переказувати цієї „розмови” з батьком. Батько „розмовляв” мовчки, жестикулюючи рукою, озброєною ремінцем, а я верещав під небо. Після цієї „розмови” я зарікся посягати не тільки по чужі яблука, які рум’яні, запашні й соковиті вони не були б, але й узагалі постановив не „пожадати нічого, що є ближнього мого”.

Що ж, людина вчиться на помилках і удосконалюється каяттям і покутою за прогріхи. Шкода тільки, що Адам не був сином мого батька — може не було б первородного гріха...

ПРАКТИЧНА ГЕОМЕТРІЯ

На передмісті „Гребля” велика сенсація. Заводять веле-тенські саджавки для годівлі коропів. Гудуть машини-бульдозери, перекочуються важенні залізобетонні вали, стукотять відбивні свердли й молоти, гупають механічні довбні, сотні робітників насипають греблі, прокладають містки, переходи, заборолла, огорожу. Одна за одною виростають високі, рівні греблі-вали, ширші в підставі, вужчі вгорі зі стятим стіжком зверху. Негайно після спорудження обкладають їх дерниною, щоб захоронити перед дощовою водою.

Зараз після останньої лекції ми, гімназійні учні, біжимо оглядати будову. Нас цікавить праця людей, хід роботи, механічні споруди. Пробігаємо гуртками від одного місця до другого, від однієї групи робітників до іншої, від одної машини чи споруди до сусідньої. Слідкуємо, як від початку до кінця виростають потужні греблі зі шлюзами. Спостерігаємо, як наставники над робітниками керують працею.

Сьогодні знову громада нас — Зердик, Цітапу, Северко, Глинка, Сокіл, Піщега, Мудрагелик, клясний шляхтич Лабендзя Шия, Архімед, навіть Кобиляча Смерть, що ледве волочить ногами — вибігла на просторе ставище приглянутися, як поступила праця за цих кілька годин, які ми провели в школі.

Ми пристанули коло однієї групи робітників, що саме почала насипати нову греблю. Місце на підставу було вже вирівняне. Тепер вантажні автомашини зсипали свіжу земляну мішанку, а робітники підвозили її тачками на визначене палками і шнурками місце. Працею керував наставник. Високий, кремезний, в широкому солом'яному брилі на голові, в чоботях з високими халявами. Вигляд обличчя в нього суворий, енергійний, погляд очей бистрий. Він пахкав люльку, в руках тримав розгорнутий плян греблі, відбитий білими чертками на темносиньому тлі. Час від часу гукав грімко до робітників, а вони миттю виконували його вказівки і розпорядження.

Побачивши нас, він гукнув:

— Гей, панове „скубенти”, а ходіть-но сюди!

Полохливий Кобиляча Смерть, хоч завжди волочить ноги наче колоди, то в небезпеці може побити рекорд у коротко-дистансовому бігу, вже збирався „дати ногам знати”, але Зердик і Цітапу заступили йому дорогу і не допустили до втечі. Ми групою підійшли до наглядача.

— Бачу, що цікавитеся роботою — задоволено сказав він. Ану, покажіть, що ви там у школі навчилися з рахунків!

Ми почувися ніяково. Буде іспит з аритметики і геометрії, а ми в цій матерії — табака в розі. Як казав мені проф. О. Назаревич: „In rebus mathematicis et geometricis idiotus es”. При тому для підкреслення слухності свого твердження так сильно стукав крейдою в таблицю, що вона падала на „катедру”, тобто на площадку, на якій стояв стіл і крісло для вчителя. Так звичайно кінчилися мої прилюдні виступи при таблиці на лекціях математики.

Та й інші учні, крім „Архімеда”, що мав математичного гудза на потилиці, поділяли мою математичну долю. Зердик то навіть не вмів добре таблички множення не то синуси, косинуси, тангенси, котангенси, логаритми чи інші математично-геометричні вихилася.

А наш екзаменатор продовжував:

— Скажіть мені, скільки землі треба, щоб висипати цей стіжок. Маєте виміри і 15 хвилин часу.

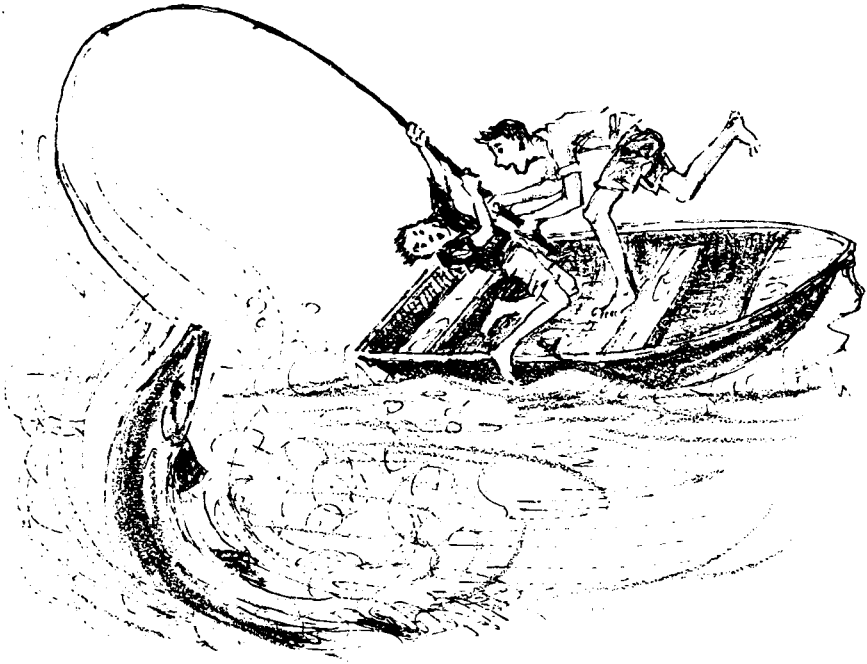
Ми тільки закліпали очима й поглянули один на одного.

Раптом, мов на команду, очі нас усіх спрямувалися на Архімеда, найкращого клясного математика і одного з кращих на всю гімназію.

Архімед відчув свою відповідальність і зрозумів наші сподівання. Він витяг зошит, олівець, лінійку, трикутник, кутомір, циркель, присів на колоді і став обчислювати. Писав, креслив, чухався за вухом і в потилицю наче прикликаючи на допомогу свого математичного гудза. Ми з жахом побачили, що й Архімед штуки не втне. Зердик припишк, бо його витівки, хоч які вигадливі, не стануть тут у пригоді. Математика — наука стисла, два плюс два рівняється чотири і нічого не вдієш, а й магік Зердик не переменить кола в квадрат.

Прикру мовчанку перервав наглядач земних робіт. Він розкотисто засміявся, потер шорсткою долонею мокру від даремного зусилля Архімедову чуприну, станув посеред нас і на клаптику паперу пояснив цифрами і кресленням практичний, несконплікований спосіб, як розв'язати питання.

Ми ахнули з дива! Так часто вчителі повторяли сентенцію, що „вчимося не для школи, а для життя”, а тут виявилося, що вони не завжди стосували в практиці цю засаду.

ЯК ЩУКА НАВЧИЛА МЕНЕ ПЛАВАТИ

Був вакаційний день. Зердик зустрів мене на вулиці і, жестикулюючи живо, збудженим голосом промовив:

— Слухай, Чіпко! Хочеш заробити кілька злотих? Ходім завтра вдосвіта на рибу, на щупаки. Жиди на шабаш платять по два злоти за кілограм. Як спіймаємо велику штуку, матимемо десять, а може й двадцять злотих!

— Але ж, Зердику. Ми досі ніколи не впіймали щуки, хіба ковбликів і плотичок.

— Не журися! Я знаю місце, де водяться щупаки — глибоку „яму” під вільхою навпроти монастиря. Плесо спокійне, чисте без водоростів. А щупаки „ходять, мов кури”. Маю лепські „козульки”, візьму макух на принаду. Будемо ловити рибу не з берега, а з човна. Згода?

— Згода! — відповів я, переконаний Зердиковими речевими аргументами, а головню його непохитною вірою в успіх.

Ми розпрощалися. По дорозі додому я мав різні сумніви,

зокрема тривожила мене Зердикова згадка про риболовлю з човна. Течія Скла в тому місці, куди вибирався Зердик ловити щупаки, глибока, а човен хиткий, може перекинутися. А я не вмію плавати. Ні на лекціях фізичного виховання, ні під час купелі в річці я ніяк не міг навчитися цієї штуки. Не помагали ні вказівки професора руханки, ні поміч товаришів, які казали мені втягати повітря в легені і з випрямленими до переду та стуленими до купи раменами „шустом” пускатися з водою, а потім гребти по-пешачому долонями і бити стопами по воді. Скільки я не пробував, зараз же після зіткнення з водою мій корпус поринав під поверхню, навіть коли колеги підкладали мені долоню під бороду, щоб втримати мене на поверхні. Я захлистувався, даремно борився з течією і чимдуж виплигував з річки.

**
*

Коли наступного дня вдосвіта я прибіг на умовлене місце, Зердик вже сидів у човні. За цератовим капелюшком мав застромлених кілька „крамських” гачків і стрижнів гусячих пер для поплавця. Біля нього стояло одно відро з ковбликами на принаду, друге на зловлену рибу. Дві дебелі „козульки” на грубу рибу лежали на дні човна.

Побачивши мене, Зердик приклав палець до уст на знак мовчанки, бо риби, хоч німі, вразливі на звуки і полошаться від людського голосу. Коли я вмовився на човні, Зердик відламав шматок з макухового кружечка, пожував його в роті, виплював на долоню і вкинув у воду. Але ніодна мала риба не кинулася на кришинки. Знак, що тут водяться рибожерні щупаки.

Ми закинули козульки на затон. Поплавці з великого корка, з протягнутими через їх середину стрижнями гусячих пер, похитувалися злегка на поверхні водяного плеса, яке в затоні було спокійне і рівне, тільки інколи злегка морщилося від леготу. Через гусячий стрижень у поплавці була проведена прозора груба струна з тваринної кишки, обважнена в долішній частині олов'яним тягарцем. Струна внизу мала прикріплений тонкий дріт, щоб щука не перегризла вудки. На кінці дроту був почеплений гачок з живою принадою — ковбликом.

Ми терпеливо мочили вудки в плесі, не спускаючи ока з поплавця. Час минав. Нарешті Зердиків поплавець здригнувся раз, другий, декілька разів навіть поринав у воду, але зараз-же

виринав на поверхню. Знак, що риба клює... Зердик наче скам'янів, вп'яливши очі в поплавець.

Аж ось поплавець раптовим рухом пірнув під поверхню. Зердикове вудлице вигнулося луком, струна випрямилася. Зердик сіпнув вудку, я прискочив у допомогу. У двох ми підтягнули вудку над поверхню води. На кінці вудки видніла велика щука. Вона пручалася на всі боки, намагаючись зірватися з гачка. Ми заперлися з усіх сил, щоб витягнути щуку на човен, але наші зусилля були даремні. У воді риба має велику силу.

Раптом щупак кинув собою з такою силою, що ми обидва втратили рівновагу, човен перекинувся, а ми шубовснули в воду. Лиш цератові капелюшки залишилися на поверхні. Я відбився ногами від дна затону і, захлиснувшись водою, виринав на поверхню. Одержимий уловом Зердик забув, що я не вмю плавати. Він не чув мого крику на порятунок. Йому якраз вдалося вхопити щуку двома руками і викинути її на берег. Він видерся з води за рибою, яка пручалася й кидалася та могла кожної хвилини опинитися знову в річці.

У смертельному жаху я почав гребти долонями і диво!.. я втримався на поверхні, а навіть посунувся до берега. Однією рукою я вхопився за корінь вільхи.

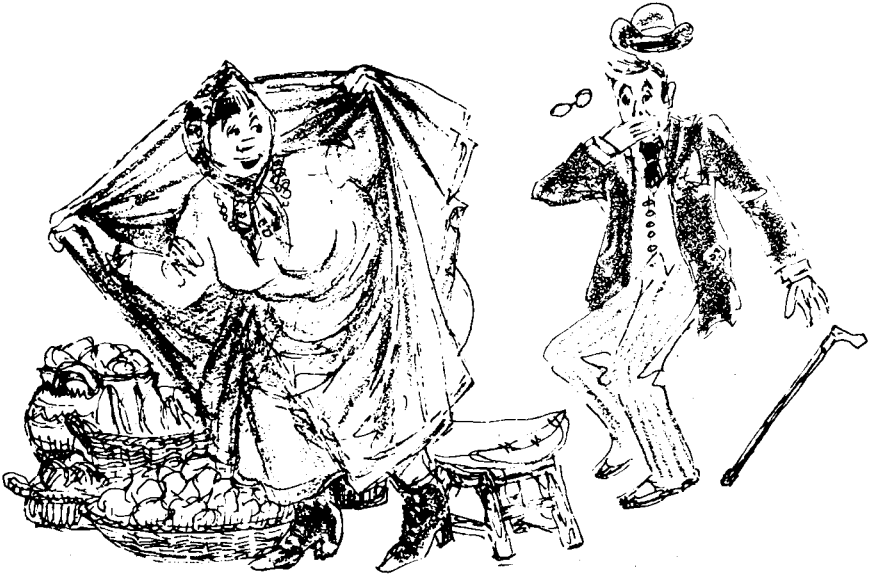
Стікаючи водою, я викараскався на берег і побачив, як Зедрик борикається з рибою. Він накрив своїм корпусом щупака, який підкидав його вгору. Не довго думаючи, я кинувся і собі на Зердика і на щуку. Врешті вдалося нам подолати рибу. Зердик запхав її в відро і накрив листям та кропивою.

Тоді щойно зауважив мене:

— Ти не потонув? Як ти вигрібся з води?

— Біда вчить ворожити. Я навчився плавати, можу втриматися на поверхні води — відповів я гордовито.

Ця риболовля стала пам'ятною в моєму житті не лише тому, що вдалося нам з Зердиком спіймати велику рибу і продати її за гарний гріш, але й тому, що щука досягла того, чого не могли доконати ні вчитель руханки, ні мої товариші — навчила мене плавати!

ЯРМАРКОВА ІНТЕРМЕДІЯ — ДІЙСТВО П. 3. „БАБО, ПІДНЕСІТЬСЯ”!

Ми, гімназійні учні, любили яворівські ярмарки. Було їх кілька в році. Найбільше припав нам до вподоби пізньоосінній ярмарок. Щоденне тихе життя затишного Яворова нагадувало своїм спокоєм ліниві води річки Скло, яка своїм головним руслом широким, лагідним луком обмивала містечко і кількома рукавами перепливала передмістями. Зате в ярмарковий день життя містечка нагадувало Скло в час весняної поводи, коли танули сніги, коли льодові криги зі зловісним грюкотом вдарили в охоронні заборолла мостів і кладок, коли води грізними бурунами й перекотистими хвилями буйно розливалися по надбережних полях і левадах.

В ярмарковий день Яворів нагадував велетенський табір. Всі площі, майдани, вулиці, провулки, подвір'я приватних і заїзних домів були заставлені возами. Місто роїлося тисячами сторонніх людей, більшість яких це довколишні селяни — чоловіки, жінки, дівчата, парубки, діти в одягах своєї околиці. Поміж ними невеличкими цятками майоріли місцеві громадяни, зокрема міщани й жиди в чорних халатах, ярмурках і ши-

рококрисих капелюхах, з-під яких звисали кручені „пейси”. Всі ресторани, харчівні, корчми-шинки і крамниці кишіли людьми. Селяни юрбилися в „Народній Торгівлі”, в крамницях з залізними виробами, з хліборобським знаряддям, з одягом, шкурою, „галайтерією”, солодощами і всякими витребеньками.

Головними ярмарковими центрами були торговиця і ринок. Торговиця займала велетенську площу за містом. Тут було місце для паркування возів і безліч загород для домашніх тварин — свиней, корів, коней, овець, кріликів та хатньої птиці — курей, качок, гусей, індиків, цесарок. Людські голоси всуміш з тваринними і птичими зливалися в галасливе какофонічне багатоголосся.

Ринок був розташований у центрі міста. Був він викладений нерівними каменями, „котячими лобами”. Мав чотирикутну форму, обведenu з усіх сторін вулицями, при яких з трьох боків знаходилися камениці, а по одному тягнувся довгий ряд яток, прилавків, будок-„страганів”. Коли торговиця гомоніла життям тільки в торгові дні — в четверги кожного тижня і під час ярмарків, то ринок був рухливий кожного дня, крім неділі. Тут продавали свої товари перекупки. Кожна мала своє постійне місце, за яке платила магістратові „пляцове”. Продавали городину, овочі, молоко й молочні продукти, яйця, булки, прецлі, бублики-„обарінці”, медяники, цукерки-„бамбони”, ножики з розмальованими дерев’яними колодками і з бляшаними тупими лезами (їх називали „колодачиками”, або „ціпеликами”, чи з-польська „козіками”), дзеркальця, грєбінці та інші базаринки.

В ярмаркові дні тут заїжджали вистелені соломою й очеретом велетенські гончарські вози з цельтовими будами. Вони були навантажені різного виду, форми, величини й ціни горшками, жбанами — камінними, випалюваними з глини, поливаними або пів-поливаними зеленою й брунатною поливою-„глязурою”, деякі розписані кольоровими орнаментами, здебільша квітково-рослинними, рідше геометричними. Тут розташовувалися славні яворівські меблярі з дерев’яними меблями — скринями, „бамбетлями” (комбінація ліжка і канапи зі сховком на постелю), колисками, мисниками, кріслами, лавами, столами. Все розмальоване прекрасними зорами в синіх, жовтих і зелених кольорах. Тут розкладали „забавкарі” свої іграшки, зроблені з м’якого дерева (сосна, липа) — возики, коники, тачечки, калатальця, тарахкальця, „деркачі”,

сопілки. Всі іграшки були розмальовані яскравими акварельними фарбами. Тут пишалися виробники кустарників-різьбарів — дерев'яні коники, корівки, ослики, статуетки. Поруч них теслі виставляли свої вироби для домашнього вжитку — дерев'яні ложки, виделки, варехи, ополоники, копистки, валки, стільниці, макогони, молотки „бити” м'ясо, маглі, праники. Бондарі вивозили витесані „віснямиками” на верстатах-„кобилках” бочки, бодні, „путні”, відра, коновки, цебрики, балії, ночви або — по-яворівськи — „нецьки”, в яких місили тісто або в потребі купали дітей... Ковалі на місці кували коней, накладали обручі на колеса, ладнали вози. Не бракувало виробів з лубу, лози, соломи, шувару, сітнику, — кошиків, кобель, козубів, сит, решіт, торбинок, плетінок, роґжок, „претаків”.

Порядку пильнувала державна поліція й міські поліцейські, яких називали „дерев'яна шабля”. Старовинне місто Яворів втішалось привілеями „вільного міста” на маґдебурзькому праві. Крім гербу „Лодія”, воно зберегло деякі вікові традиції, до яких належала і міська поліція та „ґалябардники”, протипожежні стражники, що дижурили на вежі дівочої семиклясової школи і сюрчали у свистілку, коли дзигар вибивав годину, та сурмили в сурми, коли зауважили пожежу. Міські поліцейські мали чорні „чака”, чорні уніформи з золотими гудзиками, а при боці носили шаблі з дерев'яними лезами в чорних піхвах з золотим окуттям на кінці і з золотою рукояткою. Вони виконували порядкову службу, регулювали вуличний рух у торгові й ярмаркові дні чи під час парад, походів і процесій, гляділи, щоб крамниці були на час закриті, щоб тротуари й вулиці та ринок були заметені, а пилюка скроплена водою. Вони мирили спори між бублейницями, крамарями і покупцями, замикали до „фурдигарні” п'яниць, злодійчуків і бешкетників. Вони були міськими післанцями і окличниками розпоряджень бурмістра. „Дерев'яна шабля” виходив на вулицю, бив у барабан, а коли зібралася юрба, надягав окуляри, розгортав письмо і грімким голосом звіщав: „Подасться знати до відома!” . . а тоді читав текст розпорядження.

**

Ми любили ярмарки. Тоді навчання кінчалось раніше, бо до учнів приїжджали батьки, родичі, свояки з довколишніх сіл. Вони привозили дітям овочі, вареники з гречаної муки, набіл, мед, мак, солоне й вуджене сало, ковбасу, разовий хліб і всяке сільське печиво. Ми, міщухи, завжди щось „облизали” від наших сільських колег.

Ми гуртами бігли на ринок і вешталися поміж ятками, „страганами” і бублейницями та поміж возами селян. Я тримався завжди Зердика, бо він знав всякі витівки й хитрощі і при ньому можна було чогось навчитися та скористати з ярмаркових благ. Зердик підходив до перекупок, наче б то хотів купити овочів, але наперед куштував чи смачні. Кинувши кілька в рот, кривився, нібито вони терпкі чи кислі та йшов до другої бублейниці, повторюючи цю саму процедуру. Обійшовши так кілька прилавків, Зердик і ми з ним об’їдалися овочів доскоchu. Або нібито нехотячи підважував полудрабок чи задню закривку воза і звідти сипалися на землю яблука, груші, сливи, огірки, солодка ріпка, гарбузи, дині, качани кукурудзи. Ми помагали збирати пів-на-пів — частину на віз, частину в цератові капелюшки і гайда далі! Деякі перекупки лаяли нас за наші трюки, деякі поблажливо всміхалися, деякі самі давали нам пригорщі ласощів. Селяни теж — одні дякували за поміч, інші погрожували пальцем, ще інші проганяли батожилном...

Старші гімназисти користали з замішання й забігали до коршем „на пиво”, бо легко можна було виправдатися перед дижурним професором, мовляв, шукають тут своїх батьків, своїх, родичів, односельчан. Звичайно заходили до шинку-ресторану „українського жида” Манбера, якого популярно називали „греко-католицьким парохом”. Це порекло пішло ще з часу Першої світової війни. Манбер був заприсяженим доставцем богослужбового вина. Австрійський уряд помилково вивіз його до табору інтернованих у Талергофі разом зі священниками, заплідзреними у москвофільстві...

Поміж ярмарковими вешталися катеринчики з папугами на плечі. Вони вигравали на катеринках крикливі мелодії, папуги верещали і за дрібний гріш витягали льоси, в яких була виворожена ваша доля, любов, багатство, слава... На просторій площі біля млина на пограниччі міста і передмістя „Гребля-Загороди” розташовувався під велетенським шатром мандрівний цирк і менажерія. Тут було „веселе містечко” — люна парк, в якому можна було крутитися на каруселі, їздити в вагониках, причеплених до гігантського колеса, літати в головокружних гойдалках, дивитися на диких звірів, подивляти штуки акробатів, ливходів, штукарів-жонглерів і „магіків”, оплескувати балерини та сміятися з дешевих, „масних” дотепів весельчаків. Циганки ворожили вам долю з долоні або любов із карт.

Різні дурисвіти й зірвіголови заманювали людей грати в

карти, — „одна виграє, друга програє” й деякі дядьки програвали вторговані на ярмарку гроші. Поліція проганяла обманців, але арештувати було їх нелегко, бо одним оком вони пильнували карт, а другим пильно стежили, чи не наближається „сторож безпеки” в темносиній уніформі. Тоді миттю склали свої столики й блискавкою зникали, щоб за хвилину вилізти в іншому місці і продовжати газардову гру.

Мандрівний чех захвалював голосно свої бритви: „Бржітва „солінген”, родна матінка, бржітва „солінген” ніц не голі, вшітко болі!” Дядьки купували дешевий товар. Раз один дядько за раз випробував якість бритви і напівпоголений, покалічений, з заліпленим сигаретною бібулкою обличчям прибіг до чеха, мовляв, продав йому тупу бритву. Але чех преспокійно далі реклямував свій товар, бо він казав правду — „ніц не голі, вшітко болі!”

Попри вулиці і майдани сиділи старці-лірники і під звуки своїх інструментів скрипучим голосом співали побожних пісень, а прошаки жалібно лебеділи: „Христа ради, подайте милостиню бідному каліці!” Мандрівні бойки-дротярі, які вмiли штудерно дротувати побитий посуд, гучно викрикували: „Горшки дротувать! Парасолі направлять!” Інші бойки захвалювали: „Дьоготь, дьоготь як олива, така міра як холева!” Цигани продавали металевий посуд власного виробу — сковороди, баняки, мидниці, казани, бляхи до печення тіста, „форми” на тістечка, тортівниці, цідилка. При тому крали, що могли... Шматярі-гандлярі купували лахміття, старі черевики, ганчірки, знищене домашнє устаткування, старий папір.

II.

Одного ярмарку трапилася подія, яка надовго залишилася в моїй пам'яті. Я запам'ятав її собі на п'ятдесят років!

Поруч поліціантів між ярмарковими на ринку вешталися ще й інші представники міської й державної влади, — податкові урядовці, чи як їх називали „акцизники”, „здекутники”, „секвестранти” чи „фінанси”. Вони пильнували чи ярмаркові заплатили „копиткове”, „пляцове”, а передусім чи перекупки і крамарі не продають з-під поли монопольних товарів, — алькоголю й тютюну. Бувало, що перекупки, які сиділи на стільцях, тримали під спідницями в холонду пору не тільки горшки з жевріючим вугіллям, але й заборонений товар.

Центральною фігурою, „деканом” яворівських перекупок була Пазя Яртимчиха. Вона мала своє місце по середині рин-

ку. Платила за нього ретельно „пляцове”, завжди мала всі потрібні папери з печатками магістрату, староства, повітового лікаря-„фізика” й поліції. Була чесна, давала добру міру й вагу, правила приступну ціну, знайомим боргувала. Для нас, дітлахів, мала прихильне слово, до покупців була ввічлива, зі співперекупками жила згідливо, а втім, вони вважали її своєю покровителькою. Але горе тому, хто зачепив її особисто або нарушив її бублейницькі права! Рот мала „від вуха до вуха”, язика не позичала, словництво посідала багатюще й соковите. Лаялася здорово, а за нею в унісон, мов жаби на ставищі, підносили голос всі перекупки.

Пазя була баба тілиста, огрядна, або як казали в Яворові „звалиста”, з широким „світсглядом”, який спочивав на подушечці, підкладеній під сидіння дзиглика на чотирьох дебелих ногах. Пазя сиділа на стільці, розкинувши кругом всі свої чотири спідниці. Місцеві представники влади, — поліція, „здекутники” і „фінанси” ставилися до неї з респектом, щоб не попасти в халепу. Цього ярмарку трапилось, що інспекцію робив старонній „фінанс”, необізнаний з місцевими обставинами й людьми, зокрема з бублейницького світу. Він був дуже діловий і строгий, гладко виголений, з „цвікером” на носі, в „мельоніку” на голові і чорною металевою паличкою зі срібною ручкою. Він, наче шуліка, налетів на Пазю. Але „трапила коса на камінь”. Він переглянув Пазині папери, обшукав її коші, плетені, міхи і скриньки, сконтролював вагу. Все було в найкращому порядку. Пазя мовчки прийняла інспекцію. Не знайшовши нічого підозрілого назовні, „фінанс” підозріло глянув на широко розкинену Пазину спідницю. Відступив кілька кроків і скомандував: „Бабо, піднесіться!”

— Паноньку, та де мені старій, немічній підноситися?! Змилуйтесь, майте Бога в серці!

Пазина відповідь скріпила підозру „фінанса”.

— Бабо, кажу вам, піднесіться!

— Паноньку, та я стара, не робіть мені публіки!

— Піднесіться! — заверещав урядовець і тупнув спересердя ногою.

— Ну, як пан так дуже хочуть, то я піднесуся.

Пазя повагом підвелася з дзиглика, обернулася до фінанса противною до свого обличчя стороною тіла, зігнулася і блискавковим рухом закинула собі на голову всі чотири спідниці.

Народ бухнув сміхом, аж луна пішла по всьому ринку. З усіх кінців ринку стали збігатися люди, думаючи, що якийсь

цирковий весельчак робить витівки. Але видовище скінчилося, як оком мигнути. Ледве, чи якийсь модерний фільмар міг би так миттю зняти кадр, як це зробила Пазя. Поки люди спохватилися, фінанс зник, мов корова язиком його злизала. Навіть не закликав поліціянта, щоб зробити позов з „публічного оскарження за зневагу державного функціонера” і за „ставлення йому перешкоди в виконванні службового обов’язку”. Того дня він більше не показувався, а всі інші „здекутники” стали смирні, мов ягнята. Закінчивши свій спір з урядовою особою, Пазя повагом сіла на свого дзиглика:

— Мої люди, мої народи — стала лебедіти — ви свідки, що він перший шукав „шпарги” зі мною. Дістав, що хотів!

Бублейниці однозгідно потвердили погляд, становище і рішучу акцію Пазі в обороні їх професійних інтересів.

**
*

Навіть Зердик був задоволений з цього ярмарку.

— Вже не піду ввечері до цирку, — заявив нам рішуче, затиснув свого цератового капелюшка на голову й у підскоках подався додому...

З ВЕРТЕПОМ І ЗВІЗДОЮ

Добре й розумне діло зробив той, хто придумав для гімназійних учнів різдвяні ваканції. Вони були нам дуже потрібні. Під час зимових ферій ми мали багато дечого доконати. Треба було приготувати лекції, завдані професорами на „вільний час”. А кожному з них здавалося, що тільки його предмет найважливіший. Як скоро наші вчителі забули, що колись самі були учнями! Треба було вивчити довжелезні „партії” з історії, літератури, прочитати купу лектур й написати з них зміст, дати характеристику осіб, опрацювати головний і побічні мотиви, вилонити провідну думку, чи пак ідею твору. А найгірше з математикою. Бо не штука було нашому клясному „Архімедові” розв’язати складні задачі з арифметики, чи геометрії. Він тільки глянув на задачу, а вже знав, який вислід. Зердик присягнувся, що раз намацав у „Архімеда” на потилиці великого гудза, а це невідхильна ознака математичних здібностей. Зердик нарікав на несправедливість — „Архімед” розмотує найбільш заплутані математичні проблеми, а він, Зердик, спотикається на табличці множення!

Але не тільки шкільні обов'язки нас турбували. Ми і так відкладали їх на сам кінець вакацій, бо учнівська практика показала, що коли визубрити все на початку, то до кінця ферій забудеться.

Були в нас ще й інші завдання. Передусім хатні приготування до Різдва. Ми мусіли з татом нарізати й нарубати дров та поскладати поліна в „клітки”, щоб просохли. Дров мусіло вистачити на передсвяточе печення й варення та на три дні свят. Треба було піти з мамою на закупи й допомогти їй нести тяжкі торби, плетені з мотузяної сітки. Та й у кухні праці перед святами багато. І хоч це не чоловіча робота, то для „попихача” завжди знайшлося зайняття — принести води, дров, затопити в печі, підмести підлогу, витріпати хідники, допомогти мамі молоти горіхи, мигдалі, терти в макітрі макогоном мак на кутю й маківник, різати фіги на перекладанець. Та й дивитися, як мама викроює бляшаними „формами” всякі крижкі тістечка — зірки, зайчики, пташки, кружечки з діркою посередині й посипає їх кришталеvim цукром. При такій асисті завжди можна було щось облизати. Зердик раз підслухав розмову старших, що коли випити з пляшки весь алькоголь, то все таки, коли її потиснути, вийде з неї ще тридцять шість каплин. По аналогії можна було цю теорію застосувати й до куховарської справи. Як дбайливо мама не вибрала б всякі креми й маси з посудин і машинок до мелення й биття піни, завжди щось знайшлося для нас „вилізати”. Та й потаємно можна було встромити палець у чоколадову масу й облизати.

Раз я повибирав з прибраного торта горіхові й желатинові прикраси. За те мене вдома назвали „скубай-тортик”. Добре, що це залишилося при родині й не вийшло на учнівське „форум публікум”, а то попри придомок „Чіпка” й пластове псевдо „Муравленко”, був би придбав ще одне, неславне порекло. Я певен, що наш клясний шляхтич, злобний Орко „Лабендзя Шия” дразнив би мене при кожній нагоді „скубай-тортиком”.

Ще й сестрам треба було допомогти робити прикраси на ялинку — ланцюжки з кольорових паперів і соломинок, їжачки, грибки, пташки, рибки, жучки, паячки з яєчної шкаралуці і горіхових лушпин, паперові кулі й бурульки та завивати в блискучу кольорову цинфолію й карбовану чи, як у нас називали, „гуфровану” бібулжку доморобні цукерки з меляси, закрашеної соком.

Треба було знайти час і на зимові розваги — поковзатися на ковзанах, або бодай на підківках по склистому льоду, спус-

катися санками з крутого пагорбка коло „Гірної” церкви, ліпити снігових дідів і бабів, котити, мов лявіну, велетенські брили вогкого снігу, битися сніговими кулями, насипати один одному сніг за комір, падати „хрестом” на свіжий сніг і відбивати на ньому свою подобу, врешті прорубувати в льоді ополонки й мочити вудки з даремною надією, що спіймається рибка...

Та було ще одно зайняття, яке вимагало нашої уваги й забиало багато часу — приготувитися до колядування. Кожного року після святої вечері ми гуртами обходили хати з вертепом і зізвздою, з трьома царями, пастирями, ангелами, Іродом, чортом, смертю, козаком, відьмою, циганом, жидом і козою та міхоношею. Ми ставили коротеньку п'єсу, під час якої „тріє царі” поклонялися Новородженому, козак проганяв чорта, а смерть скошувала голову Іродові, після чого всі фолклорні персонажі виконували веселі сценки. Вертеп кінчався колядою, віншуванням і збиранням грошей, святкового печива й солодошці, яблук та горіхів у торбу міхоноші. Місцеві люди називали нас „вертепниками”, або „геродами”.

Костюми для персонажів шили нам мами й старші сестри і ми зберігали їх з року на рік. Але корони для мудреців, шаблі, булаву, зірки для ангелів, чортячий хвіст, роги й інші парадферналії треба було доповняти, ладнати, чи робити наново. Зокрема великої уваги вимагала зіззда, бо вона нищилася від снігу, морозу й вітру. А зробити зіззду — штука не абияка. Спочатку треба було сплести кістяк з дротиків, або в'язаних патичків, туго натягнути пергаменовий або натовщений папір, чи тваринний міхур, поставити всередині картину з народженням Христа і свічку, чи електричну лямпку. До зіззди був прикріплений мотузок, за який потягав зізздоноша — тоді зіззда крутилася, а почеплені на її раменах дзвіночки ніжно дзенькали на прославу Новонародженого.

**
*

Нарешті прийшов Святий вечір. Ялинка стояла коло вікна, прикрашена доморобними оздобами. На вершечку пишався ангел. Тепер ще на галузках ялинки були почеплені металеві ліхтарики з різнокольоровими крученими свічечками й „фасрверки”, які після запалення розприскували сферично грайливі шипучі іскри. Я вибігав шохвилини на подвір'я, чи не показала перша зірка, бо тоді можна було засісти до вечері. Цілий день треба було постити, а їжа була скромна — конопляна олія з

цибулею, селедці, печена картопля з сіллю і тоненькі сухарці — „тріски”.

Врешті я влетів у кімнату й зверщав: „Є!!!” Але мама погрозила мені варехою: — Тобі, мабуть привиділося! На дворі щойно примерк, та й вечеря ще не готова!

Вже добре стемніло, як ми засіли до свят-вечірнього столу, накритого сніжнобілою скатертю. У чотирьох рогах було покладене пахуче сінце і по зубцеві часнику, щоб зберегти здоров'я і прогнати нечисті сили. По середині стола горіла товста воскова свіча, пишався калач, у куті кімнати стояв „дідух” — сніп пшениці, закосичений маками, а за перевеслом застромлена дерев'яна ложка. „Дідух” — ознака врожаю, достатку, обильності й добробуту. Одне місце за столом залишалось вільне — для душ покійників з родини, які вітають у свят-вечір у нашій хаті. Підлога була вкрита соломною, в якій батько порозсипав горіхи й цукерки, щоб ми, діти, могли після вечері „квокати”, тобто порпатися в соломі й вибирувати лакітки. Бо хоч ми були „міщухи”, то батьки зберігали по змозі традиційні різдвяні звичаї.

Батько провів молитву й поділився з нами просфорою, бажаючи всім нам здоров'я, щастя й багато років життя. Дітям побажав успіху в науці, а мені окремо менше... пустувати. Тоді почалося споживання дванадцяти страв на пам'ятку дванадцяти апостолів — борщ, риба, приготована на всякі способи, різного роду вареники, голубці, узвар, кутя, грибна підлива. Я випрошував додаткове „вушко” до борщу. Потім батько засвічував ялинку й „фаєрверки”, а ми колядували.

Я завжди бажав побачити, як на Свят-вечір господарі діляться просфорою з худібкою. Але ми хазяйства не мали, й треба було б бігти до товаришів на передмістя, а на Свят-вечір не було як. Люди казали, що в різдвяну ніч тварини розмовляють людською мовою. Але їх розмову могла почути тільки достойна цього людина. Ледве, чи збиточний гімназійний учень заслуговував на такий привілей...

Згодом я почав непокоїтися й вертітися, бо наближалася пора йти з вертепом і зіздою. Товариші чекали в умовленому місці. Мама зауважила, що я кручуся, глянула значущо на батька, який кивнув потакуюче головою і сказала: — Можеш уже йти, але уважай, не простудися і не вештайся до пізньої ночі!

Того року погода на Свят-вечір була чудова. Попереднього дня випав сніг і грубою верствою покрив дахи, вулиці, хідники, паркани, дерева, кущі, поля й левади. На Свят-вечір небо стало погідне, зоряне, срібний місяць світив ясно, аж очі боліли. Паморозь, іній, бурульки іскрилися веселковими кольорами, білий із голубофіолетним відтінком сніг скрипів, аж пищав під ногами, де-не-де, мов дзеркало, виблискував лід. Місто потопало в світлах, бо крім вуличних ліхтарів, всюди по домах ярко горіли лампи й грайливо мигтіли світельця ялинок.

Я вилетів стрілою з хати і прибіг на умовлене місце. Ми зараз зібралися й чимдуж рушили в дорогу, щоб першими заколядувати заможному господареві й ремісникові-мебляреві Дмитрові Щирбі, який любив „вертепників”, радо й тепло їх вітав, щиро вгощав і щедро обдаровував. Але найбільше діставали ті, хто перший відвідав його хату.

Наш поспіх був даремний. З іншої вулиці надійшов другий гурт „геродів”, щоб нас випередити. Северко з нашої групи, велетень і силач 5-ої „А” кляси, виступив наперед, щоб налякати інтузів, але поміж ними був теж силач „Заїка” з 5-ої „Б”. Він мав таке порекло, бо заїкувався, коли професор його питав, хоч поза лекціями говорив плавко і швидко... Побачивши його, Северко знітився. Тоді ми вдалися до переговорів, намагаючися переконати суперників, що ми прибігли перші, що маємо першенство перед ними, бо ми з відділу „А”. Але наші аргументи їх не переконували. Прийшло до гострого обміну думками, а далі гарячіші голови пустили в рух кулаки. Хтось добув шаблю з піхов і обтяв ангелові крило, чорт із козою зчепилися рогами в смертельному дужанні, циган з жидом качалися в снігу, Ірод булавою лупцював смерть по костюмах.

Нараз серед бойового гулу ми почули далекий спів і перед нами виринуло незвичайне явище. Великий гурт невідомих нам „вертепників” крокував у нашому напрямі. Але вони були зовсім інакші, як ми досі звикли. Попереду ступав князь у золотому вінці, вицяцькованому самоцвітами, в багряному корзні, з дворучним мечем при боці і з хрестом у руці. Правдивий великий київський князь св. Володимир. Поруч нього гетьман Іван Мазепа і сотник Дмитро В'госький, за ними княжі дружинники, козаки й Січові Стрільці. Далі народні вертепні персонажі. Звіздоноша ніс велетенську, штудерно вироблену вифлємську зірку, а чотири дебели ангели двигали на дрючках двоповерховий вертеп.

Гурт співав незнану нам пісню на невідому мелодію: „Володимире, згадуєм твого володіння час, коли пора голодних літ і всіх незгод не гнітила нас”.

Побачивши нашу бучу, князь Володимир відділився швидкою ходою від свого почоту, широко розставив ноги, підніс одною рукою меч угору, другою хрест і закликав: „Схаменіться! Як смієте в тиху святу ніч народження Спасителя заводити таку коромолу! Мир вам!”

Ми зацікавилися з несподіванки і здивування. Це ж голос Зердика, нашого класного проводиря!

А Зердик продовжував: „І вам не сором колядувати на власну кишеню? Замало вам тих ласощів, що приготувала мама? Адже ж перед різдвяними феріями ви чули заклик управи Кружка „Рідної Школи” і розпорядок директора, щоб не колядувати для власної користи, бо вся коляда має піти на „Рідну Школу” й нашу гімназію!”

Ми поспускали голови. Зердик мав рацію...

А Зердик уже казав нам вишикуватися, обладнатися й пристати до його гурту. Його група виконуватиме свою сценку на історично-патріотичну тему, а ми свій традиційний вертеп.

Першою хатою, яку ми відвідали, була родина нашого добродія Щирби. Він прийняв нас з відкритими раменами й радів, мов дитина, коли Зердиків гурт відіграв нову сценку, а наші гурти 5-ої „А” й „Б” клас виконали навпереміну вертепні сміхотворіння. Господар не пожалів датку на „Рідну Школу”, а Зердик сумлінно записав суму в касову книгу. Різні лакоминки попали в торби міхоношів. Нас усюди приймали радо і складали пожертви на „Рідну Школу”, бо це було щось нове в Яворові. Людей взяло за серце й те, що саме учні гімназії спромоглися на таке похвальне діло. Ласощами Зердик дозволив нам усім поділитися по рівній частині.

Цього Свят-вечора я вернувся додому пізніше ніж попередніми роками. Батьки вже хотіли прочитати мені „отченаш”, але коли я розповів їм всю подію, вони погладили мене по голові, поцілували й казали лягати спати, бо завтра вранці треба до церкви.

**
*

Коли після свят ми почали знову навчання, зараз першого дня на третій лекції прийшов до нашої класи терціян „Вуйко” з грубезною книгою директорських розпоряджень. Опікун нашої

кляси прочитав признання директора Зердикові й подяку учасникам вертепу.

Зердик сидів зі спущеною головою, будьто письмо директора його не стосувалося. Аж коли професор віддав книгу терціянові, Зердик встав і показав широким рухом руки на нас. Це означало, що він ділиться з нами своїм подвигом. Цього жесту він навчився, мабуть, від диригента хору, який спершу кланявся публіці, а потім показував рукою на хористів.

І хто б це подумав! Зердик, який стояв осторонь книжки, якому в голові були тільки витівки й жарти, цей Зердик у різдвяний час здобувся на такий громадський вчинок, ще й нас до цього спонукав. Правдиве свято миру й любови!

ЧОМУ МАЛА НАСТЯ ПЛАКАЛА НА ВЕЛИКДЕНЬ?

Ми нетерпеливо очікували сьогоднішньої лекції української мови. Минулого тижня проф. Дмитро Волбар завдав нам домашню задачу. Як звичайно після великодніх свят тема була „вільна”: „Як я провів Великдень?” Ми любили вільні теми, бо навіть найслабші учні могли їх опрацювати. Це не те, що тема з літератури, коли треба було знати життєпис письменника, літературну добу чи напрям у письменстві або прочитати товстезну „лектуру” й видобути з неї головний і побічні мотиви, „провідну думку”, характеристику постатей. Не знати було, з котрого боку взятися до такої теми. При тому професори ще хотіли, щоб ми склали до неї „диспозицію”, тобто плян, за яким написана задача, а кожну точку диспозиції треба було „умотивувати” й „розвинути”, почати вступом, розгорнути головну тему й дати закінчення. Легко було професорові сказати — пиши за диспозицією. Але як тут плянувати, коли в голові шумить, в мозку все

колотиться, кров у висках б'є молотом, те, що знав — забув, і навіть коли думка заблисне, то поки покладеш її на папір, вона вже наче випарувала з лоба...

Інакше вільна тема, а ще на підставі того, що учень пережив і з чого виніс приємні спомини, як от на Великдень. Після спільної сповіди і Причастя цілої гімназії — великодні вакації. Весна, сонце, легіт, квіти, зелень, щебетання пташок. Участь у страсних відправах: у Велику П'ятницю викладення Плащаниці і калатання дерев'яними тарахкальцями-, „бузьками”, що заступали дзвони, які мовчали аж до Воскресної Утрени, коли священник хрестом відчиняє церковні двері, а народ співає „Христос воскрес!” Хто пластун, мусів відбувати стійку при Божому Гробі, прикрашеному квітами, водограєм і клітками з щебетливими пташками. Стійка на зміну тривала день і ніч аж до неділі вранці. Тоді могутній спів „Христос воскрес!”, радісний гомін дзвонів і читання євангелії п'ятьма мовами. Зараз після Богослуження свячення пасок на церковному цвинтарі. І великоднє снідання, на яке кожний ждав нетерпеливо, як у різдвяний час на Святвечір. А потім — гайда під „Гірну” церкву на високу старовинну дерев'яну дзвіницю-фортецю розгойдувати тяженні дзвони, щоб сповістити місту про Воскреслого Христа. Їх металічний звук зливався з гомоном дзвонів монастирської каплиці, „міської” церкви св. Юрія і церков „Малого” й „Великого” передмість та недалекого Наконечного. І стріляння з „моздірів” та „ключів”. Врешті „гагілки”, чи „яголики”, старовинні історично-обрядові хороводи зі співами, в яких поєднані поганські й християнські елементи. Їх виводили на цвинтарі „Гірної” церкви яворівські й довколишні дівчата, одягнені в ношу своєї околиці, а ми обливали їх водою зі „сикавок”, зроблених з бузини, бо так казала традиція „Обливаного понеділка”.

Стільки переживань, вражень, несподіванок, радости, гомону, сміху, що не списав би у найтовстішому шкільному зошиті, не то на 4-5 сторінках, як цього вимагали професори!

Не диво, що коли відкрилися двері й у клясну кімнату ввійшов проф. Волбар, ми, наче на команду, піднялися з лавок і на його привітання „Добрий день, Христос воскрес!” грімко відповіли: „Воістину воскрес!”

Ми нетерпеливо ждали, поки проф. Волбар, що був одночасно опікуном нашої кляси, закінчить формальності: запише в деннику тему лекції, перевірить хто неprisутній, перегляне свої записки. Нам спішилося прочитати наші задачі, чи почути, що написали наші товариші.

Як тільки проф. Волбар підвівся з крісла, десятки рук піднялися вгору на охочих читати. Дехто аж підскакував у лавці, щоб вибір попав на нього. Ми знали — наперед професор викличе одного-двох найслабших учнів, потім середніх, на кінець — першунів-„форцугів”.

І справді — вже „Кобиляча смерть” з останньої лавки, де ховався перед зором учителів, монотонно промимрив своє опрацювання, вже й Зердик вилететав свій опис, викликаючи вибухи сміху, вплетеними в задачу вигадками, приповідками й дотепами. Ось уже черга на першунів.

Проф. Волбар повів зором по передніх лавках і вказав на одну з найздібніших учениць нашої кляси:

— Настя Турська, послухаємо вашої задачі. Прошу.

Ми догадалися, чому вибір впав на Настю. Вона холмщанка з Грубешівщини і професор хотів, щоб ми познайомилися з великодніми звичаями цієї частини української землі, що знаходилася за „сокальським кордоном” і ми мало про неї знали.

Настя підвелася з місця, але її зошит лежав закритий на лавці. Дівчина зашарілася й зам’ялася, її губки стали дрижати, їй збиралося на плач. Проф. Волбар зняковів. Побачив, що зробив невдалий вибір і необачно збентежив і вразив амбіцію учениці, яка мала славу однієї з найкращих, найздібніших і найпильніших не лише в клясі, але й на всю школу. Хотів направили ситуацію:

— Ви, може, зле себе почуваете й не можете читати. А, може, забули зошит удома?

Настя заперечила головою. Вона не могла опанувати себе, з її очей ринули сльози, вона стала хлипати невгамовно, а потім заридала. Проф. Волбар збентежився ще більше. Він підступив до дівчини і, торкнувшись злегка її підборіддя, підвів її голову. Настя вже трохи успокоїлася і крізь сльози промовила:

— Я не мала Великодня . . .

Проф. Волбар співчутливо-приятно спитав:

— Трапилось вам нещастя в родині?

Настя вже повністю прийшла до рівноваги, обтерла краплини сліз і сумовито всміхнулася:

— Задачі я не написала, але могу розказати вам про мій Великдень . . .

Ми всі перемінилися в слух.

— До Великодня приготувалися ми, як щороку — почала Настя. У недільний ранок, коли все село зібралося коло церкви, щоб вислухати Воскресної Утрени й посвятити паски, рап-

том почувся пронизливий рев автових сирен. Великим колом, збиваючи куряву, наближалися в сторону церкви вантажні авта з поліціантами в чорних шоломах з кінськими хвостами і з польськими робітниками-„кракусами” та з поліційними псами. За ними їхали бульдозери, машинові вали й моторові плуги та борони. Затримавшись коло церкви, поліцисти побили священика в ризах, вирвали йому хрест і арештували, вкинувши у загратовану поліційну „каретку”. Людей розігнали й тримали їх на далекій відстані, але розходитися не дозволили.

Робітники-„кракуси” (їх так називали, бо були зодягнені в польський народний одяг з околиць Кракова) зіскочили з авт і поділилися на кілька груп під наказами поліційних старшин. Кожна група мала пожежні гаки, топори, драбини, лопати, кайла („джаган”), линви, ланцюги. Одні взяли рити могилки на старовинному церковному цвинтарі, викидати домовини й кості померлих, розбивати нагробні хрести і плити. Інша група вдерлася до церкви й стала виносити ризи, ікони, богослужбові книги, церковну утвар. Все те кидали на купу перед церквою, топтали, трощили, обпльовували, каляли, врешті підпалили.

Люди стали лементувати, голосити, благати пощади, дехто кинувся рятувати. Але поліцаї відігнали їх найженими багнетами й готовими до стрілу рушницями. Почали бити людей прикладами, нагаями, лезами шабель, цькувати злющими собаками.

Скінчивши святотатську роботу в нутрі церкви, „кракуси” приклали драбини до даху, видерлися на найвищу баню, прикріпили до хрестів головної і побічних копул мотузяні линви і стали тягнути їх вантажними автами. Бані і дах з тріскотом, ломотом і грюкотом звалилися на землю. Тоді робітники топорами, кайлами, гаками розтягнули стіни церкви, відсунули бульдозерами на бік, а місце, де стояла церква і кладовище, заорали моторовими плугами, заволочили машиновими боронами й притолочили важкими залізобетонними валами. Зрівняли з землею.

Пізно ввечері поліція, собаки й „кракуси” відїхали, забравши з собою священика. Люди ставали навколішки, молилися, голосили, просили на блюзнірців Божої карі. Дехто брав собі на пам'ятку залишки освячених речей.

Настя скінчила. Розповідь виснажила її дорешти. Вона опустилася на лавку і, сховавши лице в долоні, схлипувала нервоно. Проф. Волбар сказав двом товаришкам завести її додому.

У клясі залягла мовчанка і така тиша, якої не бувало й на лекціях найсуворіших учителів.

Ми зрозуміли, чому мала Настя плакала на Великдень... І ми плакали з нею... Вся наша післявеликодня втіха кудись розвіялася. Ми побачили, що не всі наші товариші мали такі веселі й радісні та безтурботні свята, як ми. Бо холмцян було в нашій гімназії більше, хоч покищо не всі вони зазнали релігійних переслідувань польської влади. Але незабаром газети принесли вістки, що гоніння православних на Холмщині зросли. Поліція і „кракуси” знищили старовинну церкву з 1184 року в Щербешині, у Холмі розрили підземелля й розбили крипти з мощами єпископів, настоятелів і добродіїв собору, що зберігалися там з княжих часів. Збурено, спалено або віддано в посідання поляків коло 150 церков, а священників і мирян силою заставляли перейти з православ'я на римокатолицизм.

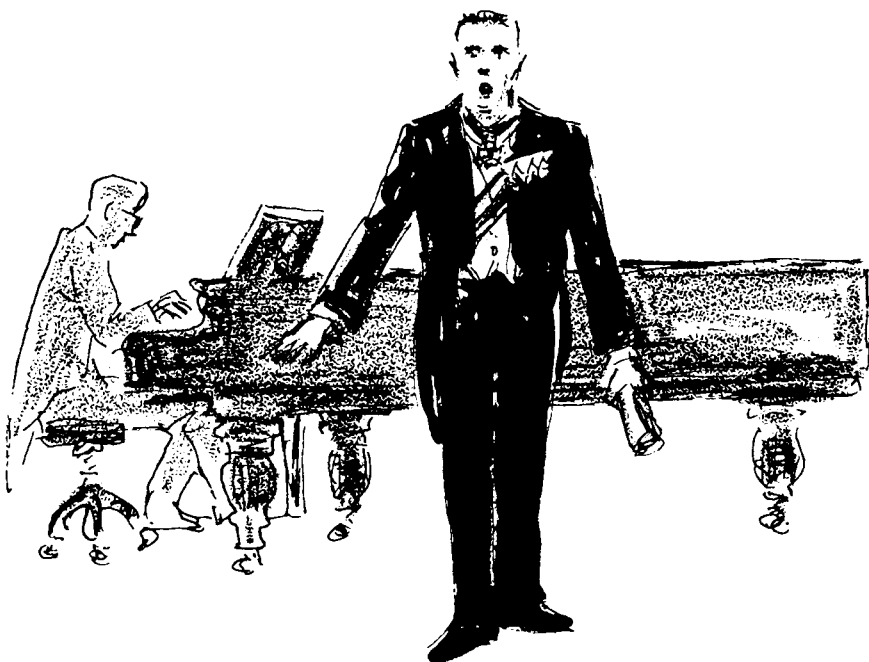
**
*

На одній лекції проф. Волбар прочитав нам послання галицького митрополита Андрея гр. Шептицького з гострим засудженням жорстоких святотатських вчинків польської державної влади та з закликом до сумління світу стати в захист переслідуваних.

**
*

Коли тепер з перспективи часу пригадую собі ту післявеликодню лекцію української мови, мені стає ясно — нічого дивуватися московським комуно-атеїстичним переслідуванням Церкви й релігії в Україні і байдужності християнського Заходу, коли подібного гоніння при мовчанці Заходу допускалася демократична держава католицької Польщі.

Після першої окупації Польщі німці вивозили з Маріяцького собору в Кракові скульптури Віта Ствоша, а в центрі міста коло історичних „Сукенниць” збурили пам'ятник А. Міцкевічеві. Поляки ставали навколішки, молилися і потаємно зберігали уламки дорогих їм релігійних, мистецьких і культурних пам'яток... Історія дає інколи болючу лекцію.

СПІВАК КОРОЛІВСЬКОЇ ОПЕРИ

Простора зала Народного Дому була виповнена вщерть шкільною молоддю. Всі були видимо схвильовані й нетерпляче дожидали, коли врешті піднесеться завіса. Бо сьогодні для нас, учнів яворівської гімназії, не абияка подія. По багатьох роках перебування на чужині, відвідуючи рідні сторони, завітав до Яворова наш великий земляк, соліст королівської опери в Стокгольмі — героїчний тенор Модест Менцінський. Ми відчували глибоку пошану до особи співака, що, не зважаючи на головокружну співацьку кар'єру, на довгі роки перебування на чужині, на матеріальний добробут, не забув свого народу та своєї батьківщини і приїхав відвідати рідні сторони. Ми були горді тим, що ось наш земляк здобув собі таке велике значення закордоном, вкрив славою українське ім'я, познайомив чужинців з нашою піснею.

Але найбільше зворушувало й хвилювало нас те, що ось це він, знаменитий співак, влаштовує для нас, гімназійних учнів провінційального містечка, безплатний концерт. Він, що звик виступати на столичній сцені Швеції у блискучій залі пе--

ред королівським двором та добірною публікою з найвищих кіл шведського громадянства, виступить на скромній сцені перед такими невибагливими слухачами, як ми, учні. Бо більшість із нас у ті тяжкі часи, після Першої світової війни та Визвольних Змагань українського народу, були вдягнені у кропив'яні штанята та блюзи з бавовняного волокна, яких не можна було застібати й кожного ранку треба було наново зшивати поли. А на ногах ми мали даровані Американським Червоним Хрестом черевики з дерев'яними підощвами, що голосно вистукували за кожним кроком.

Коли, врешті, погасли на залі світла й піднялася завіса а на невеликій сцені з'явився він — Модест Менцінський, нашому схвилюванню не було меж. Свою радість ми виявляли голосними вигуками, плесканням у долоні, тупотінням ніг. Дехто підкидав шапки й цератові капелюшки вгору, а „штубаки” з нижчих клас ставали на крісла, щоб краще бачити маестра. А перед нами стояв співак середнього росту, широкогрудий, із коротко підстриженим сріблястим волоссям, одягнений у фрак. Через сніжнобілу сорочку навхрест пробігала кольорова стрічка з медалями. Усміхнений, лагідний, вітав нас приязно, кланяючись на всі сторони нам, скромним гімназійним учням. Ми зауважили, як сльози блиснули у його очах, коли він промовив:

— Вірте мені, що ніяка овація не зворушила мене так, як ця ваша сьогоднішня сердечна зустріч.

Ми ж відчули, що між нами й маестром нав'язалася невидима нитка дружби. Ми стали близькими приятелями.

Гамір ущух аж тоді, коли Менцінський дав знак піяністові, щоб почав акомпаньямент. Тримаючи в руках ноти, згорнені в рульон, Менцінський підніс свої могутні груди, і залею понісся його металічний голос. Великий співак виконував „Гетьмани, гетьмани . . .” — композицію славетного музики Миколи Лисенка до слів Тараса Шевченка . . .

Голос співака кріпшав, могутнів, відбивався від стін і стелі. І здавалося, що цей голос не знайде собі місця в тісному приміщенні, що мелодія згубиться в клубовищі хвиль і дрижань сколиханого повітря, що прорве стелю, розсадить стіни й рине коридорами й закамарками у вільний простір, на вулиці й площі містечка.

Та сталося інакше. Чарівна мелодія композитора, потужний голос виконавця й віщі слова Кобзаря знайшли собі місце — вони влилися у спрагли душі юних слухачів, що сприйняли їх і зберегли на ціле життя . . .

ЖЕСТ ТЕАТРАЛЬНОГО АДМІНІСТРАТОРА

(Імпресаріо українських мандрівних театрів
Ярославів Климівському — присвячую)

Вістка про приїзд мандрівного українського театру блискавкою розносилася по Яворові і електризувала населення містечка та околиці. Українці, поляки, жиди, ну й ми, гімназійні учні, нетерпеливо дожидали прибуття театральної трупи. Ще поки появилися афіші на публічних місцях оголошень — на вуличних тумбах, у вітринах крамниць, на таблицях магістратських оголошень, ми вже знали, що театр прибуває. Вістки походили з різ-

них джерел. Прибуття театру на кілька тижнів попереджало поява на терені міста його адміністратора. Він мусів отримати дозвіл староства, згоду поліції, мусів повідомити пожежну сторожу, зв'язатися з магістратом про дозвіл розліпити плякати, мусів відвідати скарбово-податковий уряд, щоб остемплювати квитки вступу й домовитися про висоту податку. Крім того, обов'язком адміністратора було подбати про винаєм театральної залі і про різні побутові необхідності. Був отже в одній особі імпресарію, адміністратор, квартирмайстер і референт публічних зв'язків.

Коли вже на круглобоких зі стіжковими дашками афішних тумбах, що стояли на рогах головних вулиць, появилися кольорові плякати з виписаним колосальними літерами репертуаром театру, ми з биттям серця дожидали, коли під час лекції до класу ввійде терціян „Вуйко” з грубезною книгою директорських розпоряджень, а професор розгорне її і прочитає, що дирекція школи дозволяє учням відвідати такі то вистави і що в днях вистав вихідна година учнів продовжується поза дев'яту вечора, що дирекція заохочує учнів взяти участь у дозволених виставах під умовою, що учні будуть поводитися гідно і на другий день будуть приготовані до лекцій.

Не було, мабуть, учня, що не мав би бажання бачити всі вистави, зокрема заборонені дирекцією. А втім, практика показала, що й директор і вчителі крізь пальці дивилися на ламання учнями офіційної заборони.

Головна проблема була — як дістатися на виставу. Найкраще було тим товаришам, у домі яких жили на квартирі члени театального ансамблю. Ті щасливці мали дарові квитки на кожен виставу. Дехто, як Зердик, Цітапу, Мудрагелик, вмiли зараня сконтактуватися з адміністратором театру і дістати призначення різних функцій в заміну за дарові квитки. До цих функцій належало розвантаження возів з театрального реквізиту, декорацій і приватного багажу театральників. Були ще обмежені можливості стати сценічними помічниками технічного персоналу. Дехто діставав функцію замітати залю, сцену і наклеювати номери на бильця крісел та уставляти крісла під шнур на залі. У виїняткових випадках второпніші і сценічно обдаровані учні могли добитися до того, щоб бути статистами на сцені, коли п'єса вимагала більшої кількості людей для збірних сцен. Невеличка група вибранців могла дістати почесне завдання: робити на залі рекламу акторам і п'єсі. Розміщені по різних „стратегічних” пунктах на залі й балконі учні на даний дискретно знак імпресарію починали плескати, гукати „браво!”, вибухати сміхом чи

голосити. Тут діяла психологія маси — публіка й собі починала реагувати так, як підставлені учні. Інколи ефект був протилежний, коли змовники не спостерегли знаку, або не так як треба зрозуміли інтенцію імпресарію.

Хто не міг легально заслужити собі дарового квитка, цей мусів братися на хитрощі. Учні передавали один одному „ретурки”, тобто поворотні квитки вступу, втискалися поза плечі білетерів, натискали гурмою на білетера і поки він перевіряв квитки, дехто продіставався на залю. Інші заговорювали білетера і відвертали його увагу.

Перед тими, які хотіли набути квитки легально при касі, стояло питання — звідкіля дістати гроші. Заможніші і більш передбачливі зарання заощаджували гроші, інші відмовляли собі видатків на різні потреби, дехто задовжувався в управителя бурси або в товаришів, здібніші зобов'язувалися писати задачі чи допомагати в лекціях, а то й підказувати слабшим товаришам. Були й такі, що продавали чи заставляли книжки в антикварні. Зердик раз продав свої футболівки, а капітан команди „Стріла” клюбовий м'яч . . .

Учні докладали всіх зусиль, щоб бути на виставах рідного театру, бо й як не бачити Бенцалю, Рубчака, Крушельницького, Базилевича, Паздрія, родини Стадників, зокрема чарівної Стефи, як не бути свідком знаменитої гри Віри Левицької, Совачевої, як не почути голосу Неділка, Краснопери, Косака, Горницького. Пропустити театральну виставу вважалося серед учнів гімназії свого роду національним прогріхом.

У дні, коли йшли вистави, місто виглядало мов у торговий час. Бувало завізно. На подвір'ях заїзних домів, на стоянкових площах, у провулках довкола Народного Дому стояли вози, дροжки, фастони, фіякри, бо любителі театрального мистецтва прибували громадно з ближчих і дальших околиць Яворова, — сільська інтелігенція, молодь, свідоміші селяни. Вистави відвідували не тільки українці, але й поляки, жиди та німецькі колоністи.

Нашим прив'язанням до театру керували не так раціональні спонуки, як радше ми серцем, інтуїцією, підсвідомістю відчували його вагу і значення для нас, учнів гімназії. Ми любили і цінили наші мандрівні театри і ніяка розвага, ані фільм, хай і який сенсаційний, ані футбол, ні риболовля, ні грамофон, танці чи „фліртування” з дівчатами на вечірках не могли його заступити. Ми любили театр не тільки за дбайливий добір репертуару, не тільки за вдумливу, глибоку і старанну постанову п'єс режисе-

ром, не тільки за витончену до нюансів гру акторів, за добірну театральну мову, за прекрасні костюми, декорації, за спів солістів, хору, гру оркестри, — ми подивлялися і шанували театр за безмежну посвяту і відданість працівників театального мистецтва, за їх одержимість у служінні Мельпомені. Вони відрікалися особистого і родинного життя. У дощ, спеку і стужу мандрували возами, автобусами, поїздами по містах, містечках і більших селах, ставили п'єси інколи в примітивних умовах, у клунях з провізорично спорудженою сценою, при скупому світлі нафтових ламп. Не знали, де приклонять голову і чи матимуть що вкласти в рот, чи каса принесе матеріальний успіх чи втрату, чи буде чим покрити бодай кошти транспорту. Ця їх відданість театальному мистецтву, цей похід за покликом таланту, ця готовість служити громаді естетичною насолодою і культурною розвагою, а нам, учням, національно-патріотичним вихованням, імпонували нам і ми хотіли віддячитися їм бодай численною участю у виставах і ентузіастичним сприйманням їх гри.

**
*

Цього вечора ішла велика історична драма з козацьких часів з Бенцалем у головній ролі. Чи не вся „вища” гімназія з'юрбилася на вузьких сходах і в коридорах Народного Дому. Бо й як не бачити чудових козацьких костюмів, киреї, соболевої шапки з перами та булави ясновельможного гетьмана, як не чути реву гармат, дзенькоту шабель, прославлювального співу звияжених козаків, бренькоту бандур, співу дум кобзаря, як не захоплюватися танцями молодців і дівчат?

Коротко перед третім дзвінком, що мав сповістити початок вистави, при головних дверях зчинилася метушня. Білетери і впорядники оточили групуку учнів, що силою намагалися ввійти на залу, вичерпавши всі інші способи. Білетери вигукували, погрожували, вимахували руками, врешті прикликали адміністратора. Спіймані на гарячому й оточені учні збентежилися і зникли. Боялися, що адміністратор може поскаржитися дирекції гімназії й управі бурси, які покарають їх дисциплінарно та заборонять не тільки їм, але й цілій гімназії ходити на вистави.

Незабаром з'явився задиханий адміністратор, який і без того мав повні руки роботи. Вислухавши жалів білетерів і впорядників, він звернувся до групуки учнів:

— Хто не має квитка, хай підніме руку!

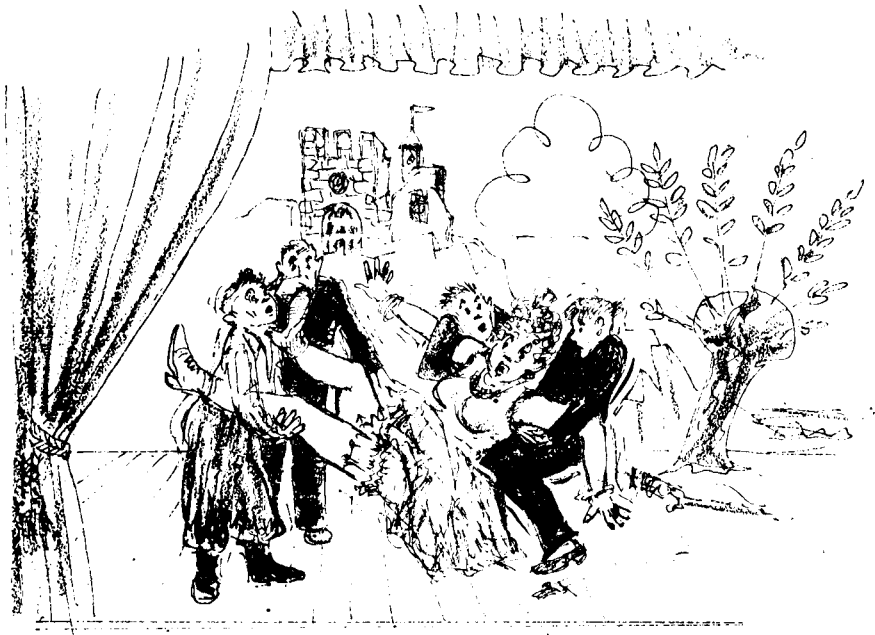
Двадцятьок рук піднеслися вгору.

— Справа полагоджена, ідіть усі на балькон! — коротко вирішив адміністратор.

Ще заки почалася вистава, в коридорі залунали оклики: „Браво! Слава!” і плескання долонями. Це вдячні учні зробили овацію великодушному адміністраторові.

Жадна вистава не мала такого успіху, як саме та. Учні вміли віддячитися не тільки режисерові за постанову п'єси, акторам за гру, але й адміністраторові за його шляхетний жест.

Що ж, попри інші обов'язки, він мусів бути ще й психологом та педагогом.

ЗУСТРІЧ І РОЗСТАННЯ З МЕЛЬПОМЕНОЮ

Наше служіння Мельпомені, хоч короткочасне, було сповнене драматизму, а його закінчення трагікомічне. Зердик стрінув мене на вулиці, сіпнув за рукав, потягнув на бік, прибрав таємний вигляд і півголосом промовив:

— Слухай, Чіпко! Я вкрутився до просвітянського драматичного гуртка. Адміністратор Смокорівський сказав мені, що потребує до помочі ще трьох „своїх хлопів”. Хочу взяти тебе, Мудрагелика і Піщегу.

— Але ж, Зердику, який з мене актор? — перебив я.

Зердик, який досі майже шепотів, порскнув сміхом і вже на повний рід заговорив:

— Ти зараз в актори! Не бійся, цю ролю, яку тобі дасть Смокорівський, відіграєш „перша кляса”, наче який Бенцаль, Стадник чи Рубчак. Навчишся замітати сцену, уставляти крісла на залі, почепляти номери на їх спинках і бильцях, совати декорації, а далі дадуть тобі підносити і спускати куртину. А тоді вже може дістанемося на сцену як статисти, а згодом і актори.

Я хотів щось промовити, але Зердик продовжував:

— Не святі горшки ліплять! Хто терпен, той спасен! Не будь дурний, ходи! Бачитимеш безкоштовно всі наші вистави, як приїде правдивий театр дістанеш дарового квитка, а на пробах надивишся на гарних дівчат. За кулісами темно, а знаєш „де темно, там присмно”. І Зердик підморгнув значущо . . .

На такі аргументи і захвалювання та приманливі перспективи мені нічого не залишалось, як прийняти привабливі пропозиції Зердика. На знак домовлення ми вдарили себе взаємно по правих долонях, як це роблять дядьки з жидами, коли доб'ють горгу на ярмарку, й поклали вказівні пальці поперек губів, що означало — „камінь у воду”.

Піщега й Мудрагелик без вагання погодилися стати на службу аматорській Мельпомені.

На пробах все було так, як заповів Зердик, з виймком закулісових принад, на які ми дали себе спіймати цьому хитрунові. Дівчата не звертали на нас уваги, а Смокорівський гонив нами мов псами, — принеси декорації з краєвидом, постав хату, прибий цвяхами вербу, підтягни занавісу, але не так, „офермо австріяцька”, наче перекупка спідницю на ярмарку! Рухайся, слоне квадратний, а то дам у карк і викину на чотири вітри!

Що й казати, гарно почалася наша театральна кар'єра! Але щойно в день вистави ми переконалися, що то значить бути кандидатом на театральника. Треба було почистити сцену „на глянець”, замести залю, балькон, касу, уставити під шнурок крісла, почепити на кожне число. Потім загнали нас таскати декорації, двигати бутафорію, носити реквізит. Зердик мав уже вироблену позицію — він вештався по гардеробах, нібито стирив порохи, а під час вистави підтягав і спускав куртину; знав, коли й як, зокрема, коли публіка плескала в долоні і кричала „браво!”, а актори виходили на передсцення і низько-низько вклонялися. Зердик командував нами негірше пана Смокорівського, наче забув, що він наш колега. Незабаром він добився становища „правої руки” режисера пана Дуська, пильнував коли і куди котрий актор має вийти на сцену і щоб мав зі собою все, що для даної яви потрібне. Зердик величав себе „директором сцени”. Раз амантові відклеїлися вуса, коли цілував партнерку. Збентежений актор старався притиснути їх до губи, але вони перекривилися і звисали навскіс. Зердик зорієнтувався в ситуації, пальцем прикликав зніяковілого любовника до вікна сценічної кімнати, мазнув його попід ніс пензлем з мастиком і вуса трималися мов

живі до кінця п'єси. Після вистави годі було їх відчепити, бо Зердик не пожалів клею. Треба було кликати на допомогу режисера. Під час цієї операції мало не відірвали акторові губи.

**

Настала врешті хвилина, коли Мельпомена всміхнулася до нас ласкавіше. Театральний гурток підготував велику історичну п'єсу. В пам'яті не затримався мені ні автор, ні наголовок драми. Знаю, що темою її була визвольна боротьба болгарських повстанців-комітаджів проти турків у другій половині вісімнадцятого століття. Пам'ятаю пісню, яку співали на сцені: „Шумить Маріца закервалена, Плаче дівчина важко ранена. Марш, марш, марш, генерале наш, Раз-два-три, наші вояки — вперед!” Пам'ятаю теж останню трагічну сцену, коли під час перестрілки поміж комітаджами й турками героїню поцілила куля й повстанці винесли її мертву з поля бою.

Після успішної прем'єри й кількох вистав в Яворові, драматичний гурток рішив об'їхати з гостинними виступами довколишні міста. Першим на черзі була Рава-Руська.

**

На великій перерві поміж шкільними годинами підбіг до мене Зердик. Приватно він скидав свою офіційну позу, яку прибирав на пробах чи під час вистав, і старався до мене по-товариськи:

— Слухай, Чіпко! Ідемо до Рави і всі будемо виступати на сцені, бо Дусько не хоче брати забагато людей. Вчора вирішили, що матимемо подвійну роль — сценічних помічників, а потім співатимемо в хорі. Але найважливіше — нас переодягнуть на комітаджів і ми всі чотири маємо винести вбиту дівчину зі сцени.

Радості моєї не було кінця. Так само раділи Мудрагелик і Піщега. Нарешті ми попали в актори! Нашою задушевною мрією було дістати роль аманта, мастити голову брилянтинном і запускати очі атропіном, а найважливіше... перед публікою пригортати й цілувати партнерок на сцені. Старші гімназисти зі зависти повискакували б зі шкіри!

Ми пильно ходили на проби й усе йшло гладко, включно з винесенням героїні, прошитої смертельно турецькою кулею. Бо ця сцена мусіла відбутися справно й блискавково.

Два драбинясті вози були навантажені декораціями й театральним реквізитом, а трьома жидівськими балагулами їхали актори й допоміжний персонал групи. Три години їзди вибоїстим шляхом-„цісаркою” витрясли з нас душу. Але чого людина не перенесе для мистецтва! Навіть, коли ця людина втілена в таку недосконалу форму, як гімназійний учень.

Театральна зала „Сокола” в Раві була виповнена вщерть, бо яворівський драматичний гурток мав добру славу. Напрацювавши на залі з віниками і кріслами та з декораціями, бутафорією і реквізитом за кулісами і на сцені, ми переодягнулися за комітаджів, грімко співали „Шумить Маріца”... і верещали „Ура-а-а!” З тремтливим серцем ждали ми свого виступу в фінальній сцені п'єси. Нарешті за лаштунками почулися постріли й бойові оклики турків. Комітаджі відстрілювалися, підбадьорювали себе повстанською піснею, виблискували шаблями й кинджалами. Перед вела верховинка-героїня з прапором у руці. Раптом вона скрикнула і, поцілена ворожою кулею в серце, впала горілиць мертва, головою до задньої декорації, що зображувала гірський краєвид, ногами до публіки.

Наступив наш великий момент. На даний з-за куліс знак ми кинулися до вбитої дівчини. Ми мали підняти її за плечі й попліди руки та за ноги й винести за уступаючими з боєм комітаджами. Але трема й поспіх зробили своє. Ми не зсинхронізували своєї дії й поки Мудрагелик і Піщега підняли героїню за плечі, я й Зердик підірвали вгору її ноги. Фізичний закон похиленої площі й притягання землі, який втовкмачував нам у голови проф. Адольф Мусянович, знайшов своє повне потвердження. Наче пінилива, гребеняста хвиля під час морського відпливу, барвіста спідниця верховинки закотилася їй аж по пояс. Забувши, що вона нежива, дівчина-командир зверещала несамовито й обома руками відгорнула спідницю, а потім, нехтуючи масштабом смерті і таїною позагробового життя, вихопилася нам із рук, зірвалася на рівні ноги й вибігла за куліси. На сцені залишилися тільки ми — збентежені, зняковілі, засоромлені і безраді. Зала не вгавала від реготу, свисту, плескання, вигуків і тупотіння ногами. Одне нещастя тягне за собою друге — занавіса затялася й не хотіла закритися...

Що робити? Куди втікати? На залю не було як, за куліси — там нас рознесе режисер, адміністратор, комітаджі, а навіть бурсмени, а найгірше тількищо полягла смертю героїв дівчина-

командир, яка стояла за лаштунками істерична від гніву, сорому і збентеження. Перший очунявся Зердик. Як „директор сцени” він знав усякі трюки, входи й виходи. Він прожогом чмихнув у суфлерську будку, а ми чкурнули за ним. Попід сцену ми вибігли бічними дверми на вулицю...

**
*

Тридцятькілометрову поворотну дорогу з Рави до Яворова ми відбули пішки, бо не сміли показатися на очі керівникам і членам театральної трупи. Скільки разів ми крадькома пробували присістися на драбиняка, жидки-балагульники зганяли нас батожилнами з возів. Вони нерозумно возили цей аматорський ансамбль на об'їздові вистави й почувалися невідлучною його частиною та переживали його успіхи й невдачі.

**
*

На тому наша театральна кар'єра закінчилася. Зердик „вилетів” зі становища „директора сцени”, а ми зі сценічних помічників. Як скоро Мельпомена відвернула від нас своє привітно усміхнене обличчя і наділа на нього маску гніву і безжалісності! Не так легко було гімназистові стати театральним актором...

ЗЛАМАНА „СТРІЛА”

(Подвижникові українського футболу І. В. Кобзареві — присвячую)

Футбол — улюблений спорт хлопців у моїх гімназійних часах. У нас, учнів яворівської гімназії, почалося з малого. На лекціях руханки проф. Дм. Бурко знайомив нас з основними засадами й правилами ногоного м'яча. Але лекцій гімнастики було мало — 2 лекційні години тижнево. На них треба було робити віддихові вправи, загальний прорух, легку атлетику — стрибки вдаль і вгору, мет ратищем і диском, стусан кулею, біги, гімнастичні вправи — на дрючку („реку”), на козлі, на драбинках, на поруччі, та спортові гри — кошівку, відбиванку. На футбол залишалося 10-15 хвилин. Здебільша ми уставлялися в коло й „подавали” м'яч один одному, вчилися підняти його стопою з

землі, деколи вправляли на „одні ворота”. Але далекі копнення, биття і „гашення свічок”, „кивання” противника, „ножиці”, чи справжня гра у „двоє воріт” з участю всіх 11 гравців по кожній стороні — були неможливі. Бо хоч гімназійний майдан був просторий, то замалий на нормальне футбольне грище.

Тому наш клясний проводир Зердик узяв ініціативу в свої руки. Ми збиралися на безмежній, вкритій муравою площі під лісом, за мостом св. Івана, при битому шляху Яворів-Судова Вишня. Тут грали ми в м'яча доскочу. Ми приготували приписове футбольне грище, обвівши його вузьким неглибоким рівцем. Позначили білою фарбою лінію, з великим колом посередині, що переділювала грище на дві половини, зазначили полосу на биття „карних” і „вільних” стрілів, обвели „роги”. Поставили теж навпроти себе двоє воріт з сіткою.

М'яча пошив нам зі шкури-сирівця місцевий швець. Ми купили гумову „душу”, яку надимали велосипедною помпкою. „Шнурували” м'яча товстим шкур'яним шнуровадлом за допомогою великого шила з „вушком” на кінці. М'яч був нашою спільною власністю, придбаною за складені гроші. Доглядав його „капітан” команди.

Як тільки ми відробили (або й ні) домашні завдання, зараз бігли на грище „під лісом”. Біг і я, заткнувши в кишеню скибку хліба й яблуко. Одинцем я біг вбід через річку Скля й навправці пісковими наносами та польовими стежечками. Гуртом бігли ми довшою дорогою через старовинний дерев'яний міст св. Івана — може збудований з яворового дерева? Легше приходилося це хлопцям-„приватникам”, які жили вдома або „на станції”, тяжче бурсакам, бо мусіли якось вибіхуватися й виправдувати перед опікуном проф. І. Чмолою свою неприсутність поза дозволеними „вихідними” годинами. А він був строгий. У свята, чи під час вакацій ми цілими днями грали в м'яча. Інколи так запалювалися, що гра протягалася до пізнього вечора й ми присвічували собі кишеньковими електричними лямпами...

Біда була з черевиками. Спочатку ми не мали „футболівок” і вживали нормального взуття. Черевики швидко нищилися, зокрема відривалися підшви близько носків, бо часто копун замість у м'яча попадав у землю... Щоб запобігти тому, ми зв'язували мотузком носки черевиків. Це помагало небагато. Батьки часто нарікали: „Якісь тепер шевці несовісні. Дорого правлять, а черевики так швидко розлітаються”...

Наш запал до футболу і наша майже щоденна присутність на грищі „під лісом” звернули увагу на цей спорт і інших хлопців — чи то учнів різних професійних шкіл — торговельної, музичної, деревного промислу, популярно званої „забавкарською”, чи то хлопців не-школярів. Вони спочатку приглядалися нашій грі, а далі стали впрошуватися до участі в ній. Ми їх радо приймали, але вони мусіли вплатити пайку за м'яча й інші витрати. Раз зголосився до нашого гурту хлопець, що пас худобу під лісом. Під вечір він приганяв свою череду близько футбольного грища й приєднувався до гри. Ми називали його „Миханьогрубий палець”, бо копав м'яча босою ногою. Копнення мав дуже сильне.

На нашу гру звернув увагу й „український жид” Дувидко. Він був яворівцем, скінчив нашу гімназію й студіював право у Львівському університеті. А що правники не мусіли слухати викладів, тільки доїжджали на „семінари” й іспити, до яких училися вдома з підручників і скриптів професорських викладів, Дувидко багато часу проводив в Яворові. У Львові був членом жидівської футбольної команди „Гасмонея”. Він побачив, що між нами є декілька здібних футболістів. Запропонував нам зорганізувати дружину з вибраних грачів до „першої” команди й до „резерви”. Зобов'язався бути нашим тренером і суддею на змаганнях з іншими дружинами. Ми прийняли його пропозицію. Назвали нашу команду — „Стріла”.

Вона не була офіційно зв'язана з гімназією, бо хоч членами її в більшості були гімназисти, то все таки декілька було й з-поза школи. Учням заборонено було належати до поза-шкільних гуртів чи організацій, але дирекція дивилася на „Стрілу” крізь пальці, бо вона була публічно активною звичайно в весняних і літніх місяцях, коли навчання добігало до кінця і починалися вакації.

Перемігши інші яворівські дружини, ми загордилися. Купили нормального м'яча з сірого сирівця з синявим відтінком, придбали „дреси” — жовті сорочинки з голубими облямівками і написом „Стріла” та з подобою м'яча, прошитого стрілою, голубі штанцята і правдиві „футболівки” — черевики з сильною шкіри, з металевими плитками в носках і шкур'яними гудзами на підшвах, щоб не сковзатися на траві. Як присьмно було вдягнути металеві наголінники, щоб захоронити ногу від перелому, а поверх натягнути жовті „штуци” — грубі високі вовняні панчохи з си-

німи обвідками! Навіть „Миханьо-грубий палець” мусів на змагання взувати футболівки, хоч тренував босоніж... Казав, що черевики, які дістав від Бога — найкращі... І ніхто в футболівках не вдарив так „шпіцака”, як Миханьо грубим пальцем!

Після перемог над місцевими командами, ми вибралися в роз'їзди. Ми розгромили команди в околицях Яворова — в Судовій Вишні, Городку, Янові, Любачеві, Грушеві, Магерові, Раві Руській. Слава про „Стрілу” пішла скрізь. Наші перемоги принесли нам теж „касу”, бо переможці отримували дві третини доходу з продажу квитків і зворот коштів дороги.

Ці успіхи „перекинули нам в голову”. На одному засіданні наш капітан Зердик і тренер Дувидко підняли думку, щоб зміряти сили з львівською „Україною”. Пропозицію прийняли ми з одушевленням. Дувидко сказав, що має зв'язки з „Україною” через „Гасмонею”. За кілька днів він повідомив, що за три тижні в суботу „Україна” розіграє з нами товариський „меч” (матч).

Ми зробили велику рекламу, щоб глядачів і „кібіців” прибуло якнайбільше. Попри те ми тренували наче навіжені. День перед „мечем” тренер висловив впевнення, що „Стріла” в такій формі і в такому складі може сміло протиставитися львів'янам, бо „чорт не такий страшний, як його малюють”.

Склад нашої команди був справді першорядний: воротар — гульвіса „Гицель”, син місцевого собаколова. Незвичайно бистрий, звитний, холонокровний, з блискавковими рефlekсами. Він єдиний на весь Яворів знав „джію-джітсу”. „Биками” (оборонця-ми) були — „Цап”-Северко і „Піщега”. Так його назвали, бо на виклик професора природи, щоб описав рибу, почав: „Риба має піщегу”... (пашеку). По середині помочі грав „Миханьо-грубий палець”, по боках „Глинка” (мав кукурудзяно-жовте волосся) і „Сливка” — цей з маленькими мішечками обабіч уст і з „мокрою вимовою”. Напад провадив Бодьо-„Сальва” — силач на всю гімназію, бо Северко-Цап був тільки клясним силачем. Бодьо — поставлений красень, бльондин — був такий сильний, що стискав коня голеними під живіт, вхопивши за галузь, дерева, піднімав його вгору. Був виспортований, знав різні хвати, був першуном у боксі й дужанні. Копав м'яч з такою силою, що коли м'яч „ішов шуром”, тобто котився доторкаючися землі, то стинав траву. Раз відбив Гицелєві нігті, коли той хотів спіймати м'яч і зачепив його тільки кінчиками пальців. Назвали його „Сальвою”,

бо його дід чи прадід був одружений з полькою. Пішов раз до костьола. Мав гарний голос, але не був обізнаний з латинською Службою Божою і в невідповідному місці заінтонував „Сальве, Регіна!”... „Спаси Царице!”... Збентежений увірвав у півслові, але порекло „Сальва”, наче це євангельське прокляття „впало на нього і на його дітей”. Правим лучником був я — Чіпка, лівим — Зердик. На правому крилі грав „Ахілл” (був бистроногий), на лівому — Славко-„Мудрагелик”. Ми призначили „автових” суддів, головним суддею за обосторонньою згодою був Дувидко.

У день змагань зібралось народу видимо-невидимо. Навіть жидки, що мали крамницю з солодощами коло мосту св. Івана, прибули сюди з візками з содовою водою й лімонадсю, андрутами, цукерками-„штольверками”, що липли до зубів, й кольоровими „бамбонами”, „макагігами”, прецлями „на яйці й на патичку”, американськими горішками і гарячими каштанами, які захвалювали вигуками „Гайсе мароне! Гайсе мароне!”

З грачів „України” по прізвищу пригадую собі вродливого брүнета з „бачками” Мурського, що провадив напад, і довгого, мов тичка бльондина, воротаря Барусевича. Злі язика подейкували, що тільки кілька грачів приїхали з I „України”, решта з замарстинівського (передмістя Львова) „Ясного Тризуба”...

Обі команди шпарко вибігли на грище, станули проти себе і грімко гукнули тричі: „Слава! Слава! Слава!” Капітани подали собі правиці, хтось з громадян сказав коротке вітання. Суддя кинув жереб, хто має починати гру. Різкий свисток і гравці заворушилися. Зразу виявилось, що нам „щось не йде”. Всі наші акції рвалися і щоб ми не робили, гра ввесь час проходила під нашими ворітьми. Ми двоїлися й троїлися, гонили з висолопленими язиками, давали „гачки” противникам (недозволений трюк — бігти безпосередньо за противником і кінцем носка легенько торкнутися закаблука його піднесеної в бігу ноги, — гарантовано він безболісно впаде на землю). Не помагала й спроба Мудрагелика „кивати” противників, бо в наслідку йому завжди відбирали м’яча.

На наші ворота падали „стріли” одні за одними — далекі й високі „бомби”, приземні „щурі”, „голівки”, „вільні”, „карні”. Майже кожний „ріг” кінчився голем. Наші противники грали без зусилля. М’яч „ходив” від ноги до ноги наче на шнурочку, їхні акції завершувалися „баняками”, щокілька хвилин м’яч „сидів” у нашій сітці, а публіка ревля „Є-е-е!” Наш воротар Гицель оборонив безліч „стрілів”, але, не зважаючи на його над-

людські зусилля, в першій половині ми набрали дев'ять „банняків!”

Не допомогло й перегрупування гравців у другій половині, чи заступлення одних гравців свіжими. Ми охляли докраю. Воратар „України” з безділля побіг до половини грища і звідтіля забив нам голя. Публіка перестала заохочувати нас до гри, перестала кричати „Суддя кальош”!, зате почала оплескувати акції противника за його концертну гру.

Коли суддя відсвистав змагання, ми з трудом провели дух, щоб гукнути „Гаразд!” Зійшли з грища з похнюпленими головами. Вислід був катастрофічний — 19:0! в користь „України”. Орко „Лабендзя Шия” (так його прозивали, бо казав, що рід його шляхетський) приніс велетенського міха з лантухового полотна і злобно сказав: „Маєте на голі” . . .

Але це ще не кінець нашої невдачі. Увечері відбулося прийняття й забава з танцями в залі „Народного Дому”. Наші дівчата дивилися на нас з погордою і не хотіли танцювати з переможеними. Затє липли й вигулювали з львів'янами, яким не бракувало гальянтних манер.

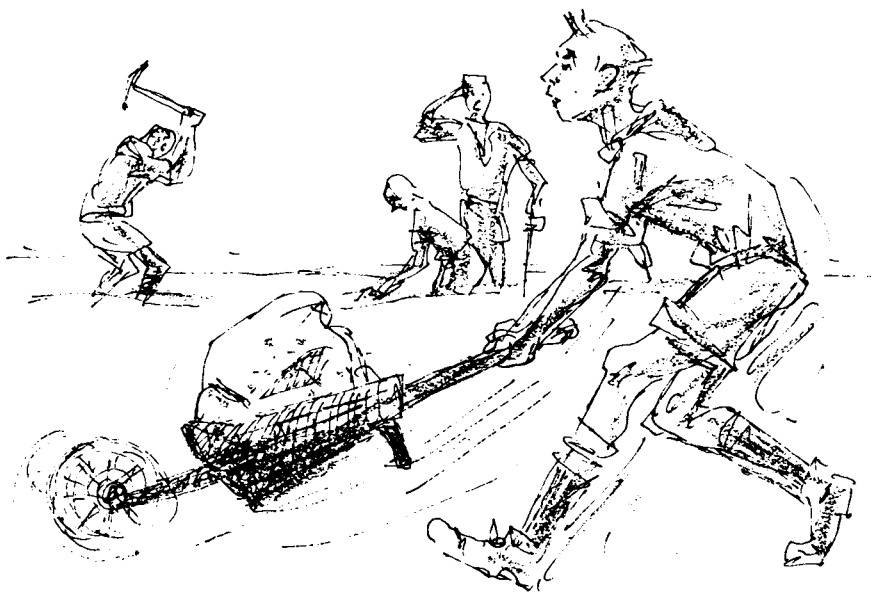
З дівчатами обійшлося нам легко. Гості поїхали і кожна з них вернулася до свого „ідеалу”. Навіть Зердик, який божився, що не хоче знати своєї „симпатії”, врешті здав позицію.

Нефортунний „меч” з „Україною” зламав „Стрілу” назавжди. Замість „Стріли”, звитяжної футбольної дружини, зловісним шипом стрілою облетіла всю околицю вістка про нашу ганебну програ . . .

Але ця лекція покараної гордині, зарозумілості й самовпевненості мала й позитивні наслідки. Ми побачили, що футбол, це не тільки гра ногами, але що вона має й духові вартості й що до неї треба вжити голови. Гуртова гра вимагає співпраці, зіграності, плянування, заправи, витривалості, техніки, знання системи гри й застосування відповідної тактики. Як кожна гуртова акція — будь у спортовій ділянці, будь у різних площинах суспільно-громадського й національного життя — вона вимагає єдності. Ця лекція неодному з нас пригодилася в пізнішому житті . . .

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:

*„ГЕЙ, ПЛАСТУНИ,
ГЕЙ, ЮНАКИ”!*

ПЛАСТОВЕ ДОБРЕ ДІЛО І ПЛАСТОВИЙ ЗАРОБІТОК

З-поміж нових учителів, які прийшли до яворівської гімназії в навчальному році 1922/23, загальну увагу учнів звернув проф. Іван Чмола. Мав учити історії й географії. Був вище середнього росту, темне волосся мав підстрижене на „їжака”. Погляд його сірих, бистрих очей проникав наскрізь. Непосидючий, ходив швидко, а в ході мав звичай вдаряти долонями по краюх штанів-„райтків”, які радо носив. Був уособленням людини невичерпної енергії й залізної волі. Говорив коротко, різко, рішуче. Звук „р” вимовляв трішки горляно. У розмові часто повторяв „очевидно-безперечно” і ці вислови стали його пореклом поміж учнями-„цивілями”, бо пластуни називали його „Чмоль”. Гарно рецитовав.

За кілька днів після його прибуття Зердик приніс до класу книжечку з описом боїв УСС з москалями на Маківці, а в ній світлину тоді чотаря І. Чмоли в гурті кількох старшин УСС. Згодом ми довідалися, що дістав ступінь сотника київських СС. З того часу наш подив для проф. Чмоли збільшився.

Ми зауважили, що поміж учнями вищих клас діється щось таємне, засекречене. Кілька з-поміж них ходили гуртом, щось гу-

торили притишеним голосом, після лекцій збиралися за закритими дверми в одній із шкільних кімнат. З ними був завжди проф. Чмола. Але скільки ми не намагалися „потягти їх за язика”, вони загадково мовчали, або відповідали: „Будеш старий, як усе знатимеш”.

Аж одного дня бомба вибухнула! На шкільній таблиці оголошень появилася оповістка, що в суботу скликається учнівські збори. Справа: заснування Пласту. Зібралося нас коло сімдесяти. Промовляв проф. Чмола. Говорив півтори години запально, переконливо, цікаво про Пласт, про його цілі й завдання, про умови приналежності до організації, про методи й засоби виховання, про життя в цій юначій організації, про труднощі, які вона ставить перед молодістю людиною. Ми слухали з запертим віддихом. На запит, хто бажає стати пластуном, піднеслося дев'ятнадцять рук. Між ними й моя.

Аж тепер ми зрозуміли поведінку гурту старших учнів. Проф. Чмола підготовляв їх на майбутніх пластових виховників.

Зердик, який не міг похвалитися добрими поступами в науці і задовільною поведінкою, руки не підніс.

— Навіщо тобі цього Пласту? — сказав він до мене докірливо. — Не зможеш грати в м'яча, ні в „кічку”, ні риболовити, ні бити „палянта”.

— Не бійся, Зердику, — потішив я його. — На все знайдеться час. А може й ти колись станеш пластуном?

Зердик тільки рукою махнув і з похнюпленою головою пішов додому.

**

На гурткових сходинах „Вовків” впорядник мав з нами гутірку на тему пластового доброго діла. Пластун повинен кожного дня виконати якийсь, хай і дрібний, корисний вчинок. Гутірці прислухався проф. Чмола. Він забрав голос при кінці дискусії:

— Скажу вам, як у практиці виглядає пластове добре діло. А втім, можемо виконати його спільно.

Ми нащупували вуха.

— Наш гімназійний будинок — продовжав Чмоль — поставили своїм безкоштовним трудом яворівські міщани-майстри, — мулярі, теслі, будівничі, столярі, бляхарі, склярі, білярі. Але він невикінчений, бо польське військо під час війни зареквізувало його на шпиталь і щойно в липні 1921 року передало його знищеним правному власникові. Коридори, убиральні, сходи будин-

ку дерев'яні. Їх треба якнайшвидше покрити бетоном і викласти террасо. Яворівські майстри погодилися виконати працю безкоштовно, але їм треба дати готовий матеріал — дрібно потовчені камінці. Камінні брили гімназія отримала теж дарово з каменоломів. Треба тільки охочих каменярів, щоб потовкли їх. Молоти й джагани (кирки) маємо. А що, якби так ми — пластуни зробили добре діло під час вакацій і потовкли камені на гравій і жорству?

**

Впродовж двох місяців вакацій на гімназійному майдані гуртки пластунів на зміну готували матеріал на бетон і террасо. Одні підвозили тачками камінні брили, інші розбивали їх гострозакінченими кирками на менші частини, ще інші важкими дворучними молотами на довгих держаках роздрібнювали їх на грудки. Найменші пластуни сидьма малими молотками дробили їх на гравій і жорству. Складали їх у стіжкові купи, лопатами вантажили на тачки і підвозили робітникам, які в великих дерев'яних коритах приготувляли з них бетон.

Праця була важка. Піт заливав нам очі, м'язи й кості боліли немилосердно у перших днях праці. Харчувала нас добре в бурсацькій кухні дружина проф. Чмоли, пані Ася. Впродовж ферій вся робота була виконана. Коли почався новий навчальний рік, сходи, коридори, убиральні вилискувалися террасо. Дирекція гімназії, Батьківський Кружок і Т-во „Рідна Школа”, яке опікувалося гімназією, великим оголошенням на шкільній таблиці оповісток і в книзі розпоряджень директора дякували нам за небуденне пластове добре діло.

**

Незабаром трапилася нагода вдруге виконати пластове добре діло. На сходинах Куреня зв'язковий проф. Чмола подав нам неприємну новину. — Друзі! Гімназія розростається, бурса потребує більших приміщень, вона займе цілий другий поверх, на якому досі мав свою домівку Курінь. Взаміну дирекція віддає у користування просторі приміщення у підвалі гімназії. Вони сухі і мають доволі денного світла. Але їх треба привести до порядку і пристосувати до потреб Куреня, — поглибити, поставити стіни, зробити двері, віконні рами. Основне: треба вивезти пил з вугілля, що ним ogrівали гімназійні приміщення. Але ця частина праці не є пластовим добрим ділом, бо виконаємо її для власних, пластових потреб.

Зате друга частина, яку хочу вам запропонувати, буде справжнім пластовим добрим ділом, бо зробимо його в користь гімназії. Вивезений вугляний пил укладемо в вал у формі подовгуватого стятого стіжка, щоб відгородити господарське подвір'я гімназії від шкільного майдану. Цей вал обкладемо зверху дерниною, скопаємо грядки і посадимо квіти.

**

З запалом кинулись ми до роботи. Треба було працювати в масках, бо пилюка, мов пудра, лізла в очі, ніс, уста, вуха, волосся, липла до спітнілого тіла й ми виглядали наче коминярі.

Вивезли ми понад шістсот тачок вугляної пилюки і землі, викопаної на поглиблення підвалу. Інша група пластунів негайно укладала пилюку в стіжок, обсіпала почвою й прикривала дерниною, щоб захоронити перед змиванням дощевою водою. При кінці жовтня вал був висипаний. Квіти пластунки засадили на весні.

Але праця над пристосуванням підвалу - „катакомб” до потреб Куреня тривала цілу зиму. Тут героєм був син столяра пластун Цінь, який досконало знав теслярське і столярське ремесло. Кожний гурток мав свою власну домівку; для потреб Куреня була влаштована простора кімната. Окремі приміщення споряджено для бібліотеки і верстатів — столярського, шевського і переплетницького.

Найкраще діяв столярський верстат під проводом Ціня. Цей верстат робив всякі напрямки для потреб гімназії і навчав пластунів столярки до іспитів уміlostей. За плянами і вказівками проф. Чмоли, Цінь з помічниками збудував чотири двособові човни-сандоліни для водних прогулянок. Переплетницький верстат під проводом самого Чмоли опрацював книжки для пластової і шкільної бібліотеки, до бібліотеки Т-ва „Просвіта” та виконував учнівські замовлення. Шевська робітня виконувала дрібні напрямки, прибивала обцаси, підківки, набивала цвяхи на підшви.

**

Незабаром ми довідалися, як проф. Чмола розуміє пластовий заробіток. Перед вакаціями 1922 року на курінній збірці прочитано наказ курінної старшини про konieczність роздобути фінанси на успішне ведення пластової роботи. Ці фонди треба здобути не збірками, не датками від громадян чи установ, не до-

датковою оплатою від батьків, а власною працею. Будемо збирати лікувальні зела для фармацевтичної фірми у Львові, з якою домовився проф. Чмола. Кожний із нас отримав друковану інструкцію. Курінна старшина наклала на кожного пластуна „контингент”, на яку суму має насунити зілля.

Цілі вакації пластуни окремо, чи групами бігали по полях, левадах, узліссях, лісах, галявинах, узбіччях доріг і залізничних насипів, над берегами потоків, а то й по смітниках і збирали підбіл, кропизу-медунку, лопух, м'ятку, любисток, шпориш, волошки, придорожник, п'ядич, липовий квіт, мальви, рум'янок. Сушили квіти й зела в тінистих, сухих, продувних місцях, щоб не втрачали кольору, запаху і лікувальних властивостей.

З початком вересня кожен пластун приніс призбирану пайку до пластової домівки. Представник фармацевтичної фірми сортував призбиране і пакував у великі білі міхи. Хвалив пластунів за акуратно виконану працю і пояснював лікувальні властивості рослин та їх застосування в лікуванні.

За зароблені гроші Курінь купив шатра, казани і необхідне польове та таборове обладнання для спільного користування.

**

*

Так розуміли пластове добре діло і пластовий заробіток засновники, ідеологи й виховники Пласту — д-р Олександр Тисовський-Дрот, проф. Северин Левицький-Сірий Лев і проф. Іван Чмола-Чмоль.

А сьогодні?..

ЧАР ПЛАСТОВОЇ ВАТРИ

Наша перша пластова проба, яку ми теоретично складали цілий тиждень, мала закінчитися іспитом практичного пластування в терені. Сьогодні субота. Під час „великої” перерви поміж третьою й четвертою лекціями відбулися короткі курінні сходи: гуртки „Вовків” і „Лисів” вирушать сьогодні ввечорі на нічні вправи в лісі. Повернуться в неділю вранці так, щоб в годині 9-ій взяти в шкільній уніформі участь у Службі Божій. Завдання тяжке, але відмовитися не можна — як наказ, то наказ!

**

Було вже зовсім темно, коли мій гурток „Вовки”, а за ним і „Лиси” вмаршував у ліс. Прийшлося йти „гусаком”, бо вузька стежка губилася в густих хащах і в темноті не було її видно. Світити електричними ліхтариками заборонено, щоб не зрадити своєї присутності гурткам „Бобрів”, „Пугачів” і „Ведмедів”, які раніше прибули в ліс і роблять на нас засідку. Ми повинні пі-

дійти їх несподівано і спіймати в полон. Тому не вільно було розмовляти ні голосно перекликуватися.

Врешті втомлюючий марш закінчився. Ми вийшли на простору галявину. У темряві ми побачили обриси шатер, що стояли півколом, а посередині площі велетенську ватру. Ніде одначе не було видно живої душі.

Нас усталили в два ряди й наказали скинути обладунок та укласти пластові палиці в „козли”. Тільки ми виконали наказ, як із куців і з-поза дерев вийшли пластуни з запаленими смолоскипами в руках. Мерехтливе полум'я смоляників освітло майдан, шатра, ліс. Щойно тепер ми побачили перед ватрою на щиті висипаний з дрібних білих камінчиків пластовий герб — лілею, вплетену в тризуб.

Чотири пластуни на наказ підпалили смолоскипами ватру з чотирьох кінців. Сухі бервена почали тріщати, полум'я мерехтливими язиками охопило ватру, грайливі іскри посипалися в небесну вись, червона заграва облила верховіття дерев і тремтливими „зайчиками” замиготіла на обличчях юнаків. Ми стояли мовчки, очаровані красою й містикою завороженого лісу. Ми відчували, що іскри вогнища падають у наші душі і жеврітимуть у них негасаючою ватрою на все наше життя...

З розмірнання пробудив нас короткий наказ: „До присяги стань!” Піднімаємо три пальці і обіцяємо виконувати точно три головні обов'язки пластуна. Рідний ліс став німим свідком пластового приречення:

*... „У пам'ять давньої предківської слави
Україні обіти складаю оці:
Плекатиму силу і тіла, і ума,
Щоб нарід мій вільний, могучий раз став,
Щоб тиха, журлива невольнига дума
Замовкла, а гордо, щоб спів наш лунав!”*

Офіційна частина складення пластової присяги закінчилася. Провідник скомандував: „Спочинь! Свобідно!” Поки ми розбіглися на всі сторони, несподівано з лісових хащів вискочив якийсь хлопець у гімназійній уніформі. Зердик!

Він підбіг до професора Чмоли:

— Я хочу теж стати пластуном!

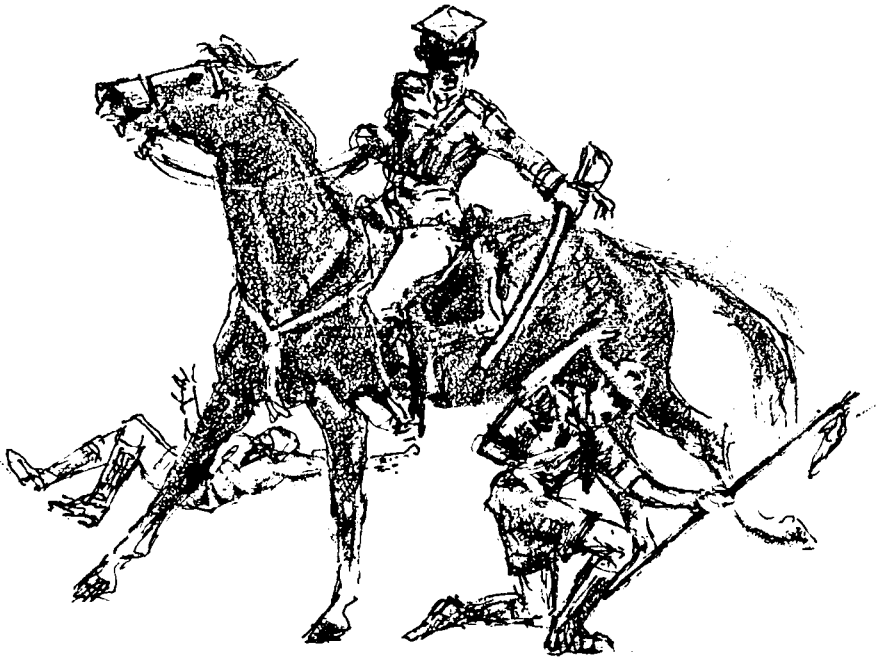
— Але ж, Ізидоре, — відповів професор — твої незадовільні оцінки і твоя поведінка перешкоджають тобі стати пластуном!

— Я буду вчитися, я поправлюся! — лебедів Зердик.

— Гаразд — сказав Чмола — візьмемо тебе на пробу.

**

Зердик дотримав слова...

ЛЕКЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Хоч щосуботи відбувалося шкільне навчання, то тієї суботи було свято і день вільний від лекцій. Опікун і зв'язковий нашого пластового 17-го Куреня ім. М. Драгоманова проф. Іван Чмола зарядив дводенну прогулянку в терен. Маємо вирушити в суботу вранці і повернутися в неділю ввечері. Дирекція школи дозволила відбути прогулянку під умовою, що пластуни візьмуть участь у Службі Божій у найближчій до місця таборування церкві та що в понеділок будуть приготовані з завданого лекційного матеріалу. Чмола запевнив директора, що вимоги будуть виконані, а ми зобов'язалися дотримати умов.

Ціль прогулянки — практичне теренознавство, картознавство, таборування, польове куховарення. Це підготовка і заправка до вакаційного мандрівного табору в Карпатах.

У пластових одностроях і з повним таборовим обладунком раннім ранком ми зібралися на гімназійному майдані і трійками вирушили бічними вулицями міста в напрямі лісу при шляху Яворів-Судова Вишня.

Тільки перші трійки похідної колони опинилися за рогом вулички, як спереду зчинився заколот, метушня, крик, плач, зойк і в парі з тим вигуки та погана лайка польською мовою. Це відділ стаціонованого на Малому Передмісті полку уланів вертався з нічних вправ до казарм і в провулку наскочив на нашу похідну колону. Улани почали атакувати пластунів кінями, притискаючи хлопців до муру камениць і до огорож, почали бити їх плазом шабель, шпіцрутенами, когати чобітьми, штовхати списами. Проф. Чмола в пластовому капелюсі, з розвіяною гумовою пелериною вхопив за вуздечку офіцерського коня і примусив його стати диба. Рішучим голосом професор вимагав від вершника, щоб припинити масакру дітей. Зчинився заколот, перелякані і стероризовані польськими воюками юнаки почали розбігатися, але не було куди, бо вуличка вузька, а улани втиснули нас поміж дві сіткові огорожі — з одного боку графського двору, з другого римо-католицької плебанії.

Нараз почувся голос польською мовою:

— Рани Боске, пане поручніку Рудніцкі, а цу ж се ту дзеє?

Це ксьондз-пробоц польської парафії, який поспішав до костьолу на ранне богослуження, зауважив метушню, почув крики, лайку, вигуки, плач і зойк. Він пізнав командувача уланського ескадрону, бо не раз грав із ним у карти.

Одночасно з графської посілости почувся голос графа, який своїм звичаєм відбував вранішню прогулянку по парку:

— Цо, у ліха, се стало?

Поручник Рудніцкі зіскочив з коня, якого тримав за поводи проф. Чмола, випрямився і почав оправдуватися, мовляв, він нічого не винен. Коні, побачивши хлопців з палицями і Чмолу в ширській пелерині, сполошилися, сержант, який провадив ескардон, не зорієнтувався і дав наказ до атаки. Він, поручник Рудніцкі, старався припинити наступ, але Чмола вхопив його коня за вудила, кінь став диба і мало не скинув вершника з сідла. Він зараз наведе лад, вибачиться перед проф. Чмолою і дасть дорогу пластунам.

**
*

За кілька днів розійшлася чутка по Яворові, що поручник Рудніцкі службово перенесений до іншої частини уланів.

Відтоді скільки разів пластуни проходили повз казарми полку уланів на Малому Передмісті, курінні заспівувачі починали пісню „Ой, та зажурились Стрільці Січовії”... а вся колона підхоплювала „Буде лях проклятий, батьками орати, матерями волочити”...

Лекція національної свідомости, яку дали нам улани, не пішла намарне...

ПІСНЯ НА МОСТІ

Сонце вже схилялося на спочинок. Звичайно в таку пору наш провідник і опікун проф. І. Чмола давав наказ розташуватися на ночівлю. Сьогодні, не зважаючи на нашу втому, він вирішив продовжати марш, перейти міст на гірській річці і стати табором за селом. Там на обрії майоріли вкриті лісом лагідні схили пагорбків, зеленіли полонини.

Чмола вирішив, що село треба перейти похідним ладом, щоб зробити на селян корисне враження. На його команду ми виструнчилися, поправили наплечники, поклали пластові палиці „на плече” і трійками парадним кроком вмаршували

на міст. На команду „Свобідно!” заспівувач зотягнув стрілецької пісні, ми підхопили. Під такт маршової мелодії нам крокувалося жвавіше.

Наш спів і незвичайний вигляд — пластові однострої, ширококрисі капелюхи, підковані цвяхами черевики, хустки на шиї, обладунок, палиці, на яких лопотіли гурткові знамена і маяли прапорці, — викликали в селі збудження і сенсацію. Люди покидали свою звичайну вечірню працю і збиралися гуртами при дорозі, щоб приглянутися небуденному видовищу. Незабаром усеньке село збіглося на мостовому причілку.

Ми перейшли міст і ступили на терен села. Чмола ішов попереду в оточенні двох ад'ютантів. Коли ми наблизилися до будинку волосного уряду, з гурту людей виступили три старші статечні газди. Один із них — вїйт з грубою палицею в руці і з відзнакою свого уряду металевою табличкою, почепленою на шиї на товстому ланцюжку, два інші — волосний писар і радний. Представники сільської самоуправи дали знак рукою, щоб ми спинилися. Чмола скомандував різко: — „Струнко!” Пісня обірвалася. „Стати, стій!” — і ми, клацнувши кованими закаблуками, скам'яніли на місці.

Посипалися питання — хто ми, звідкіля, куди прямуємо. Чмола з'ясував коротко справу. Сільська старшина, вислухавши уважно його слів, перекинулася поглядами і вїйт, скинувши шапку та вклонившись в пояс, промовив:

— Заходьте, прошу, в гміну.

Чмола дав наказ і ми ввійшли в простору кімнату волосної канцелярії, скинули наплечники й посідали на лавах. Збіглося ціле село — хто проліз у кімнату, хто тиснувся в сіннях, інші заглядали в вікна, решта пожильців села юрбилися на майдані. Прибуло ще кілька радних і почали пошепки гурторити з вїйтом. Нарада тривала коротко.

— Любі мої, рідні мої — звернувся вїйт до Чмоли й до нас усіх — зробіть нам честь, заночуйте в нашому селі. Не йдіть далі, вже вечір. Буде вам мов у рідної мами. Прощу вас від себе і від громади — не відмовте. Ви так гарно співали на мості, що ми прослезилися. Ще наше військо так співало...

Наші очі звернулися на Чмолу. Його суворим лицем пробігла усмішка:

— Гаразд, ночуємо тут!

Було багато охочих мати в себе пластуна-нічліжанина, але вїйт запорядив по своєму. Сам призначив кожному з нас квар-

тиру у заможніших селян, бо було нас замало, щоб задовольнити гостинність усіх пожильців села. Зате дозволив кожному господареві обдарувати нас харчами, овочами, ягодами чи поготорити з нами. Чмолу взяв до себе.

Поки розійтися по квартирах, Чмола уставив усіх присутніх у велетенське коло. Сурмач засурмив „Надобраніч”, ми побралися з селянами за руки і, коливаючися вправо та вліво, заспівали „Ніч вже йде”... Люди плакали від зворушення. Не пригадую собі, щоб колинебудь за мого пластування довелось мені пережити такий потрясаючий момент...

**
*

Я попав у хату заможних хазяїв, син яких служив у війську. Селянка не могла натішитися мною, дивувалася, що така дитина, як я, вже в уніформі і стільки світу пройшла пішки — 150 кілометрів за три дні з Яворова в гори. І їсть, біднятко, сухарі, намочені в воді, мамалигу, гречану кашу, кулешу, вуджене сало і спить у шатрі, в шаласі, під оборогом, а то й під голим небом.

Мене помили, нагодували й поклали спати. В клуні на запашному сіні постелили ряднину, під голову підклали подушку, накрили веретою. Господарі сіли коло мене, хазяйка гладила мене по голові, розказувала казки, мугикала мені пісню до сну. Через відхилені двері клуні я бачив темне небесне склепіння, засіяне безліччю зір, залиті блідим місячним сяйвом сільські хати й сади. Вколисував мене до сну скрип деркачів, кумкання жаб, сверкіт нічних комах, гугніння сов, пугачів, тасмних сичів. Решту доконала втома і пережиті враження. Не знаю, коли я заснув...

Вранці я прокинувся від пронизливого звуку сурми на побудку. Треба було збиратися до походу. Поснідавши, в супроводі моїх гостинних господарів вирушив я на місце збірки. Ціле село вийшло прощати нас. Чмола коротко подякував громаді, ми гукнули тричі грімко „СКОБ!” — Сильно, Красно, Обережно, Бистро! — і трійками під спів маршової пісні відмаршували так, як попереднього дня вмаршували в село. У рідне село, поміж рідних людей, що думали й відчували так, як ми, малі пластуни...

ВАРЕНИКИ З АФИНАМИ

Мішаний ліс з перевагою листових дерев — дубів, грабів, буків, прорід, і перед нами на просторій галявині виринули могутні обриси потужного скельного масиву — печери в Бубнищі, ціль нашого сьогоднішнього маршруту.

Наш провідник і опікун проф. Іван Чмола обіцяв, що станемо табором тут аж до наступного дня. Шатер, ні шаласів ставити не треба, бо цю ніч ночуватимемо у скельних келіях дав-

ніх пустельників. Ми устали пластові палиці в „козли”, наплечники поклали рядком і на команду „Розійдись!” побігли оглядати печери, видовбані у скельному масиві. Одна — велика з камінною призьбою-ложем вздовж стін, це келія, де проживали анахорети. Друга, менша, правила, мабуть, за каплицю. Перед нашими очима виринули картини з сизого минулого, як схимники виконують свою кропітку, мозольну працю, — довбають клевцем і долотом тверду скелю, як лежать ниць на вогкій, холодній землі і горливо шепочуть молитви, виблагуючи в Бога спасіння власної душі і кращої долі батьківщині, як сушать лікувальні зела, як збирають для поживи корінці, мед, гриби, ягоди, овочі, як отримують милостиню від богомільців, що приходять до богобоязливих святців говіти й покутувати за гріхи.

Пізніші перекази передають, що в цих печерах проживав Довбуш зі своїми легінями-опришками.

Зердик негайно видерся на верх скелі і став скликати нас. Ми подалися туди й побачили видовбану глибоку чотирикутну яму. Яке її призначення? — Правила вона колись за криницю, склад на харчі чи сховище перед ворогом? — ми ніяк не могли вгадати. Задня стіна скелі стрімко спадала в урвище. Зердик уже встиг вступити небезпечну штуку — з’їхав на штанцях над сам берег провалля і мало що не впав у безодню, але в останній хвилині вхопився обіруч за берізку та повис над верховіттям дерев, що шуміли внизу. На розпучливий крик Зердика Цітапу кинув йому линву і при нашій допомозі витяг переляканого на смерть шибайголову з халепи. Ми поклялися, що про цю пригоду не скажемо нікому, навіть проф. Чмолі.

Наївшися страху, Зердик принишк і нам усім відійшла охота пустувати. Зате ми поклалися горлиць на гладенькому килимі зеленого густого моху, що обріс скелі. Дехто вдивлявся в синяву неба й білі клубки хмар, інші думали про родинний дім, ще дехто намагався заснути. Я згадував пережите — перед моїми очима пересувалися місцевості, які ми оглянули за останні дні, — скелі з видовбаними печерами в Розгірчі, руїни давнього скиту в Маняві, замчище в Уричі, по якому залишився тільки „дитинець”. Глухий гул розлягався, коли стукнути в нього ногою. Знак, що під сподом знаходиться підземне склепіння, яке скриває в собі тасмниці минулого. З замком в Уричі пов’язаний переказ, що колись покохалися тут нещасливо лицар і дівця, які перемінилися в дві скелі. І тепер у сьайві

місяця можна бачити одну скелю з подобою лицаря, спертого долонями на рукояті меча, і другу з подобою дівчиці з заламаними руками...

З бездільного спостерігання і роздумування, з сонливости, з мрій і спогадів вирвав нас різкий свист сюрчка вартового. Що це? Невже побачив він затворника, опришка, чи самого Довбуша? А може проф. Чмола змінив плян і думає продовжувати марш? Невже довідався про витівку Зердика? Але не було ради. Ми схопилися на рівні ноги і один за одним почали на штанцях зсовуватися по слизькому моху з верху скелі вниз. Кожен взяв свого наплечника, надів капелюха, вхопив з „козла” палицю і вишикувався в лаву.

Здалеку почули ми пісню „Гей, хто в лісі, озовися!”... Задиханий стійковий підбіг до проф. Чмоли і зголосив:

— Якісь пластуни маршують у нашу сторону!

За хвилину на галявину почали висипатися з лісу групки пластунів. Побачивши, що хтось таборує коло скель, що під казанами горить багаття, а ми стоїмо вишиковані в лаву, пришельці й собі вистроїлися в похідний лад. Їхній провідник підійшов до проф. Чмоли і зголосив:

— Стрийські пластуни на прогулянці до скель Бубнища!

— „Сильно, Красно, Обережно, Бистро!” — вигукнули обі сторони. Ми стали вітатися, стискаючи лівиці. Наш обозний визначив гостям місце на таборування.

Поки прибулі розташовувалися, наш кухар Авдій, жестикулюючи, живо розмовляв з проф. Чмолою. За хвилину ми отримали наказ: всі, як один, збирати афини. Швидко. І все до козубів або їдунок, а не в рот! Назбирані афини принести негайно до кухні до рук самого Авдія.

Ми кинулися збирати чорниці. Авдій накрив чистими полотенцями кілька широких пнів і з допомогою кухарчуків став місити тісто та качати його на коржі. Будуть вареники з афинами!

Незабаром вернулися ми з посудинами, повними темносиніх ягід. Авдій з помічниками загортав їх у порізані в квадрат шматки тіста, закидав на кип'яток у казанах і мішав дерев'яним ополоником.

Незабаром гості і господарі з судками і ложками усталися „гусаком” по „фас”. „Репети” не було. Навіть Зердик не робив заходів отримати додаткову порцію, бо знав, що Авдій пі-

знає по зубах і роті кожного, хто отримав свою пайку і vare-хою прожене сміливця. Кому не вистачала порція вареників, мусів заспокоїти свій апетит хлібними сухарями, намоченими в джерельній воді.

Пізно по полудні прощалися ми з стрийськими побратимами трикратним „СКОБ!”

Гості не стали нашими боржниками. В подяку й відплату за гостинність, зокрема за вареники з афинами, обдарували нас кількома бляшанками з м'ясними консервами.

НЕВДАЛА РИБОЛОВЛЯ

Кажуть: „Гора з горою не зійдеться, а людина з людиною зустрінеться”.

Так сталося, коли підвечір ми вмаршували на обійстя приходства в Конюхові, а наші квартирмайстри пішли провідати, чи отець парох дозволить нам стати в нього нічлігом. Отримавши згоду, ми вмаршували на подвір'я похідним порядком. На ганку привітав нас отець парох і їмость. Побачивши проф. Чмолу, священик з розкритими руками підбіг до нього, викликаючи на радощах:

— Іване, а де ти тут узався?

Обидва кинулися собі в обійми. Виявилось, що наш омікун і місцевий парох — шкільні товариші і побратими по зброї УСС

і Київських СС. Радошам не було кінця, бо й ми голосними окликами, плесканням у долоні і підкиданням капелюхів висказували свою втіху.

На ночівлю призначив нам гостинний господар клуню з запашним сіном, а їмость зайнялася готуванням вечері. Вона заставила до праці всю домашню прислугу, а проф. Чмола відрядив до помочі кількох із нас.

Наш кухар Авдій похнюпився. Його професійна амбіція — пластова куховарська вмільсть, за яку він отримав „Орден Цибулі” — була нарушена. Адже він харчував нас весь час походу тричі денно і ніхто ніколи не був голодний, ані не жалівся на шлункові болі, хоч нераз через поспіх і втому ми пили чай з води, закип'яченої в немитому після кулеші казані... А сьогодні буде нас харчувати їмость і її цивільна прислуга! Ні, цьому не бути!

Авдій взяв зі собою Зердика і почав переговори з їмостою:

— Пані добродійко, чого вам заходитися зі стількома голодоморами? Ми чули, що в потоці багато пстругів. Може б ми так наловили рибки на вечерю? Самі почистимо і спечемо на рожні.

Їмость почала протестувати, але отець парох підсмівся:

— Хай буде по їхньому. Ідіть вудити пстругів. При заході сонця вони „беруть” найкраще.

Авдій зрадів і звелів Зердикові, Цітапу й мені, Муравленкові, йти з ним на риболовлю.

Ми взяли вудки, принаду, кошики і подалися над потік. Але з пстругами не така легка справа, як з плотичками, карасями, линами чи навіть щуками на річці Скло, на ставку, чи саджавці в Яворові. Гірська течія рвучка, плитка, камениста, вудки не закинеш. І хоч ми бачили багато пстругів, як вони „ходили, мов кури” поміж річковими каменями, то ніюдин не спіймався на принаду.

Після години надаремних зусиль, ми похнюпленими головами й порожніми кошиками вернулися з невдалої риболовлі.

Отець парох, їмость, проф. Чмола, вся хатня прислуга, навіть наші друзі реготали з нас, скільки влізло.

— З пстругами діло трудне — сказав отець парох. Їх треба вміти ловити вудкою. Накласти на гачок зеленого листка і не запускати вудку в воду, але тягти принаду понад плесом. Тоді пструги вискакують з води, кидаються на принаду і проковтують гачок. Місцеві люди ловлять їх руками, схопивши під каменем за зябри.

Авдій був ні в сих, ні в тих. Через його куховарську амбіцію підемо голодні спати...

Але справа виявилася. Їмость втиснула риболовам-невдахам ножики в руки й сказала:

— Ідіть на кухню помагати чистити картоплю!

Перед нами розкрився надзвичайний вид. Гурт наших побратимів сидів довкола міха з картоплею, кілька казанів з почищеною бараболею стояло кругом.

— Я знала, що риболовля вам не вдасться, — пояснила нам їмость, — і поки ви мочили вудки в воді, ми приготували скромну, але смачну вечерю, — бараболю, кисле молоко, яйця і сир з зеленою цибулькою і сметаною.

Незабаром ми розставили столи в саду під відкритим небом і уминали вечерю. Авдій, проковтнувши свою вражену куховарську амбіцію, не залишався позаду...

**
*

Того вечора чекала нас ще одна приємна несподіванка. На плебанії були дівчата, доні господарів, а з села прийшло ще кілька молодих людей — учнів і учениць вищих класів гімназії та студентів, що тут пробували на вакаціях. Ми зібралися в вітальні, їмость сіла за фортепіано, заграла до танцю й почалася забава до пізньої ночі.

Вранці прийшлося вставати в 6-ій годині, бо перед нами стелилася далека й важка дорога — треба було йти спішним маршем, щоб з'явитися на залізничній станції в Долині, звідки поїздом мали ми їхати до Брошнева, збірному пункту пластової братії, яка мала взяти участь у першому пластовому вишкільному таборі на Кам'янці.

Маршували ми всю ніч, бо пластун точний і додержує слова. Голодні, втомлені, невиспані, ми прибули на час до Брошнева. Тут з двома сотнями пластового люду завантажились ми на площадки вузькоколійної залізнички, що завезла нас на місце призначення, — до Підлютог над шумливою Лімницею.

МАКІВКА

Хоча вже добре посутеніло, проф. Чмола не давав наказу на нічліг. Ми розуміли його. Він хотів заночувати на горі Маківці коло цвинтаря Українських Січових Стрільців. Тут сам Чмола відбув хресний вогонь у битві з москалями, тут стрілецька зброя вкрилася безсмертною славою в перемозі над царською армією.

Ще трошки зусилля і ось замайорів високий дерев'яний хрест на кладовищі, а там зарисувалися й менші хрести на стрілецьких могилках. Заночуємо в шатрах або під відкритим небом. Треба тільки відшукати джерельце, щоб зготувати вечерю. Чмола знає, що десь тут поблизу є джерельце і струмок, який з нього випливає. Але як його відшукати напотемки після стількох років? Чмола шукав сам джерельця і розіслав на розшуки кількох пластунів.

Нарешті десь у темряві з-поміж високої трави й з-за кущів хтось крикнув: „Є вода!“ Всі ми кинулися туди. У потічку стояв... Зердик. Загруз по коліна в воду. Він випадково натрапив на потічок і, не помітивши його в темряві, гулькнув у струмок. Хоч промочив черевики і „штуци“, був вдоволений, що саме він перший знайшов воду й завдяки йому Авдій нарешті зможе зварити кулешу й чай, а ми помитися, погасити спрагу й намочити тверді, мов камінці, шматки сушеного хліба.

Допізна вночі ми сиділи при ватрі, поки полягали спати. Сонце вже добре припекло, як ми проснулися. Зараз після сніданку взялися ми до праці — упорядкувати стрілецькі могилки, сполоти бур'ян, підстригти траву, підсипати могилки, вирівняти стежечки, поправити огорожу. Праця тривала цілий день з короткою перервою на обід.

Підвечір зійшли ми на полонину й лягли спати в пахуче сіно на оборозі. Заснули з думкою, що виконали добре пластове діло. Бо як міг малий пластун краще віддячитися своїм героям за кров, пролиту в обороні батьківщини?

ПЛАСТОВІ „МАНЕВРИ”

Ми стали постоем над потоком за селом у тіні дерев. Професор Чмола вислав кілька пластунів до села купити свіжих харчів.

— Ходи, Муравленку, зі мною, — запропонував Зердик.

— Гаразд, — погодився я.

Ми спрямували свої кроки до хати, що стояла осторонь села. Забрехав собака на прив'язі, закудкудакали на тривогу і пішли в розтіч кури, побачивши інтрузів. З хати вийшла молодиця середнього віку. Вона стала на порозі, прислонила долонею очі проти сонця і вигукнула:

— То ви, хлопці, будете жовніри?

Я вже хотів розказати й усвідомити молодицю, що ми українські гімназійні учні-пластуни з Яворова на прогулянці в Карпатах, але Зердик сіпнув мене за рукав і відповів:

— Слава Ісусу Христу, газдине! Так, тітко, ми жовніри на маневрах. Ми втомилися, хочемо припочити, напитися води з колодязя.

— Діти мої, та ви свої, заходьте в хату, сідайте. Я так і думала, що ви жовніри на „маневрах”, по зелених мундирах пізнала. Мій син також при війську служить, далеко, аж на „мазурах”. Але він старший за вас. А ви ще діти. Сідайте, я зараз.

Поки ми помилися і причепурилися, молодиця поставила на столі сковороду смажених яєць, миску сиру зі сметаною. моло-

дою цибулькою і редькою, овальну грудку пахучого масла, камінний гладущик кислого молока, нарізала разового хліба.

Поки їсти, Зердик побожно перехрестився, я за ним. Молодиця стала нас припрошувати, але ми уминали і без принуки. Зердик став розказувати газдині всякі вигадки з вояцького життя і пригоди під час „маневрів”. Жінка лиш слухала і схлипувала. Їй нагадався власний син...

— Такі малі хлопці, цілком ще діти, а так їх мучать! Бідний мій Гринько та ще між чужими людьми.

Наситившись і відпочивши, ми подякували за гостинність і стали прощатися.

— Газдине, ще тільки кілька яєць, плесканку сиру, грудку масла для нашого офіцера і жовнірів з нашого відділу, — попросив Зердик, нагадавши собі, що з порожніми руками нам не прийти до проф. Чмоли. — Ми заплатимо.

— Та де ж я брала б гроші від вас, дітоньки мої, жовнірики молоденькі. Беріть, їжте на здоров'я!

Ми гарно подякували, попрощалися, просили передати поклін Гринькові і рушили до свого постю.

— Зердику, чи це було по-пластовому? — сказав я з ноткою жалю й докору в голосі. Адже ми обдурили добру жінку!

— Пластун вмів бути зарадним — велемудро відповів Зердик.

Я замовк. Що ж, Зердик по-своєму розуміє пластову винахідливість...

АВГІЄВА СТАЙНЯ

Коли на лекціях грецької мітології вчилися ми про Гераклеві вчинки, зокрема про те, що він сам за один день прибрав королівську стайню, якої не чищено тридцять років, пустивши через неї воду двох річок, ми подивлялися старогрецького героя-силача. Зердик, хоч який винахідливий, ніколи не взявся б за таку працю, а втім, боявся всякої роботи, як чорт свяченої води. Ми й не думали, що міти можуть інколи стати дійсністю й у нашому учнівському житті. А проте, нам довелося працювати в Авгієвій стайні... Правда, не одинцем, як Геракл, а гуртом, хоч грецький герой не відскочив від нас задалеко. Не знаємо, скільки наша стайня не була чищена, але ми прибрали її за один день, не пускаючи крізь неї води з двох річок, а просто руками, лопатами, вилами, граблями, тачками.

Ледве ми, пластуни, учасники першого табору на Кам'янці коло Підлютого в Карпатах, вивантажилися з площадок вузькоколіїної залізнички Брошнів-Осмолода, тільки поставили пластові палиці в козли і скинули наплечники, а вже комендант табору проф. Іван Чмола заставив нас до праці. Велетенська стайня-колиба мала правити нам за таборове приміщення і треба було приготувати її до вечора. Не тільки почистити, але посередині приготувати місце на ватру й побудувати „причі” для снання. Тільки головний кухар Авдій і його помічники були звільнені від того гераклівського завдання. Вони муіли зготувати їжу.

Хоча ще вчора, замість пластунів, ночували тут корови і вівці, то підвечір діло було скінчене, підлога з кругляків почищена, помита й полита карболом для дезинфекції, „причі” поставлені і застелені пахучою хвосою.

Після вечері, збірки, молитви, співу „Надобраніч”, всі ми кинулися на свої леговища. Та тут ще одна заковика. Хтось муіть бути на стійці, пильнувати табору, магазину з харчами й ватри по середині колиби. Чергування назначено від години 9-ої до 12-ої, від 12-ої до 3-ої і від 3-ої до 6-ої. Чергові мали передавати один одному годинник, а останній мав засурмити побудку. Кожний із нас просив Бога, щоб цієї ночі охоронив його від чергування, а коли і прийдеться чергувати, щоб жереб назначив його на першу сторожу, бо потім можна спокійно спати аж до самої шостої години вранці. А немає нічого гіршого, коли поспиш кілька годин, а тут тебе тягнуть за ногу, що твоя, мовляв, черга.

Доля в постаті проф. Чмоли назначила Зердикові друге чергування — від півночі до третьої ранку . . .

Звук сурми останнього чергового прокинув нас з камінного сну. Миттю зірвалися ми на ноги, бо перед одяганням і сніданком відбувалася збірка, ранній прорух і найприкріша річ — шубовснуту з головами в льодово-холодний потік. Це було передумовою, щоб отримати свою порцію.

Проф. Чмола вже виглянув надвір і здивувався:

— Котра година? — спитав чергового.

— Шоста!

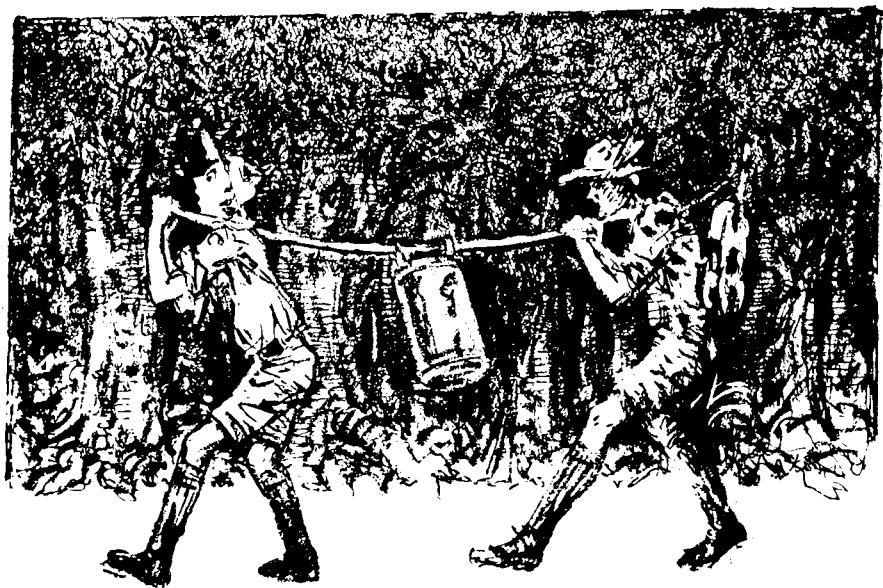
— Чомось темнуvато на дворі, небо ще зоряне, а в шостій повинна б бути рання заграва, хоч гори й ялиці закривають сонце — дивувався Чмола.

Глянув на свій годинник — а це четверта вранці! Зердик не знав, що попередній черговий пересунув вказівки годинника годину наперед, щоб скоротити собі стійку. Перебравши чергування, Зердик і собі посунув вказівки годину наперед. І так час

нашого відпочинку, після гераклівської праці, скоротився на дві години.

Збірка відбулася за звичайним ритуалом, навіть з купіллю в потоці. Тільки Зердик і його попередник стали до карного звіту...

Невідомо, як було з Гераклем і королем Авгієм, але знаємо, що тоді годинників ще не було...

ПРИГОДА З МОЛОКОМ І ВОВКАМИ

Сьогодні мали ми, тобто я і Зердик, „пеха”. Під час обіду з’явився „Лицар Ордену Цибулі”, таборовий кухар Авдій з інсигніями свого уряду — ополоником за поясом і велетенською копісткою в руці, поглянув на нас і владно сказав:

— Ти, Зердику, і ти, Муравленку, підете за молоком до Осмолоди. Візьмете з собою дві пластові палиці, бо бідон тяжкий. Вирушите пізно по полудні, щоб прибути туди, коли корови вернуться з пасовиська до вечірнього удою.

Ми налякалися. З табору на Кам’янці до Осмолоди добрих кілька кілометрів гірською дорогою через ліс. А вертатися треба вже присмерком. В горах скоро сутеніє, бо хоч сонце світить, то воно ховається за верхи гір і верховіття дерев. У лісі страшно, — „всяка погань лісом ходить”, — пригадалися мені слова з Франкового „Лиса Микити”: лісовики, мавки, потерчата, можуть трапитися вовки й ведмеді. Але не було ради, слухати мусиш, бо після проф. Чмоли Авдій перша особа в таборі...

Зердик скоро потішився і мене розрадив:

— Слухай, Муравленку, (це моє пластове псевдо, бо това-

риші-„цивілі”, тобто не-пластуни, називали мене „Чіпка” за героєм з роману Панаса Мирного „Хіба ревуть воли, як ясла повні” . . .), матимемо дві пластові палиці, візьмемо ліхтарики, а я заберу ще й гітару. Співатимемо по дорозі для розваги.

Ми щасливо добрали до молочарні в Осмолоді й отримали наш бідон із свіжим пахучим молоком. Бідон — велика алюмінійова посудина на молоко з щільно закритим верхом і з двома рухомими вухами, через які ми пропхали палиці. Поклавши палиці на плече, ми рушили назад до табору. Бідон гойдався з боку в бік, згори вниз, зачіплявся за нерівності дороги — вибоїни, каменюки, корені дерев. Палиці, хоч з тесаного ясеневого дерева, вгиналися під тягарем бідону і в’їдалися нам у плече.

Коли ми ввійшли в ліс, вже стемніло. Я йшов спереду. Зердик ззаду, перевісивши гітару через плече, щоб не перешкоджала. Ми йшли мовчки, наслухуючи кожен шелест, кожен тріскіт зламаної галузки. Світлячки блимали своїми ліхтариками.

Нараз до наших вух дійшов з-позаду дивний звук, наче б далеке виття — ву-ву-ву-у-у-у . . . гу-гу-гу-у-у-у . . . Ми поставили бідон на землю, обернулися і почали наслухувати.

Але тільки ми обернулися, виття втихло. Ми заспокоїлися і рушили в дальшу дорогу. Тільки ступили кілька кроків, як виття розляглося знову. Але за кожним нашим поворотом воно втихало. Хитрі вовки, мабуть, хочуть нас заскочити зненацька. Ми приспішили ходу, почали майже бігти, волосся під пластовим капелюхом „стало дуба”. Виття гналося весь час за нами . . .

Відітхнули ми легше, коли побачили, що навпроти нас іде якийсь газда.

— Слава Ісусу Христу! Добрий вечір! А що це ви, хлопці, так біжите з тягарем під гору аж захекалися? — спитав чоловік, порівнявшись із нами. Ми розповіли дядькові причину нашого страху й поспіху.

— Та які там вовки! — засміявся газда. — Тут вони не водяться. Близько людські оселі, тартаки, вузькоколійна залізниця.

Дядько уважно приглянувся нам, прислухався до звуку і сказав нам, зокрема Зердикові, обернутися кілька разів взад і вперед.

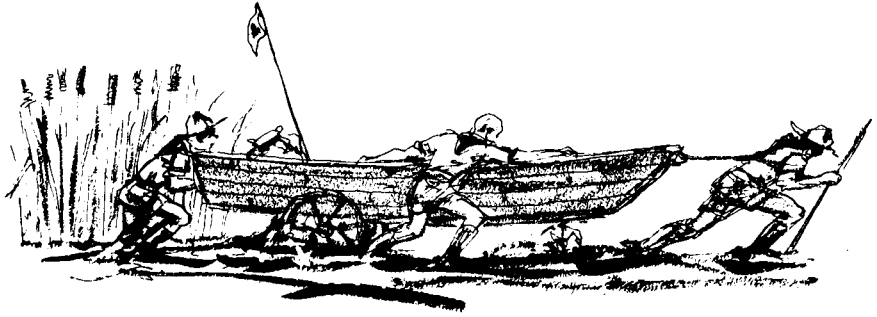
— Та це ви несете вовків на своїй спині! — вирішив врешті дядько. — Ану поверніться лицем до переду і покладіть руку на струни гітари.

Зердик зробив так, як дядько велів. Справді! Як тільки поклав руку на струни, звук втихав. Відняв руку — знову чути виття.

Тепер ми здогадалися, в чому справа. Вітер дув нам у спину і торкав струни, а вони видавали звук, подібний до виття.

Ми подякували дядькові за вияснення, побажали доброї ночі і вже спокійно, поволі подалися до табору.

Зердик заляв мене всім у світі, щоб я мовчав про нашу пригоду з вовками, бо станемо посміховиськом таборовиків. Прости мені, Зердику, що я зрадив тепер нашу спільну таємницю!

СЛІДАМИ ГАМАЛІЇ

(Моєму опікунові під час пластування пл. сен. Володимирові
Масюкові-Ладикові — присвячую)

„Пливуть собі співаючи...

Т. Шевченко — „Гамалія”

За плянами, шкіцями й обчисленнями та під наглядом проф. Чмоли наш курінний столяр Ціньо збудував з помічниками в курінній столярні чотири човни-сандоліни. Це були довгі, вузькі дерев'яні судна з плоским дном. Місце було на дві особи — стержникового і весляра. „Ніс” і зад човна були звужені, щоб човен мав обтічну форму і міг легше поборювати опір течії. Спереду і з-заду сандоліни були сховки на одягу, необхідне таборове спорядження і на харчі. Схованки закривалися щільно невеличкими дверцятами. Сандоліни були ущільнені клоччям, засмолені, запущені водонепроникливою речовиною й помальовані фарбою яснобрунатного кольору з білими обвідками кругом чардака. Імена човнів були вицяцьковані блискучими цвяшками з широкими голівками. На „дзьобі” човнів тріпотіли на вітрі білі прапорці з пластовою лілейкою.

Щастя, що завдяки щуці я навчився плавати. Це дало мені змогу стати членом гуртка водного пластування.

Початково ми плавали по Склі, але швидко забажали погуляти на глибших, ширших і бистріших водах. Ми заплянували водну прогулянку на Дністер. Але, хоч Яворів українське патріотичне місто, то дістатися з нього судном на рідні води — справа нелегка. Місцева річка Скло вливається в Сян, а потім у Вислу, отже пропливає суто польською територією. Єдиний спосіб

виплисти на українські води, це дістатися суходолом до Добростан, а потім спустити човни на потік, що вливається в Верещицю, нею на великий став у Городку, там перетягти човни через греблю, а тоді вже дорога відкрита до Дністра.

Прийшли Зелені свята, а з ними три вільні від навчання дні. Добра нагода погуляти човном по Дністрі. Крім проф. Чмоли участь у прогулянці взяли: Ладик, Ціньо, Богун, Бучок, Очко, Зердик і я — Муравленко. Ми трохи засмутилися, бо перед самим виїздом проф. Чмола заявив, що не поїде з нами — мусить бути на конференції у Львові. Зате обіцяв, що ввечорі приєднається до нас у Городку біля водної заставки, а тоді дальшу мандрівку відбудемо разом.

Щоб проїхати кільканадцять кілометрів суходолом поки дістатися до добростанського потоку, ми умудрилися вжити залізні колеса: одне рухоме спереду до керування, а два, посданні віссю, підкладені під головний корпус сандоліни. Металеві колеса несамовито торохкотіли по битій дорозі, аж люди заглядали в вікна та вибігали на вулицю. На десятому кілометрі одно переднє колесо попсувалося. На щастя, по дорозі зустріли ми кузню. Коваль, довідавшись, що ми учні української гімназії, безкоштовно полагодив нам колесо, ще й побажав щасливої дороги.

Хоч з галасом і гуркотом, все таки по битому шляху їхалося доволі швидко. Не так на польовій дорозі. Колеса грузли в м'який пісок і тяжкі сандоліни з трудом можна було пропихати вперед. Але „над сиротою Бог з калитою”. У гідростанції, що гнала питну воду з Добростан до Львова, загудів гудок на обід. Побачивши незвичайний похід, робітники стали розпитувати: хто, куди, за чим. Коли довідалися, що ми пластуни, гімназисти, зараз приклали свої мускулясті руки до сандолін і допомогли нам проїхати решту польової дороги аж до потічка. Там побажали нам „щасливих маневрів” на водах Дністра, а ми подякували їм за поміч і на прощання помахали пластовими капелюхами.

Над потоком ми зняли колеса і склали їх у сандолінові сховки, а човни пустили на воду. Течія потічка була урегульована верболозовим плотом, щоб забезпечити береги від підмивання. Пливеться нам легко, вода несе човни, не треба гребти, тільки стерничий час від часу тримає „курс”. Ми вже на Верещиці. Вода глибока, мутна, течія пливе ліниво. Мусимо взятися за вссла. Треба плисти обережно, бо корито річки круте. Нова несподіванка — хоч гирло річки широке, зате заросле комишами і човни мусять „гусаком” пропливати вузьким просмиком поміж двома стінами очеретів.

Врешті випливаємо на велетенський став, який видався нам морем — берегів не видно. Пливемо „лавою”, переганяємося, співаємо. Зустрічний рибалка показав нам напрям до греблі. За пів години плавби ми причалили до нашої мети і витягли сандоліни на берег. Два пластуни пішли підшукати нічліг, а два попливли до шлюзи по проф. Чмолу. Але незабаром висланці вернулися без зв'язкового. Його не було на умсвленому місці. Видно, щось перешкодило йому, — не прибув, — подумали ми. В неділю знову вислали ми двох друзів на залізничну станцію, два інші попливли ставом до найближчої від станції заставки. Незабаром привезли Чмолу і післанців, які мали зустріти його на станції. Виявилось, що професор уже в суботу ввечері був на умовленому місці біля шлюзи, що найближче залізниці. Він не знав, що є ще дві інші заставки, а ми не зауважили минулого дня третьої, саме тієї, де ждав нас Чмоль.

Не заставши нас, він подумав, що ми не виїхали на прогулянку. Сів на поїзд і поїхав до Судової Вишні, а звідти 18 клм. пішки до Яворова. Довідавшись, що ми таки вибралися в дорогу, переночував і знову пішки прибув до Судової Вишні, а звідтіля поїздом до Городка.

Зустріч із зв'язковим відзначили ми парадним обідом. Друг Ладик зварив борщ з молодих буряків. Дали нам їх господарі, у stodолі яких ми заночували. Хазяйка зварила казан картоплі, яку хлопці перед тим пообирали.

Після обіду перетягнули ми човни греблею і попливли Верещицею. Течія рвучка, бистра, багато закрутів і крутежів. Пливемо шпарко. Нараз із Ладикової сандоліни, в якій за кермом був проф. Чмола, почули ми крик стерничого:

— Праве весло до берега!

Ладик наліг на весло, а воно — трісь! — зламалося. Течія вхопила човен і боком ударила ним об кладку, яку проклали тут робітники, що працювали при регуляції ріки. Ладик і Чмоль вхопилися руками за кладку. Човен вода втиснула під кладку і понесла його на невеликий водоспад, де вода з старого корита вливалася в нове.

Зердиків і мій човен плив зараз за Чмолом і Ладиком. Побачивши, яка пригода їм трапилася, я крикнув:

— Зердику, вважай!

Було запізно. Не зважаючи на розпучливі Зердикові зусилля, нас зустріла така сама доля, як попередній човен. За хвилину ми трималися судорожно руками кладки, щоб не впасти в воду.

Дві останні сандоліни пристали до берега. Залога перетягну-

ла їх через кладку, виловила наші весла і видобула з водопаду сандоліни, які зазнали аварії. Хоч залиті водою, човни не потонули завдяки водонепропускальним скриткам. Зламане весло Ладик заступив запасним. Зате втратив батьків військовий коц, на якому для вигоди сидів, веслюючи.

Урегульованим річищем Верещиці заплили ми на бистрі води Дністра. Погуляли на його хвилях цілий день. Увечорі витягли ми човни на берег, повечеряли, поставили стійку і лягли спати. Спання було коротке, бо вчасним ранком почав падати дрібненький дощик. Поснідавши нашвидкоруч, ми рушили в поворотну дорогу, щоб на час вернутися до школи. Важко було гребти проти течії. Дощ і холод дошкулювали. Треба було поспішати, щоб перед вечором переплисти став і дістатися до Верещиці, гирло якої заховане в комишах.

З трудом перевезли ми човни по греблі до річки. Гребти було неможливо, бо корито вузьке. Прийшлося йти берегом і линавами тягти човни проти течії. Берег був порослий кропивою, яка безжалісно жалила нам відкриті коліна. А тут по полудні вийшло сонце і припекло пожалені ноги. Ледве коло півночі добилися ми до місця, де в суботу спустили човни на воду.

Раптом з комишів вискочив гурт якихсь таємних постатей. По широких капелюхах ми пізнали, що це пластуни. Вони вийшли на прогулянку й рішили при тому допомогти нам пхати човни по суходолі.

Була шоста година ранку, коли проф. Чмола відкликав допоміжний гурток і поспішним маршем рушив із ним, щоб на восьму годину бути в школі. Далі ми самі пхали сандоліни по битій дорозі. Втома мучила нас, дехто на ходу засинав. Після другої лекції наша валка з гуркотом вкотилася на гімназійний майдан. Школярі й учителі прийняли нас оваційно. Директор здобувся на жест — звільнив нас того дня від навчання. Добре зробив, бо ми майже тридцять годин безперервно або гребли, або пхали чи тягнули сандоліни без сну, без поживи, мокрі від дощу й річкової води, спарені кропивою й попечені сонцем.

Проте, ми були вдоволені своїм досягненням. Недармо співається в пластовій пісні: „Ніщо нам лихо, ні пригоди”...

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА:

*ПЕРШЕ
КОХАННЯ*

ЦВИНТАРНЕ СТРАХОВИЩЕ

Починаючи з п'ятої класи, що вважалася першим ступенем „вищої” гімназії, кожний із нас мав свій „ідеал”, свою „симпатію” в постаті дівчини. З дівчатами ми „ходили” не тільки парами, але й проводили час гуртом. Часто вечорами, головню в не-году, ми зустрічалися в домі однієї з наших товаришок, чи учениць інших шкіл, зокрема вихованок учительської семінарії СС Василянок. Тут ми гуторили, співали, інколи танцювали під звуки грамофону з великою трубою і корбою до накручування пружини та розважалися всякими товариськими грами-забавами — в „котика і мишку”, „манастир”, „збирання меду”, „зривання вишень”, „плітки” „обертання пляшки”, „фанти”. Найбільше любили ми „флірт”. Гра полягала в тому, що присутні сідали вколо і обмінювалися за власним вибором картками, на яких у формі товариської розмови були вміщені всякі компліменти, за-

певнення симпатії, любовні визнання тощо. Це був найкращий спосіб висловити свої почування до партнера іншої статі, що припав вам до вподоби. Це був ідеальний спосіб несміливим молодим людям виявити свої почування без слів, без збентеження, без тремтіння, без зашаріння і всіх інших немилих проявів, які невідклично супроводжають особисте розкривання почувань коханої особи. Дівчатам це теж давало змогу без приниження дівочої гордості „дати хлопцеві зрозуміти”, що він їм подобається, або що вони відповідають взаємністю на залицяння. Ніхто не міг закинути дівчині, що вона „накидається” хлопцеві.

Але ці зустрічі мали і свої небезпеки. Найбільша — це потрапити в руки дижурних „бельферів”, обов'язком яких було перевірити, чи „станція”, на якій живе учень, відповідна, чи є добра опіка. Коли дижурний учитель, — а було їх доволі, бо Яворів мав багато середніх шкіл, — застав веселе товариство, діставалося „на горіхи” не лише учасникам зустрічі, але й господині, яка могла втратити право тримати учнів на квартирі. Гірше, коли забава протягалася до пізнього вечора, бо учням було заборонено перебувати поза своїм помешканням чи ходити по вулиці після дев'ятої години.

Щоб уникнути неприємностей, ми вживали різних хитрощів. Наша розвідка слідувала, де відбулася остання контроля станції. Ми часто міняли місце зустрічів, бо Зердикова теорія, мовляв, „грим не б'є двічі в те саме місце” чи „гарматня куля не падає в цю саму яму”, не виправдувалася. Деякі професори, перевіривши одного вечора квартиру, з'явилися на ній зараз же наступного дня, і ми кілька разів стали жертвою такої тактики, яку вони засвоїли собі з власного учнівського досвіду . . .

Важливе було прослідити, котрі професори дижурують, бо на випадок халепи ласкавіших і „м'ягших” можна було вблагати, щоб не рапортували директорів. Коли дижурили дуже строгі, ми на деякий час припиняли зустрічі. Щоб професори нас не заскочили, ми виставляли на зміну чати і заздалегідь плянували розтіч. Поворот додому після недозволеної години був теж повний небезпек. На вулиці можна було „напоротися” не тільки на бельфера чи директора, але й на звичайного, шануючого закон прохожого, а найгірше на „сторожа безпеки” — поліциста. Тоді й гімназія мала клопіт, бо ішов урядовий донос до шкільної кураторії, що учні „Рідної Школи” заколочують нічний спокій і порядок у місті та ламають шкільні приписи. Тому в поворотній дорозі кожний відповідав за себе і під загрозою бойкоту не смів зрадити товариства, ні місця зустрічі.

Того пам'ятного вечора забава була виїмково приємна. Було вже коло одинадцятої вечора, коли ми вирішили йти додому. Провіривши, чи „терен безпечний”, ми одинцем покидали гостинну хату. Я біг спочатку з Зердиком, але за шпиталем, на розі, наші стежки розійшлися. Останній етап дороги треба було мені пробігти одинцем попри цвинтар, за яким уже простягалися поля і ліс. Навпроти цвинтаря були забудування, але не мешкальні доми, а склади, магазини, верстати. Далі притикала до них міська електричка, а за нею простягалася велетенська торговиця, яка раз у тиждень в четвер кишіла життям. Хата, де я жив, стояла за цвинтарем одинцем серед поля. До неї можна було зайти з іншого боку залюдненою вулицею, але не учневі після одинадцятої години вечора та ще й з нічної „ескапади!”

Була пізня осінь, небо затягнулося олов'яними хмарами, з-поза них інколи виринав блідий місяць. Накрапав дощ. Вітер шугав у кущах і вив у верховіттях цвинтарних дерев, їх стовбури скрипіли. Десь рипіли непричинені цвинтарні ворота, десь лопотіла напів відкрита хвіртка, деренчали двері трупарні. Зловіщо перекликалися сичі, хрипло крякали ворони й галки, перелякані шумом вітру, гугняво гуготіли сови й пугачі. З дупел дивилися на мене зеленкуватожовтяним блиманням їх великі очі. Спорохнявілі пні мерехтіли зимним фосфорним світлом... Я біг з запертим віддихом, серце калатало мені в грудях, підходило до горла.

Нараз... я почув на цвинтарі чиїсь дрібненькі кроки, — чалап, чалап, чалап. Я зиркнув красчком ока і жахнувся. Якесь біла, невисока, зате довга постать посувалася до мене по головній доріжці цвинтаря. Вона відхилила входові ворота. Я почув чалапання її ніг на вулиці, а згодом на тротуарі за мною...

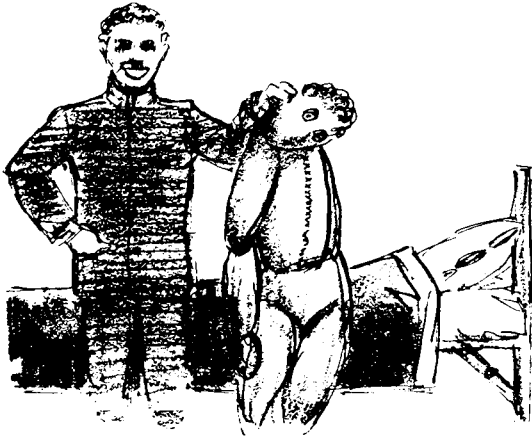
Кожний із нас знає, що таке страх. Кожний пережив це почуття, коли під шкірою „бігають мурашки”, коли „волосся стає дуба”, коли скорч стискає вам горло і ви не можете видати звуку, коли ви не здібні рухатися, хоч як хотілося б „дати ногам знати”. І нехай жаден сміливець не каже, що він ніколи не відчував тремтіння і дрожі, коли сам у нічну пору опинився на цвинтарі. Страх проймає вас, коли ніччю знайдетеся в порожчій церкві, в якій блимає тільки „вічна лампада”, від мерехтіння якої падають довгі тіні, а ваші кроки відгомоном лунають у заглибинах і нішах церковного інтер'єру. Почуття страху дізнаєте, коли знайдетеся на горіщі опустілого дому, або ко-

ли побачите якусь нез'ясовану з'яву, коли вас щось зненацька заскочить, коли знайдетеся в загрозливому становищі і не знаєте, як з нього вийти, коли ваше життя в небезпеці. Є багато причин, які наводять на вас страх, зокрема, коли начитаєтеся і наслухаєтеся народних баянь і казок про мертв'яків, чарівників, відьом, чорних котів, чортяк і всяку нечисту силу. То ж не дивуйтеся, що й мене огорнув жах. Я облився смертельним потом, але, на щастя, ноги не відмовили мені послуху. Я біг щодуху. Одночасно дрібненькі кроки чалали швидко за мною, завжди в однаковій відстані. Я сповільнив біг і... крочки за мною сповільнювались. Останками сил чвалом я ввігнався в сінешні двері, які, на щастя, були відчинені. Господиня, побачивши мене, ажнула, забула навіть вилаяти мене. На її питання що сталося, я не відповів, тільки вбіг у свою кімнату. Через закриті двері я чув, як хазяйка нарікала про себе, що я волочуся ногами, що через мене вона втратить право тримати учнів на квартирі, а вона вдова і мусить утримати трійко власних дітей. Якби була знала, була б не приймала на помешкання такого „нічного пташка”, але не хотіла відмовитися, бо вона добра знайома моїх батьків ще з часів, коли ми цілою родиною жили в Яворові.

Виснажений забавою, враженнями, жахом, фізичним зусиллям і вколисаний одноманітним наріканням і бідканням хазяйки, я заснув.

**
*

На другий день вранці я довідався, що сусідові з другого кінця цвинтаря зірвалася з припону біла коза — моя добра знайома! — і втекла з хліва через дверці, відкриті подувами рвучкого вітру. Коза, мабуть, була неменше перелякана ніж я й тому, побачивши людину в постаті учня гімназії, почвалала за мною. На мокрій землі коло моєї хати я побачив відтиски її ратичок, а їх слід провадив до цвинтарних воріт, попри які я вчорашньої ночі біг у смертельному жаху, рятуючися від цвинтарного страховиддя...

НЕСПОДІВАНКА В БУРСАЦЬКОМУ ЛІЖКУ

Тавреллюс, тобто по-латині „Бичок” міг обійтися без книжки й зошита, без олівця й пера, навіть без копаного м'яча і без „репети”, але не міг жити без „симпатії”. Байдуже чи вона була жива чи уявна, справжня чи вимріяна, дійсна чи хочби „папєрова” на фото або в ілюстрованому журналі. Зідхав до сценічних акторок, до циркових балерінок і акробаток, до фільмових „зірок”, подобами яких обліпив стіну над своїм ліжком. Його кишені були випхані світлинами „симпатій” — минулих, теперішніх і прийдешніх, адресами, любовними листами „вхідними” й „вихідними”, записками про умовлені зустрічі. Тавреллюс завжди був закоханий „по вуха”.

Знайомився з дівчатами різних клас гімназії, сусідньої польської гімназії й дівочої семінарії, учительської семінарії СС Василянок. Знайомився з ними через шкільних товаришів, на забавах, фестинах, прогулянках, пікніках, на вулиці, в кіні, коло церкви. Мав у тому вироблену тактику й техніку, щастя і особистий чар. Вмів подобатися дівчатам і ми не раз завидували йому успіхів.

**

Було вересневе пообіддя. Ми з Тавреллюсом ішли вдвох яворівським „корсо”, обсадженим старезними каштанами. Їх пожовкле листя шаруділо в нас під ногами, між листям виблискувалися

кругленькі брунатні з білими пасками каштани, що падали з наїжених колючками, вистелених всередні м'якенькою устількою лущайок. Навчання тількищо почалося і навіть бурсакам було дозволено побувати довше поза бурсою, щоб дати їм змогу купити шкільне приладдя чи книжки.

Назустріч нам надійшли дві хороші семінаристки, вдягнені в чепурненькі шкільні темносині уніформи й білі блюзочки з широкими викладними комірами. Були дбайливо зачесані, живо гуторили, безжурно сміялися.

Тавреллюс штовхнув мене злегенька ліктем, очі його заблиснули, він прибрав граціозну ходу, похитуючися злегка з боку на бік. Коли ми майже порівнялися з дівчатами, Тавреллюс сказав до мене так, щоб вони почули:

— Ця третя дуже мені сподобалася.

Дівчата зглянулися між собою, здивувавшись про котру з них мова, бо було їх тільки дві. Зараз же спохватилися, що це жарт і почали сміятися.

Бичок скористав із веселого настрою і сприятливого моменту. Приступив до семінаристок, ще й мене потяг за собою:

— Маю честь представитися, називаюся Тавреллюс — вилепетів він, стукнувши галянтно обцасами — а це мій товариш Чіпка. Чи можемо вас провести?

Дівчата радо погодилися. Ми пішли парами, але „змилися” з корсо й бічними вуличками та провулками подалися в міський парк над ставком, що в сусідстві римо-католицького цвинтаря. Краще не ризикувати і не лізти на очі „бельферам”. Та й парк восени дуже романтичне місце для розмріяних, закоханих, хай і випадкових пар.

Вже посутеніло, як ми залишили парк і провели дівчат додому. Бичок пішов до бурси, а я на свою приватну „станцію”. Про свою випадкову „симпатію” я зараз таки забув. Не так Тавреллюс. Закохався в свою до безтями! Наступних кілька днів про нікого й про ніщо не говорив, тільки про неї — про Дзідзі.

Врешті не витримав:

— Слухай, Чіпко! Візьмемо Зердика, Северка-Цапа, Колінка, Будзіка, Глинку, Цітапу і підемо ввечорі з гімназійними інструментами зробити серенаду під вікном Дзідзі.

Хлопці вагалися, бо нічна виправа, хай і романтична, була небезпечна з уваги на пізню заборонену пору, джурних професорів, поліцію, господарів і сусідів хати, в якій жила Дзідзі. Та ще й із шкільними інструментами!

Але Тавреллюс так просив, так наполягав, такими приманливими словами зображував трубадурську ескападу лицарів ночі, що друзі погодилися. Нам „приватникам” легко було вийти з хати ввечері, але Бичок жив у бурсі, а тут обов’язував правильник, що бурсакові не вільно без дозволу опікунів перебувати поза гуртожитком після четвертої по полудні. Одначе Бичок знав на те спосіб і раду. Мав зроблену з ганчірки ляльку з пришитою кавчуковою головою паяца. Клав її в своє ліжко і прикривав коцом, щоб чубок голови виставав з-під покривала. Це на те, щоб „замилити очі” дижурному опікунові бурсаків, коли прийде на нічну інспекцію.

З Прожорою Тавреллюс уклав договір, — за полезину порції Тавреллюсового обіду Ненаситець подбає, щоб уночі, коли Тавреллюс буде поза бурсою, заціпка у партеровому вікні була відкрита. Цим вікном Тавреллюс влазив до бурси, коли повертався з нічної мандрівки.

**

Була десята година вечора, коли ми зібралися в умовленому місці — у вузькому, темному провулку за „міською церквою”. Звідтіля недалеко до дому, в якому жила Дзідзі. Довкруги тихо — мешканці провінційного містечка в таку пору здебільша спали.

Ми усталилися півколом під вікнами Дзідзіного дому. Трубадури пустили віщі пальці на струни гімназійних інструментів. Заквиліла скрипка під смиком Колінка, а Северко-Цап лицарським тенором зятагнув любовну баладу. На перші звуки музики і співу на балькові з’явилася Тавреллюсова Дульчінея — Дзідзі, а з вікон сусідніх хат почали вихилатися дівочі голівки з накрученими локонами. Але одночасно відкрилися раптово входні двері Дзідзіного дому, а в них з’явився господар. Був у довгій білій нічній сорочці, в капцях на ногах і в чіпку на голові, в руках тримав грубий, сукатий костур:

— Я вам покажу, лайдаки, як заколочувати нічний спокій порядного громадянина! Геть мені звідсіля, бо кості вам поламаю!

З піднесенням костуром кинувся на нас.

Тавреллюс і Зердик закинули на розлюченого добродія лантуховий мішок, а Цітапу почав обкручувати його мотузком. Але чолов’яга пручався і верещав під небо. На крик і метушню вибігли сусіди, звідкись взялися міські поліцаї — „дерев’яні шаблі” і протипожежні сторожі — „галябардники”, що вночі викрикували „Обережно з вогнем!”

Не було ради. Зердик, Тавреллюс і Цітапу пустили роз’юше-

ного громадянина й ми всі розбіглися хто куди. Наші переслідувачі розгубилися в пільмі, не знаючи за ким бігти. Врешті погналися за прудконогим Зердиком, який мчав у сторону цвинтаря. Тут змилив погоною, бо з головної алеї скрутив поміж могилки і в темноті впав у свіжовикопаний гріб, який ждав на небіжчика, а покищо скоронив півживого гімназиста . . .

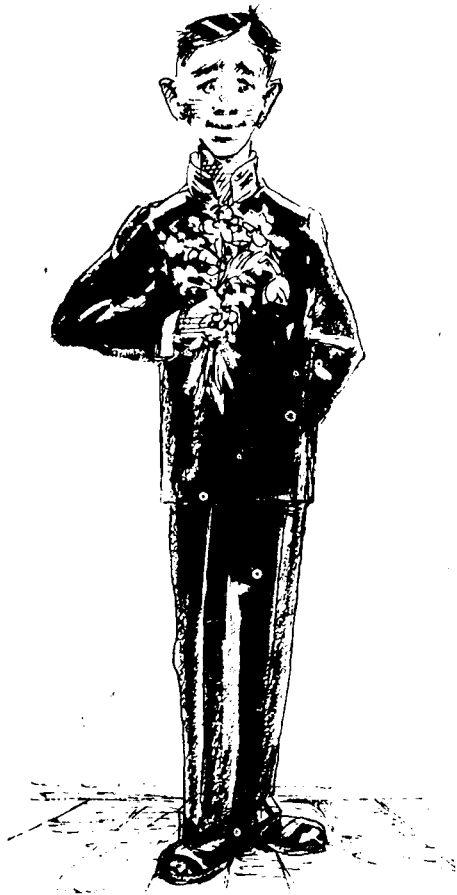
**
*

Тавреллюс прибіг до будинку бурси, вліз всередину через відщеплене вікно і подався до своєї спальні. Перша річ — глипнув на ліжку. У жовтому світлі блідого місяця побачив, що воно застелене так, як він його залишив і чубок голови полотняного паляца вистає з-під покривала. Тавреллюс швидко вдягнув нічну сорочку і прожогом ускочив під покривало. Та ще швидше вискочив, мов опечений. У ліжку лежала не полотняна лялька, а жива людина в постаті „Хлопчика” — найменшого ростом опікуна бурсаків проф. Гармаша . . .

**
*

Останній акт нічної ескапади розігрався в канцелярії головного опікуна бурси проф. І. Чмоли . . .

На другий день поліція прийшла на дослідження до дирекції гімназії, одначе тому, що не було свідків і „ніхто нічого не знав”, справу притишено.

МОЄ ПЕРШЕ КОХАННЯ

*Перша любов — китиця квітів запахущих;
Друга любов — чаша п'яного вина;
Третя любов — чара горної отрути.*

Чи може бути щось сильніше, краще, більш збуджуюче й потрясаюче в житті гімназійного учня вищих клас, ніж перше кохання? Таємність, чарівність, містерійність, ніжність, інтимність, одухотвореність цього нерозгаданого почування не можна прирівняти до жадних інших переживань молодого людини. Ані успіх у науці, ані першість у спорті, ані здобутки в якійнебудь іншій ділянці учнівського шкільного чи позашкільного життя,

ані навіть радість і гордість з перших довгих штанів, не дають тієї емоції, що оспіване народними співцями, поетами, описане письменниками, зображене образотворчими мистцями, вичароване майстрами тонів — кохання.

Це інтимне почування приходить зненацька. Пробуджується одного ранку і відчуваєте, що ви в його полоні, і ніякі зусилля, ніякі раціональні міркування неспроможні виплутати вас із його сітей. Ви навіть не пробуєте визволитися від нього, навпаки, шукаєте різних шляхів, способів і засобів, щоб, забувши про дійсність, пірнути в нього повністю. Закоханий учень відчуває легкість, силу, бажання жити, світ здається йому рожевий, привабливий і такий маленький, що міг би його охопити своїми обіймами і зрушити з місця.

Але незавжди прислів'я, в яких криється народна мудрість, виправдують себе. Таке трапилося й мені. Моє перше любовне почування поєдналося зразу з третьою любов'ю — чарою чорної отрути, ще поки розвіялися квіткові пахощі першої любовної китиці і поки я мав змогу не то вихилити, але хоч покусувати п'яного вина з чаші другої любови.

Несподівано прийшлося мені відчути у власкому „Я” якісь нерозгадані зміни. Мене перестали цікавити забави і спортові гри, навіть копаний м'яч, я втратив заінтересування до науки і лектури, що досі була моїм улюбленим зайняттям. Я став шукати самоти і спокою. Уникав зокрема чоловічого товариства, зате якась незрима сила тягнула мене до протилежної статі. Я став дбати про свій зовнішній вигляд, — прасував штани „на кант”, старанно в'язав краватку, став голитися, хоч заріст ще добре не засіявся. Я кинув безпощадний виклик моєму неслухняному волоссю, що ніяк не хотіло пристойно зачесатися. Я мив його шампунем, намащував брилантином і спав у чіпку з панчохи, щоб примусити його гладко триматися голови, а не стирчати як рижова щітка чи їжачі голки.

Я раптом відкрив, що моєю „симпатією” є ніхто інший, тільки моя клясна товаришка Фунька. Та сама, за плечима якої я шостий рік сиджу в другій лавці спереду і яку ми тягнули за миршаві кіски. Ця сама Фунька, що пожаліла мене, коли, граючися покотилом, я порвав на колючому дроті свої перші довгі штани, а мама втяла мені обі ногавиці й я мусів ще рік ждати на нові довгі штани. Тоді Фунька сказала мені перший комплімент:

— Тобі, Чіпко, найбільше до лиця в коротких штанцях!

Я був їй тоді вдячний за співчуття і комплімент, але згодом забув про цю подію і далі з колегами докучав Фунці.

Тепер Фунька зовсім інакша. Волосся в неї темне, притяте „в гривку” і причесане дбайливо з розділкою з лівого боку голови. Її личко повне, з рожевими рум'янцями на щічках, її губки кольору маку, а як сміється, то видно рівенькі білі зуби. Її постання набрала хвилястих форм і ліній. Ми вже не тягнемо її за волосся, не дужаємося, ані не дражнимось з нею. Кажемо їй „товаришко Стефо” або „Фуню”. Взагалі, всі наші клясні дівчата змужніли і тримаються згорда, бокують від нас, заглядають за „сьомаками” і „восьмаками”. Вони на павзах проходжуються шкільними коридорами або гімназійним майданом, тримаються під руки, щось шепочуть, хихочуть, інколи не бажають з хлопцями розмовляти, а коли пристанеш до їхнього гурту, вони перешіптуються між собою, „роблять міни” й вибухають реготом аж інтрузові стає ніяково і він відходить, думаючи, що це з нього насміхаються.

Така то тепер Фунька, — істота моїх зідхань, задушевних мрій і бажань, моя „симпатія”, моє перше кохання, моя китиця квітів запашних . . .

Стараюся приподобатися Фунці. Поздоровляю її, відкриваю їй двері до шкільної залі, мию за неї таблицю, коли припадає їй чергування, підповідаю, не зважаючи на остороги професорів, хоч Фунці моє підказування зайве, бо вона вчиться добре. Відпроваджую її додому й несу їй книжки та зошити. Я вислідив, коли вона виходить з дому до школи й так синхронізую час, щоб якраз проходити попри її дім, коли вона виходить з каменичної брами. Тоді йдемо разом до школи, гуторимо, хоч співрозмовець з мене нелепський, бо до дівчат я зроду несміливий. Після „маївки” я завжди знаходжуся при її боці й ми йдемо на прохід вулицями, висадженими квітучими з духм'яним запахом каштанами й акаціями. Вдихаємо те саме сповнене весіннього аромату повітря, дивимось на місяць, лічимо зорі.

Фунька мені прихильна. Дозволяє тримати себе за руку, інколи каже до мене „Чіпонько”. Це мені мило лоскоче вухо. Приношу їй квіти, солодощі, дрібні дарунки, посилаю пакетики на св. Миколая „від Антипка”, але вона знає, що це від мене.

Наша приязнь затісняється. Приходжу до неї спільно вчитися. Тоді вона гостить мене кавою і тістечками. Але, яка там наука! Тримаємося за руки під столом, дивимось на себе, вибухаємо сміхом аж Фуньчина мама картає нас, що замість учитися, нам у голові дурниці. Мама має рацію. Наука ніяк не йде в го-

лову, моя думка спрямована на . . . Фуньку. Зауважую, що й вона думкою кудись ширяє, інколи її погляд затримується на мені, і тоді вона усміхається. Так ніхто в цілому світі не вміє усміхатися. У такий момент намагаюся вкрати поцілунок, а Фунька ніби обороняється . . . Досвідчені в любовних справах сьомаки й восьмаки давали мені пораду:

— Пам'ятай, „міглянц”, що дівчина ніколи не скаже „так”. Але коли вона мовчить або каже „ні”, то це значить „так”.

Часто ходимо поміж ланів збіжжя. Я втикаю в її зачіску маки. Як гарно відбиваються червоні макові пелюстки на тлі її чорного волосся!

Колеги зауважили, що зі мною коїться щось несамовите і що між мною і Фунькою — симпатія. Але про кохання вони не думають.

Перший почав Зердик:

— Слухай, Чіпко, щось ти тепер під ліс не приходиш, нема з ким у м'яча заграги. Фунька на тебе сітку закинула.

— Та, знаєш, мушу тепер вчитися, математика мені тяжко йде. Маю багато цікавих книжок, хочу прочитати.

— Диви, диви, який любитель науки! — так Зердик. — Але вважай, бо Федь тобі в дорогу лізе і щось професор Вівчарук надто цікавиться Фунькою.

Зерно ревнощів засіяне. Я й не зауважив, що Федь надто часто випереджає мене, щоб запопасти товариство Фуньки. Ну, з Федем я розмовився по-приятельськи:

— Слухай, Федю, „відвалися” від Фуньки, бо дістанеш по зубах!

— Та невже? — удавано здивовано відказав Федь, ігноруючи мою погрозу. Я й не знав, що такий оферма, як ти, „копається” до дівчат. Та ще й до Фуньки!

Але Федь спрямував свої залицяння на інший об'єкт, бо цьому жонолюбіві, баламутіві й залицяльничкові було все одно. Романтика кохання була йому далека, його притягали фізичні жіночі принади, він керувався бажанням підкорювати й поїдати дівочі серця.

Гірша справа була з проф. Вівчаруком, який учив нас німецької мови. Це був уже літній мужчина, колишній професійний офіцер австрійської армії і резервний старшина польського війська. Був пристійний, елегантний, з добрими манерами. Увагу нашої кляси звернуло його уважливе ставлення до Фуньки, але навіть Зердик не „брав цього серйозно” через зовелику різницю віку поміж Фунькою і Вівчаруком. Професор Вівчарук по-

чав харчуватися у Фуньчиної мами та був там щоденним гостем і в післяобідню пору. Це закрило мені дорогу до спільного з Фунькою готування лекцій, бо знайтися учневі в товаристві дівчини, хай і товаришки з шкільної лавки — було незручно. Учень мусів „змитися”, а паном ситуації ставав завжди професор.

На годинах німецької мови проф. Вівчарук часто викликав мене до відповідей і почав мене „сикувати”, тобто присікатися до мене.

— Гей, Чіпко, вважай, „Генгст” (по-німецьки — огир, так ми його прозивали) тебе застрелить. У нього є револьвер.

Я робив Фунці сцени заздрости, але вона заспокоювала мене. Казала, що хоч її мама була б рада мати професора Вівчарука зятем, то вона, Фунька, любить тільки мене одного і нізащо на світі не піде за старигана.

**
*

Шкільний рік кінчався. Треба було мені їхати на вакації додому. Фунька відпроварила мене на залізничну станцію. На прощання ми поцілувалися палко, Фунька стала плакати, а мені розлука рвала серце на шматки. Ми обіцяли переписуватися. З тяжким серцем я вскочив до вагону, коли поїзд рушив. Незабаром я втратив Фуньку з очей...

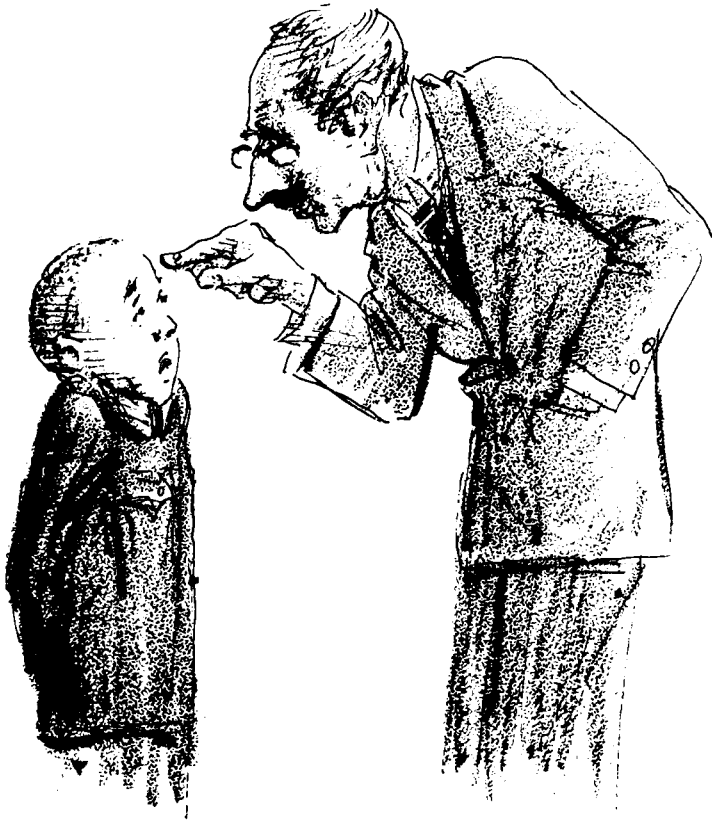
Впродовж двох місяців вакацій я не отримав від Фуньки ні одного листа, хоч писав до неї щотижня. При кінці вакацій один мій лист повернувся з допискою листоноші, що „особа з таким прізвиськом незнана під поданою адресою”. Це був перший ковток з тієї „чаші чорної отрути”, притаманної третій любові.

З вакацій я прибув увечорі перед першим днем навчання і не мав змоги забігти до „мрії моїх мрій”.

Коли наступного дня я сів на своє давнє місце в другу лавку, передо мною не було Фуньки. Зердик підійшов до мене з серйозною міною, поклав мені руку на плече і співчутливо промовив:

— Фуньки вже нема й не буде. Є пані професорова Вівчарукова. Під час вакацій одружилася...

Найніжніша струна в моїй душі боляче зойкнула й обірвалася. Я передчасно вихилив „чару чорної отрути”, не впіювши ще ароматом китиці квітів запашних і не закуштувавши ні краплини з „чаші п'яного вина”.

СКЛЯНА ГОРА

Легше було казковому княженкові чи мандрівному лицареві на крилатому коні виїхати на скляну гору й зняти персня з пальчика золотоволосої князівни в заклятому лихим чорнокнижником замку, ніж учневі яворівської гімназії дістатися на самотню зустріч з семінаристками, що проживали в мурах монастиря Сестер Василянок.

Заснований у 1621 році монастир мав усі ознаки ізольованості й екстериторіяльності. Це була велика посілість у спокійному, затишному закутку містечка. Стояли тут приміщення для монахинь, церква, будинок учительської семінарії, господарські забудовання, помешкання для прислуги. Кругом монастирських будівель були заведені травники, квітники, фонтан, город, сад, пасіка, а далі простягалися левади. Від вулиці монастир

був відгороджений високим дерев'яним парканом з засіками з колючого дроту вгорі. Тут була дебелиа вхідна брама з гонтовим дашком і з кольоровою плоскорізьбою „Божого ока” в трикутнику. Поруч на грубом дроті звисала ручка дзвінка. Далі відгороджувала монастир від зовнішнього світу грубезна камінна стіна, що оточувала одночасно й старовинну дерев'яну т. зв. „Гірну” церкву, побудовану в 1515 році, та її дзвіницю-фортецю. З двох боків монастирська посілість була клином обмита двома рукавами річки Скло, з четвертого боку захищали її мокляки, баговиння й драговина, почерез які проходила огорожа з дряної сітки.

За моїх гімназійних часів при монастирі діяла дівоча вчительська семінарія з інтернатом. Решта учениць — це „доходячі”, які жили у батьків або на „станції”. „Інституток” ми бачили інколи на їхніх проходах у місті, але вони завжди ходили гуртами під наглядом сестер-монахинь, виховательок чи інструкторок. Деколи вони приходили на імпрези, але тоді мали зарезервовані місця в залі і за ними зорили чуйні очі вчительок, настоятельки, інструкторок і монахинь.

Раз у рік дирекція семінарії запрошувала нас офіційно на „фестин”, але тоді йшов з нами директор, професори, настоятелі бурси. Заля була перегороджена грубою линвою на дві половини — по одній стороні були дівчата та їхня охорона, по другій юрмилися ми — гімназійні учні. Одного разу ми збунтувалися і покинули залю, співаючи на мотив „Гей, не дивуйтесь, добрії люди”:

*Гроші забрали,
Бавитись не дали,
Фестин нічого не варта...*

Крім природних і штучних перешкод та внутрішньої охорони — монахинь, учительок, виховательок, настоятельки й інструкторок — „інтернаток” стерегли ще назовні здорові, дебелиі наймити, злющі ланцюгові собаки і... чорний баран.

Цей баран був пострахом усіх, хто незаповіджений ступив на територію монастиря. Зокрема не любив він чоловічої статі, бо крім отців, що обслуговували церкву, заспокоювали душевні потреби монахинь й інтернаток та вчили семінаристок релігії, і крім кількох наймитів, яких він знав, чоловічим духом тут навіть не пахло і баран звик виключно до гарної статі. А так він бігав свобідно або скривався в кущах порічок і агресту чи в малиннику. Побачивши людину в штанах — тоді ще жінки в

штанах не ходили — баран навшпиньки підкрадався ззаду і несподівано „туцкав” інтруза під коліна. Зваливши свою жертву на землю, баран скривався в кущі. Погано, коли свідками були дівчата. Тоді розлягався регіт по цілій монастирській посілости. Найкраще було забратися з терену монастиря, а то баран повторював свою атаку, але вже фронтову. Горе було необачному, який хтїв боронитися. Тоді баран ще частував його штурханцями кручених рогів.

Отже, самі бачите, що дістаться на терен обителі і зустрітися сам-на-сам не так з бараном, як з семінаристкою, було нелегко.

**

Хоч ми мали змогу ходити на „рандки” з семінаристками-приватницями, то заборонений овоч смакує краще і якась дивна, непоборна сила манила й тягнула нас на терен монастиря, не зважаючи не тільки на монахинь і виховательок, але й на батожилна наймитів, гострі зуби злющих псів і круті баранячі роги... Визов, побсрювання перешкод, протиставлення небезпеки кликали нас здобувати скляну гору...

І ми таки знаходили спосіб порозумітися й домовитися про зустріч з „інтернатками”. Проходячи вулицею повз семінаристок-інтернаток у дні й години їхнього „вихідного”, ми непомітно втискали їм у руки записки. Те саме робили на імпрезах або через „линвову куртину” на забавовій залі під час фестину. Де хто влаштував собі легальне побачення з інститутками, прикидаючись братом чи кузенком котроїсь семінаристки або симулюючи передання якоїсь наглісі чи важливої вістки. Але потіхи з такої зустрічі було небагато. Треба було дзвонити до вхідних воріт, які після довгого чекання відчинялися невидимою силою. Тоді треба було дзвонити до входових дверей і ждати, поки не почуєте дзвеніння ключів і чалапання старечих кроків та поки в отворі маленького віконця не з’явиться поморщене лице й споловілі, засльозені очі сестри-„фуртіяни”. Ви мусіли себе докладно відрекомендувати і з’ясувати ціль свого прибуття. Інколи ваша аргументація була незадовільна, і сестра „фуртіяна” рішала, що вона сама може передати ващу вістку чи вузлика. Коли ж трапилася великодушна, поблажлива й виrozumіла на учнівське горе монахиня, в якій може збудився приборканий власний спогад дівочих переживань і несповнених чи розвіяних мрій, тоді впускала вас до „розмовниці”. Ви сідали на дебелий дубовій лаві і ждали. За якийсь час з’являлася викликана сестрою семіна-

ристка і ви могли розмовляти з нею крізь бар'єр з дерев'яними ґратами. І то при свідку. Бо в кутку „розмовниці” засідала монахиня. Вона будьто перебирала пальцями чотки і шепотіла молитви, але косим оком пильно стежила за вашою поведінкою й ловила нашорошеним вухом вашу розмову. Але, щоб потиснути дівчині руку, погладити кучері, пригорнути чи поцілувати — не було й мови. Ви могли тільки на віддаль на милуватися її личком, волоссячком, очима, налюбуватися звуком її голосу і передати обережно пошту від себе й товаришів до інтернаток. Така зустріч пригадувала мені пригоду з дитячих років, коли громадка нас знайшла на вулиці „Грейцара”. Ми пішли до крамниці купити шоколядку. Крамар-жидок сказав, що замало грошей, але пожалів нас: „Нате, за Грейцара понюхайте шоколядку!”

••
*

Одного разу Зердик ухитрився передати від кількох нас записки: в умовлений вечір продістанемося на терен монастиря під мури інтернату, а дівчата впусять нас бічним входом у середину закладу. Ми довго придумували, як дістатися на терен обителі.

Від вулиці небезпечно, бо й паркан високий і колючий дріт вгорі й занадто на людських очах. Від річки незручно, бо треба діставатися на берег човном, при тому якраз над річкою примістилися господарські забудування з наймитами й собаками. Нещодавно учні восьмої класи зробили невдалу висадку, бо пси зняли гавкіт, наймити вибігли з вилами, ціпами, люшнями, орчиками й батогами. Треба було втікати. В паніці лицарі ночі не могли попасти до човнів, деякі мусіли плигати у воду, інші перекинулися з човном у течію.

Тому ми вирішили продіставатися від мокляків. Тут безлюдно, бо бічна доріжка далеко за горбками. Щоб не грузнути у драговину, ми звечора проклали дошки. Зердик приніс кліщі й ножиці перерізувати дріт, і ми в кількох місцях поробили отвори в сітковій огорожі. Ми забезпечилися „сліпими” лямпками, що освічують тільки одне місце, не кидаючи проміння навколо. Терен монастиря топографічно ми знали докладно, собак з цього боку немає, парубки теж аж ген далеко над річкою, монахині в чернечих рясах не поженуться за нами.

Увечорі ми без труднощів дісталися під стіни інтернату. Дівчата вже чекали нас. Тут і там у задніх вікнах блимнуло певне світло, відкрилися віконниці, вихилилися дівочі голівки і на довгих шнурках білі ручки почали спускати до нас записки

з інструкціями, де, хто і з ким зустрінеться. Я підвівся на пальцях, щоб скоріше вхопити записку, коли раптом зчинився на коридорах рух, почувлися швидкі кроки, залунали голоси, знялася метушня, заясніли ярко світла, а з другого боку монастиря розляглися неспівзвучні з святою обителлю вигуки чоловічих голосів, виск і брехіт собак, тупіт людських ніг.

Ще заки Зердик дав знак до відступу, ми почали в паніці втікати. Погоня наближалася. Ми розпучливо стали в темноті шукати прорізів у дротяній сітці, але дарма. Вони наче кудись пропали чи затулилися. Врешті один-другий із нас попав в отвір і з трудом протиснувся назовні. Час від часу чути було шаркнення роздертої об дріт одежі або зойк подряпаного.

Нарешті всі ми опинилися на трясовинні, поки собаки допали огорожі. Один тільки „Гефайст”, який шкутильгав на ногу, не міг попасти в проріз. Він з переляку бив головою в дротяну мережу й раз-у-раз, наче м'яч, відбивався від неї. Вкінці видерся по дротяній стіні наверх, але один пес пошматував йому полу піджака. „Гефайст” перевалився через огорожу й гепнув у руде баговиння, розприскуючи кругом липкі бризки грязюки. Погоня зупинилася під огорожею і далі нас не переслідувала. За нами неслися тільки погрози наймитів і побожно-благальні зідханя монахинь. Все те заглушував ляскіт собачого скавуління і гавкоту.

Попасти поночі на прокладені вдень дошки на трясовинні було нелегко й дехто з нас загруз по коліна в баговинні. Вирвавшись на сушу, ми шпарко розбіглися, благаючи Бога, щоб не допустив попасти в лабеті дижурного бельфера. На щастя, я без пригод прибіг додому, не звернувши на себе навіть уваги моєї господині.

**

На другий день ми прийшли до школи, мов би нічого не сталося. Першу лекцію мав наш опікун кляси. Звичайно усмінений і привітний, мав сьогодні поважну міну. Мені здавалося, що час від часу його погляд спочиває на мені і на інших учасниках учорашньої неfortunної нічної ескапади, яка почалася так романтично й успішно, а скінчилася так невдало й більш, чим прозаїчно.

На другій лекції увійшов у клясу терціян, якого по-доброму ми називали „Вуйко”, а по-злому „Гуляш”, із запискою в руці, яку подав професорові. Він відчитав кілька прізвищ: Зердик, Ге-

файст, Северко, Мудрагелик, і додав: „Зголоситися негайно до пана директора”. Названі підвелися з лавок і з похнюпленими головами подалися до канцелярії. Ледве волочили ногами. Ми знали, що пахне недобрим.

— Тебе, Чіпко, не викликали, — подумав я про себе і в мене ввійшла надія, що мене лихо обминуло. Але радість моя була коротка. На третій лекції ввійшов знову „Вуйко”. Професор, глянувши на картку, тицьнув пальцем на мене і скомандував: „До пана директора!” Я пішов ні в сих ні в тих. З канцелярії вже виходили вчорашні лицарі з червоними, мов жар вухами, Зердик навіть тримав руку коло хвостового відростка.

Я лишився сам-на-сам з директором, який вчив нас історії і якого ми називали „Шнабель” із-за помітного носа.

— Де учень був вчора ввечорі? — спитав він коротко.

— Я-а-а вчився, приготував лекції, писав задачі, читав лектуру, вивчав „партію” з історії, — вигикав я непевно, вп’яливши очі в підлогу.

— А під інтернатом семінаристок хто був?

— Та я не знаю... мені невідомо, прошу пана директора.

— Ти, пташку, не знаєш? — підніс голос директор. Я відчув, що голос його затремтів, його великі очі стали ще більшими, досить помітний ніс ще видовжився. А це зла познака.

— А то хто? — і директор показав мені шматок паперу, на якому каліграфічно були виписані за абеткою всі прізвища вчорашніх шукачів любовних пригод, а внизу підпис матері настоятельки й печатка семінарії.

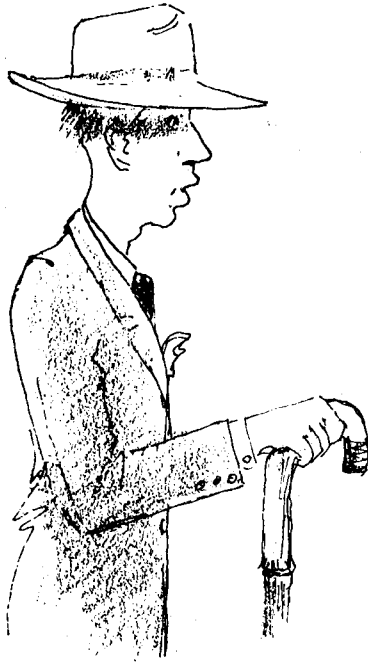
Я вже не пробував обороняти втраченої позиції. Директор своїм звичаєм підніс у півтіла зігнуту праву руку і, підтримуючи її лікоть лівою долонею, почав кивати мені пальцем перед самим носом:

— То князів і гетьманів вичислити не вмієш, то різниці між УСС і київськими Січовими Стрільцями не знаєш, а за дівчатами бігати вмієш? Марш мені до кляси, щоб це останній раз мені було, бо і шкуру злуплю, як Зердикові, і батькові напишу.

Не було ради. Я зіщулив вуха і висунувся з директорської канцелярії.

Незабаром наша розвідка провідала, що монахині й настоятелька інтернату заздалегідь знали про нашу виправу від однієї інтернатської інструкторки. Вони влаштували засідку й змобілізували погоню. Зердик казав, що наших партнерок взяли на моральні „тортури” й вони виявили прізвища їхніх обожувачів. Вся наша любовна кореспонденція попала в ворожі руки.

Це була остання наша романтична виправа, бо швидким кроком наближалася до нас переломова хвилина в житті гімназійного учня вищої класи — матура.

КАПЕЛЮХ, ПАЛИЦЯ Й ВІТЕРЕЦЬ (ЕПІЛОГ)

Матура поза мною. Ще вчора я був тільки „абітурієнтом”, матуристом, сьогодні я вже „абсолювент” — зрілий вісімнадцятилітній громадянин. Світ передо мною відкритий: можу стати на працю, можу закласти власне підприємство, можу вступити в університет, можу навіть одружитися! Мене вже не зобов’язує бути о дев’ятій годині вечора вдома, мені вільно гуляти цілу ніч. Я можу курити в присутності батьків і старших громадян, можу зайти до ресторану Манбера, замовити „гальбу” пива чи іншого алкогольного напитку і вихилити його на очах моїх бувших професорів!

Але найвищою моєю мрією, як і інших „свіжоспечених” молодих „зрілих” людей, було мати — капелюх і палицю.

Палицю купив я в крамниці з спортовим приладдям і „галянтерією” Померанца. В одному кутку крамниці стояло

багато палиць, застромлених рівними рядами в круглих отворах дерев'яного стояка. Були тут грубі сукаті ціпки з настромленими на рукоятки штудерно різьбленими вершечками оленячих рогів. Вживали їх мисливці, лісничі і побережники. Були різного роду, виду, товщини, кольору, гатунку й ціни дерев'яні палиці з вигнутими в півкруг або покладеними впоперек рукоятками. Були й палиці з гумовою насадою внизу, якими підпираються інваліди. Чорні металеві палички з срібною рукояткою належали емеритам. Я вибрав собі грубу бамбукову палицю з металевим окуттям внизу.

Трудно було купити палицю, а ще трудніше носити її. Не лише тому, що я не привик до неї, але і з психологічних мотивів — я почував себе ніяково на вулиці в товаристві палиці. Я волік її за собою, то знову підпирався нею, відкидаючи вбік праву руку, то закладав собі закарлючкою на шию, а дрючок палиці притримував рукою, а найчастіше зачепляв крючком об плече, закладав руки взад і ніс палицю за спиною. Ніби мав палицю, ніби ні.

Про капелюх став я думати вже при кінці сьомої класи. У „галянтерійній” крамниці цього ж Померанца за виставовою шибою на блискучій металевій ніжці стояв „мій” капелюх. Ясносірий, з темнішою стрічкою довкруги, зав'язаною в кокарду з лівого боку, з блискучою шовковою підшивкою всередині, на якій золотом була витиснена марка і назва фірми „Габі”. Довкола була цератова обвідка, щоб захоронити капелюх від поту. Зовнішній край між крисою і насадою капелюха був обведений еластичним шнурочком, який зачеплялося за гудзик маринарки чи пальта, щоб вітер не зірвав капелюха з голови. Денце капелюха можна було втиснути всередину і стиснути з нутра металевою клямрою. Так утворювалися дві заглибини, за які ви хватали надіваючи капелюх, скидаючи його чи кланяючись. Я декілька разів пробував цей капелюх на голові і просив продавця затримати мені його до кінця наступного шкільного року, тобто до часу матури.

Чи купець зробив це, чи продав мені такий самий — не знаю. Заплатив я за нього „грубі гроші” — вісімнадцять злотих, які відкладав цілий рік. Придбавши капелюх і палицю, я вдягнув найкращий костюм і пішов гуляти на яворівське „корсо”. Мій післяматуральний дебют скінчився трагічно.

Де не взявся вітерець-пустунець. Війнув, скинув мені капелюх із голови й покотив його на крисах по тротуарі. Я кинься навздогін. Ось, ось спіймаю, але кожний раз вітерець дмухне химерно й капелюх котиться далі. Як у казці: „Олень не втече, князь не здожене”... Врешті мій омріяний капелюх опинився в калюжці в заглибині тротуару після вчорашнього дощу. Тут я

Його спіймав, але капелюх пішов кавівець, бо плями з грязюки не можна було ніяк усунути...

А палиця? З неї залишилася рукоятка і цурупалки в сутичці з польською поліцією під час зеленосвяточної процесії-маніфестації до стрілецьких могил на Личаківському цвинтарі.

Я мав у житті не один капелюх і не одну палицю, але вони не заступили мені моїх післяматуральних „клейнодів”.

Багато моїх юначих мрій і поривів знівечилося так як і мій перший капелюх і розбилось у цурупалки так, як моя перша палиця...

ПРО АВТОРА І ЙОГО КНИЖКУ

Володимир Богдан Дмитро Барагура народився 8-го листопада 1910 р. в Немирові коло Рави Руської, Західня Україна. Тут провів дитячі роки й отримав початкову освіту. До гімназії „Рідної Школи” ім. Осипа Маковея ходив в 1922-28 рр. Закінчив Львівський університет у 1934 р. ступнем магістра філософії в ділянці слов'янської філології.

Педагог, журналіст, редактор і письменник, рецензент і критик літературних творів. Автор численних статей, есеїв, розвідок, доповідей на виховні й загально-громадські теми. Співробітник багатьох газет і журналів в Україні („Новий Час”, „Нова Зоря”, „Життя і Знання”, „Рідна Мова”, „Наша Культура”). Журналістичну працю продовжував під час війни й на еміграції в Німеччині („Неділя” в Ашаффенбурзі). У ЗСА співпрацює в „Свободі” й інших публікаціях.

Як письменник для дітей дебютував в „Малих Друзях”. Співпрацював теж у інших дитячих і юначих періодиках — „Дорога”, „Юнак”, „На Варті”, „Крилаті”. Від 1954 р. є редактором журналу для дітей „Веселка”, що його видає УНС.

Є автором кількох книжкових публікацій — „Істота й завдання літературної критики”, „Літературна творчість у світлі психоаналізи”, „Микола Хвильовий”, „Виховання в інтернаті”, „Веселка” в школі”.

У 1954 р. видав збірку історичних і біографічних оповідань для дітей старшого віку й для юнацтва „Меч і книга”, друге поширене видання якої появилoся в 1980 р.

Член Спілки Українських Журналістів, Об'єднання Працівників Літератури для Дітей і Молоді, Літературно-мистецького Клубу в Нью Йорку, Пласту, УНС.

Згаданий в українських і чужомовних біо-бібліографічних довідниках, словниках і енциклопедіях.

Деякі розповідки зі збірки „Калиновий міст” були друковані в „Свободі” та читані на літературних вечорах. Вони знайшли прихильний відгук. Ось голоси деяких читачів і слухачів:

Вячеслав Давиденко, мовознавець: „Ваші оповіданнячка — дуже добра ідея”.

Валентина Юрченко, письменниця: „Читала уривки з Вашої нової збірки „Калиновий міст” у „Свободі”. Вітаю з новим успіхом!”

Б. Пелехатий, гуморист: „Я попав на ваші оповідання про яворівську гімназію. Мшу погратулювати, бо пишете гарно, легко та масте „дриг”. Я з природи гуморист і такі веселі „кавалки” люблю”.

Леся Лисак-Тивонюк, письменниця: „Щиро дякую за переконливе й глибоке „Св. Миколай — легенда чи дійсність?” Прочитала з зворушенням.”

Софія Кульчицька, пластова діячка: „Ваше оповідання про св. Миколая таке переконливе, що сама рішила поручити себе ласці Святого”.

Д-р Теодозія Савицька, громадська діячка: „Прошу прийняти гратуляції за чудові оповідання і за літературний вечір”.

Л. Зелінський, дописувач „Вільного Світу”: „Ваші світлі оповідання перчитую з увагою. Вони прекрасні, переконливі та з любов'ю до всього українського. Прийміть мою шанобу до Вас! Ця „Зламана Стріла” розмішила мене”.

Мгр Михайло Михайлишин, педагог: „Читав я деякі Ваші оповідання. Вони мені дуже подобаються, хотів би мати збірку для себе”.

Інж. Степан і Христя Шмотолохи, вчителька: „Завжди дуже тішимося, коли побачимо уривок із збірки „Калиновий міст”. Читаємо з великою приємністю і чекаємо ще... Так чудово пишете — добір слів, знання мови, легкий, ностальгійний стиль без нарікання, такий повний любови до своєї юности і до України. Ми особливо зворушені добром слів, ми таких деколи навіть ніколи не чули. Як Ви ці слова знаєте?! І як влучно вмієте їх укласти! Навіть у Каліфорнії йде про Вас слава”...

Керівник друкарні: *Анатоль Домарацький*
Складач: *Євген Гарасимчук*
Верстальники: *Ярослав Сидоряк, Степан Чума*
Друкарня „Свободи”, 30 Montgomery Street, Jersey City, N.J. 07302